

Joseba Intxausti

Euskal historialariak eta frantziskotarrak

Azterketa historiografikoa

EFA. Frantziskotar Argitaletxea

Oñati, 1998

Euskal Fundazioa

Erakundeak emandako erraztasun eta laguntzei esker
burutu da ikerlan hau

Liburu honen argitalpenak
Gipuzkoako Foru Aldundiaren
diru-laguntza jaso du

Katalogatzeko xehetasuna / Cataloguing in Publication Data

INTXAUSTI, Joseba

Euskal historialariak eta frantziskotarrak. Azterketa historiografikoa [=The Basque Historians and the Franciscans. Historiographical Research]. Oñati [Basque Country]: EFA. Frantziskotar Argitaletxea. 1998. [1. ed.].
275 or.; 205 x 145 zm.

1. Euskal Herria/Basque Country—Historiografia/Historiography—Frantziskotarrak/Franciscans

I. Intxausti, Joseba. II. Euskal historialariak eta frantziskotarrak. Azterketa historiografikoa [=The Basque Historians and the Franciscans. Historiographical Research].
[Written in the basque language: *Franciscalia Vasconica*, n. 1].

ISBN 84-7240-162-6

ISBN 84-7240-163-4

L.G. NA. 2. 493-1998

© Frantziskotar Probintzia. Donostia (argitalpen honena)

© Joseba Intxausti (obrarena)

EFA. Frantziskotar Argitaletxea - Arantzazuko Santutegia - 20567 Oñati

---

Aurkibidea

<i>Hitzaurrea: Zer da, eta zertarako, liburu hau?</i>	11
---	----

I. SARRERAKO ZENBAIT ARGIBIDE

---

1. Eskeko Ordenak: Frantziskotarrak euskal historian	17
2. Frantziskotarrak euskal legendetan	21
3. Euskal historialari frantziskotar bat: Inurriagarro (1760)	26
4. Aztertutakoaren mugak	30

II. EUSKAL HISTORIOGRAFIAN ZEHAR

---

1. Nafarroa: A. Oihenart eta J. Moret	35
1. 1. Oihenarten <i>Notitia utriusque Vasconiae</i> (1637)	35
1. 2. Moret-en <i>Anales del Reyno de Navarra</i> (1684-1715)	38
1. 2. 1. Moret, historialaria	38
1. 2. 2. Monasterioak (beneditarrak)	39
1. 2. 3. Frantziskotar eskekoak	39
— Iruñeko Santa Garazi (<i>a.</i> 1228)	40
— Iruñeko San Pedro “ibaiondokoa” (<i>p.</i> 1219)	41
— Lizarra (1265), Zangoza (1266): Tibalt II.aren itzalpean	41
— Erregeren hilburukoa (1270)	42
— Nafarroa konkistatuan: Erriberri (1521)	44
1. 2. 4. Moret-en ekarpena	46

2. Gipuzkoa: Garibai-gandik Gorosabel-ganaino	48
2. 1. Garibairen obra historiografikoan	49
2. 1. 1. Esteban Garibai, historialaria	49
2. 1. 2. Frantziskotarrak <i>Memorias</i> obran (1594)	51
2. 1. 3. Frantziskotarrak <i>Compendio Historial</i> -ean (1571)	52
— Ordenako historia	53
— Euskal Herriko frantziskotarrak	54
— Durangoko heretikoak (1442)	54
— Arantzazuko Agerkundera (1469)	55
2. 1. 4. Garibairen gaurdainoko ekarria	57
2. 2. Isasti-ren obran (1625)	58
2. 2. 1. Isasti ere historialari hurbila	59
2. 2. 2. <i>Compendio</i> -ko Eliza eta frantziskotarrak	59
— Zenbait datu estatistiko	60
— Biografia frantziskotarrak	61
2. 2. 3. Isastiren ekarria	63
2. 3. Histori Hiztegiak (1802, 1845-1850)	63
2. 3. 1. Erret Akademiaren Hiztegia (1802)	64
2. 3. 2. Madoz-en Hiztegia (1845-1850)	65
2. 4. Gorosabelen albisteak (1862, 1899)	67
2. 4. 1. Gorosabel, historialari eta politikaria	67
2. 4. 2. Eliz historiaz arduratuta Hiztegian ere	68
— Fraide-komentuak	68
— Moja-monasterioak	70
2. 4. 3. <i>Noticia de las cosas memorables</i> -eko jakingarriak	70
— Gipuzkoarren erlijio-bizitza	71
— Etxe frantziskotarren iraganaz	71
— Eliz tradizioak	72
— Fraide aipatuak	72
2. 4. 4. Gorosabelen ekarria	73
3. Araba: Arkaia eta Landazuri	75
3. 1. J. Arkaia-ren <i>Compendio Historial de Alava</i> (c. 1665)	76
3. 2. Arabako frantziskotarrak Landazuri-renean (1780, 1791, 1797) 78	
3. 2. 1. Landazuri, historialaria	79
3. 2. 2. Amigo: historialari estimatu-kritikatua	80

3. 2. 3. Fraideen Arabako komentuak	82
— Gasteizko San Frantzisko (a. 1236)	83
— Gasteizko bestea: Sorkundea (1648)	87
— Bastida (1447) eta Kanpezu-Piedrola (1447)	87
— Argantzun (1615)	89
— Biasteriko komentu kaputxinoa (1660, 1745)	89
3. 2. 4. Fraide eta lekaiame aipagarrienak	90
3. 2. 5. Mojen komentuak	91
— Gasteizko Sta. Klara (a. 1247)	91
— Agurain (1611) eta Dulantzi (1615)	93
3. 2. 6. Landazuriren ekarria	94
4. Bizkaia: Henao-rengandik Labairu-renganaino	97
4. 1. Henao (1689-1691) eta Iturrizta (1805)	97
4. 2. Labayru-ren <i>Hist. Gral. del Señorío de Bizcaya</i> (1895)	99
4. 2. 1. Labayru, historialaria	99
4. 2. 2. Jaurerriko fraide-komentuak: frantziskotarrak	101
— Bermeo: Jaurerriko lehen fraide-komentua (1357)	102
— Izaro, irla batean (1422)	103
— Forua (1719)	107
— Abandoko Santimamine (1446)	108
• Kokalekua eta parajea	108
• Denboraren harat-honatetan	109
• Krisialdi orokorrean (1808...)	110
• Akabua: komentutik ihesi (1833)	113
— Abando/Bilboko San Frantzisko (1475)	114
• Historiaren harian zenbait ohar	115
• Betidanik Uriarekin harremanetan	119
— Besteak: Urduña, Lekeitio, Deustua	122
— Proiektuak: Portugalete-Santurtzi (1473), Durango (1552)	124
4. 2. 3. Jaurerriko frantziskotarren jardunbideak	125
— Predikua eta Misioaldi bereziak	126
— Hezkuntza eta kultura	127
— Ospakizun ofizialak	127
— Jaiera herritarrak: Sortzez Garbia	128
• Jaieren erakarmen-indarra	128
• Sortzez Garbiaren jaiera	129

4. 2. 4. Aipatutako frantziskotarrak	132
— Daudenak	133
— Egon zitekeen zenbait	136
4. 2. 5. Moja frantziskotarren Bizkaiko komentuak	137
— Daudenak, ez daudenak	138
— Urduñako klaratarrak (1296)	139
— Bilboko Santa Klara (a. 1366)	140
• Seroratatik klaratar izateraino	140
• Ondare baten segurtasuna	141
• Armaz inguraturik	142
— Durangoko San Antonio (1439)	143
— Bilboko Sorkundea (1526)	145
• Parajea eta egokiera historikoa	145
• Ondasunak	145
• Inguru oldarkorrean (1795...)	147
— Bilboko Santa Krutz (1558)	148
• Komentuko elkarteak	148
• Garaien aldarte zailak	149
• Ondarea	150
4. 2. 6. Labayruren ekarria	151
5. Iparraldea: Veillet-engandik Ducéré-ganaino	155
5. 1. Veillet (1713), Dubarat eta Daranatz (1901, 1910-1929)	157
5. 1. 1. Iparraldeko komentu frantziskotarrak	160
— Baionako kordoidunen komentua (1242)	160
• Komentuaren sortze-urteak, kokalekua, baldintzak	160
• Fraide ospetsuen oroitzapena	162
• Fraideen bizi-moldea eta lanak	163
• Azken hamarkadetako fraideartea	164
— Baionako klaratarren komentua (1297)	164
• Sortze-urteak, eta ondoko egoitza ezberdinak	165
• Monasterioaren antolaera ekonomikoa	166
• Herritarrentzako zerbitzuak	168
• Santa Klarako Ahizpartea	169
— Ziburuko errekoletoen komentua (1611)	170
• Frantziskotar errekoletuak	171

• Sortze-urteetako ingurua (1609-1612)	171
• Komentuaren sortzeaz (1610-1613)	173
• Komentuaren harreman eta betekizun sozialak	176
• Azken hamarkadak (1766-1791)	178
— Baionako kaputxinoen komentua (1615)	178
• Frantziskotar kaputxinoak	179
• Komentua irekitzeko ahaleginetan	179
• Kaputxinoen lanak eta bizi-moldea	181
• Baionako Anaiarte kaputxinoa eta Iraultza	182
— Mauleko kaputxinoen komentua (1669)	183
5. 2. Ducéré: komentuen oroitzapen topografikoa	184
5. 2. 1. Baionako komentuen kokaguneak	185
— Kordoidunen komentua	185
— Santa Klarako komentua	186
— Kaputxinoen komentu baionesa	186
5. 3. Iparraldeko historiografiaren ekarria	187

III. INOIZKO HISTORIOGRAFIATIK EGUNGO IKERKUNTZARA

---

1. Aurkitu duguna	191
2. Falta zaiguna	192

OSAGARRIAK

Oharrak	199
Bibliografia	243
Testu hautatuen aurkibidea	259
Aurkibide analitikoa	267

Zer da, eta zertarako, liburu hau?

Liburuska hau argitaratzean, Euskal Herria dugu gogoan: Euskal Hegoaldeko lau Herrialdeak, eta Iparraldeko hirurak. Ez gara, beraz, Ordena erlijiosoetako barrutien muga aski nahasi eta aldakorretan ibiliko, baizik eta gure euskal lurraldera bilduko gara, bestelako barruti horien gainetik.

Esparru geografiko horren barruan bizirik eta errotuta egon den korronte erlijioso frantziskotarra euskal historialariek nola ikusi duten erakusteko prestatu da liburu hau. Baina Euskal Herriko historialari horietatik XX. mendearen hasiera artekoak hautatu ditugu, azken honetakoez hitz egitea beste egokiera baterako utzita (hala ere, ikusiko denaren arabera, Iparraldez beste gisa batean ariko gara).

Gaia aukeratzean, irakurle-mota ezberdinak izan ditugu gogoan: nornahi dela ere, gure historia kultural eta erlijiosoaz edo tokian tokiko historiaz interesatua, eta, berezikiago, arlo horietako historialari ikertzailea. Lehen albisteak ezagutu eta urrats berriak emateko premiazko abiapuntu historiografiko bat eskaini nahi izan diegu guztioi. Eta irakurlegai horiekin batera, frantziskotarrak ere izan ditugun gogoan: lekaide, lekaime edo laiko frantziskotarrek euskal Historiografia klasikoak beren mugimenduaz dioena ezagut dezaten.

Uste dudanez, testu-antologia iruzkindu honek sarrera-zerbitzu bat bete dezake irakurle arruntarentzat eta ikertzailearentzat. Eta lan-gaiok baliozkoak izango zaizkio erabiltzaileari seguraski, ez nireak direlako, nireak ez ditudalako baizik.

Dakidanez, hau da Euskal Herriko frantziskotarren mugimendu edo elkarteak Euskal Herritik bertatik begiratzeko den lehenengo aldia, zeren orain artean frantziskotarrek, osotasunean, beren eliz barrutietatik (probintzia edo kustodia erlijiosoetatik) begiratu baitute iragana, edo, gehienez, euskal historialariek norberaren Herrialdetik. Baina orrialde hauetan besterik egin nahi izan dugu, nahiz eta hemen ere euskal Historiografiako lurralde-banaketak agerian dauden.

Euskal lurraldeko frantziskotargoaren aurkezpena bere osoan egi-teko euskal historialarierara jo da, eta hori bi arrazoi aipagarriengatik, behintzat: a) Gainerako erlijiosoen historia bezala, frantziskotarrak ere Historiografia horretan batez ere euskal jende arteko gertakari bezala aurkezten zaigulako. b) Eta, hurrena, ikertzaileei geure Historiografia klasikoan dugun abiapuntua zein den erakutsi eta bilduta utzi nahi izan diegulako.

Arrazoi biak ere funtsezkoak iruditu zaizkigu, Euskal Herriko frantziskotartasunaz begira-puntu berritu batetik hitz egiten hasteko. Hortaz, gure geografiaren barrutia eta bertako iragan frantziskotarra izango ditu gogoan liburuska honek, eta hautapenak badu bere munta. Izan ere, esandakoaren ondoren, agerian dago Euskal Herria hartzen dugula gure ikerlanaren unitate historiografiko bezala, horrek izan ditzakeen ondorio guztiekin, eta ez, erlijioso-barruti hau edo bestea.

Euskal Historiografia da, hala uste izan dugu, aztergune horretarako lehen hurbilpen-lanabesik «ekonomikoena», nahiz eta euskal historialariok (gogora Moret, Landazuri nahiz Labayru) bakoitzak bere Herrialdekoaz jardun, ia bakarrik. Hain zuzen, herrialdetasunaren muga hori gainditzeko ere egin da guztietakoaren bilketa hau, Euskal Herri osoko historia frantziskotarrari gertuagotik heldu ahal izateko.

Bistan da, euskal Historiografiaz jardutean, ez dugula (hurrik eman ere!) Ordena erlijiosoetako Historiografia gutxiesten, beroni balio berri bat eransten baizik. Gainera, egia esan, euskal Historiografia beste frantziskotar horrekin batera aurkeztea pentsatu genuen lehenik, baina lan honen luzamenduak Historiografia frantziskotarrarena beste baterako uztera eraman gaitu. Etorriko da hori ere bere garaian.

Bestalde, Euskal Herriko frantziskotar mugimenduaren interes historikoa ez dator aipatu dugun begira-puntu euskal herritarretik edo, hemen, Euskal Herria osorik hartzetik soilki: estatistika historikoen arabera, frantziskotarren mundu hori gure herritarren historia erlijioso eta kulturalean pisuzko fenomenoa izan da, komentuetan eta herriherrian. Gutxienez, mentalitateen historiarako aintzakotzat hartzekoa.

Ez da ahantzi behar, XIX. mendearen hasieran, fraide- eta moja-komentuetarik %45 edo 50 frantziskotarrak zirela Euskal Hegoaldean. Eta, Iraultza bezperako Iparralde hartan (1768), bertako fraideetako %48 edo ziren frantziskotarrak.

Ez da, ba, harritzekoa, euskal Historiografian mugimendu horren presentzia aski azpimarratuta aurkitzea. Inoiz, kasik seta izatera ere iritsi zen (Garibai); aitzitik, ezer gutxi eman duenik ere izan da (Oihenart, Moret), baina baita frantziskotarrei buruz zabal eta arreta zuzenez idatzi duenik ere (Landazuri, Labayru). Horregatik, ondoko orrialdeetan historialariei mailegaturik hartu dizkiegun testu-pasarte-ek antologia historigrafiko berezitua ere badira (beren jatorrizko hizkuntzetan jasota, gainera, asmo gutzit). Ikusten da frantziskotarrez hitz egin dutela gure historialariek.

Frantziskotarrei buruz, diogu; baina zer esan nahi du horrek? Guk, hemen, mugimendu horren barruko erakunde-hesien gainetik jardun nahi izan dugu, denak gogoan hartuz: fraide frantziskotar obserbante-ak^{ofm}, frantziskotar kaputxinoak, errekoletok, moja frantziskotar itxiak (elisabetarrak, sorkundetarrak, klaratarrak), hirugarrendar laikoak, betiere euskal historialariek utzi dizkigutenen arrastoan.

Liburu honetako testu-bildumak bere baitan dituen muga kronologikoak XVI-XIX. mendeetara bildu gaitu: Hegoaldean, Zaldibia Batxilerra da lehena (1560) eta Labayru dugu azkena (†1904); Iparraldean beste muga batzuetan ibili behar izan dugu: lehenengoa Veillet dugu (†1714) eta Daranatz azkena (†1945). Bilketa honetan ez dugu dena agortu nahi izan: historialari eta obretatik langairik nagusienak hartu ditugu, eta, azken buruan, uste dugunez, guztiaren lagin eta erakuskari fidagarria batu ahal izan dela pentsatu nahiko genuke, nahiz eta anitz diren arrazoi batengatik edo besterengatik orrialde

hautara ekarriko ez ditugunak. Halaz ere, Historiografia horren historiari traizio txarrik egin gabe ibili garelakoan gaude.

Euskal Herriaz ariko garenez, Herrialdez Herrialde eramango da kontakizuna, eta autoreen ekarria agerianago gera dadin, bakoitzare-nari bereizirik begiratuko diogu, nahiz eta horrek inoiz errepikapen batzuetara eramango gaituen.

* * *

Hitzaurrea amaitzean, gizalegezkoa izan ohi da egileak bere zorrak aitortzea. Hona, ba, nire aitortpena: eman dizkidaten laguntzengatik zirikatzaile onenak Arantzazuko Aita Kandido Zubizarreta eta Joseba Etxeberria izan ditut, eta nire esker on osoa irabazi dute. Adiskideok emandako erosotasuna izan ez banu, liburu hau ez zen jaioko.

Lehenengo berriemate honek urratuta utziko al ditu ondoko lanetarako bide zabalagoak!

J. I.

Donostia, 1998ko martxoaren 24an

1. Eskeko Ordenak: frantziskotarrak euskal historian

*Euskal Herriko Kristauartearen barne-hazkuntzan, eliz Erakundeek, nonahi bezalatsu, berariazko betekizuna ukan dute. Berorien artean, Elizbarruti eta Parrokiak daude, noski, baina baita gizon eta emakumezkoen monasterio eta komentuek ere.

Horrela, San Benitoren Erreglako monasterioek (beneditarrak, klu-nitarrak, zistertarrak) zeregin behinena izan zuten gure artean, batez ere X-XII. mendeetako eta geroko Nafarroan. Leire, Iratxe edo Irantzu eliz Erakundeak ziren, baina baita garaiko erakundeztapen politikoa, Erreinuaren beraren parte ere, monasterioetako Abadeak Gotzainarekin batera Erreinuako Gorteetan kide izateraino.

XIII. mendean, ordea, Eskeko Ordenak iritsi ziren Nafarroara (agustindarrak, domingotarrak, frantziskotarrak, karmeldarrak, etab.), eta ez nafar Erregeen babesik gabe. Adibidez, Tibalt II.aren (1253-1270) eliz politikak garbiki sustatu zituen hauen hedakuntza eta Erreinuaren finkatzea. Laster hiru komentu izan zituzten domingotarrek Nafarroan: Iruñea (a. 1242), Lizarra (1259) eta Zangoza (c. 1280).

Frantziskotarrak oso garaiz agertu ziren Erreinuaren: 1219aren ondoren agian berehala izan ziren Iruñean, eta moja klaratarrak, oster, hiri-buru horretan zeuden 1228an. Ondotik datoz fraideen beste komen-

---

* Atal honetako oharra: ik. 201. or.

tuak: Erriberri (a. 1243), Zangoza (1250), Rocaforte (ziurki, 1250), Lizarra (1265), Tuter a (1266), eta bi mende geroago Biana (1440) eta Tafalla (1468).

XIII.ean bertan Araban eta Iparraldean komentu frantziskotar bana aurki daiteke: Gasteiz (a. 1236), Baiona (1242). Ondoko mendeetan berretsiko zen ahalegin hori: Bastida (1447), Kanpezu-Piedrola (1447), Argantzun (1615) eta Gasteiz-Sorkundea (1648). Eta Baionakoaren ondoan Ziburuko komentu errekoletoa ireki zen (1611).

XIV.ean iritsi zen olatua Bizkaira (Bermeo, 1357), ondoko mendean Jaurerrian ongi hedatuz: Izaro (1422), Bilbo-Santimamine (1446), Urduña (1471), Bilbo-San Frantzisko (1475). Historia luzea izango zuten etxe hauek. Beranduago, baina ahalegin bizkorrez eraiki ziren Gipuzkoako etxeak, mendebete pasatxoan: Arantzazu (a. 1501), Deba-Sasiola (1503), Donostia-Antigua (1516-1539), Elgoibar (1516), Arrasate (1582), Tolosa, (1587), Donostia (1606), Zarautz (1610).

Horiek dira Errejimen Zaharreko frantziskotarren^{ofm} komentuak, baina gizonezkoen artean frantziskotar kaputxinoak ere aipatu beharra dago. XVII. mendekoa da hauen hazkuntza. Nafarroa izan zuten beren abiapuntua eta gune geografiko zainduena: Iruñea (1606), Tuter a (1613), Gares (1613), Azkoien (1625), Zentroniko (1634), Urantzia (1648), Biana (1657), Tafalla (1658), Lerin (1730), Balterra (1739), Bera (1741). Nafarroako garapen horren ondoan, ordea, izan zen kimu berririk bestetan ere: Errenteria (1612) eta Hondarribia (1663) Gipuzkoan; Iparraldean, Baiona (1615) eta Maule (1669). Eta Nafarroako kaputxinoen borondatearen aurka, Gaztelatik ireki arazitako Biasteri (1660) eta Bilbo-Deustua (1743).

XIII. mendeko lehenengo komentugintza haren esanahia J. M. Lacarra historialariak honela laburtu zuen, Nafarroaz ari zela¹:

Si los monasterio, que podemos llamar tradicionales, pasaban por una etapa de decadencia, el siglo XIII es la gran época de las Ordenes mendicantes, que pronto se instalaron en los principales núcleos urbanos y entran en contacto lo mismo con la burguesía que con los medios rurales. Primero fueron los franciscanos, que ya llegaron en tiempo de Sancho el Fuerte a Sangüesa y Pamplona; el monasterio de clarisas de

Pamplona parece ser el primero de la Orden erigido fuera de Italia (1227); luego siguieron los conventos de franciscanos de Tudela, Estella, Olite; clarisas de Estella; dominicos de Pamplona, Estella, Sangüesa y Tudela, especialmente favorecidos por los reyes de la casa de Champaña; agustinos de Pamplona y Estella; carmelitas de Sangüesa; mercedarios de Estella y Sangüesa y religiosas benedictinas y cistercienses de Estella. Las cisterciences de Marcilla son de fundación anterior.

1833-1840. urteetan fraideen komentu hauek guztiak itxi egin ziren, Esklaustrazio-legeen ondorioz; hala ere, azken mende t'erdia ez da antzua izan, eta frantziskotarrek etxe-zerrenda luzea sortu izan dute berriz ere Euskal Herrian, batzuetan lehengo herri beretan, eta bestetan herri berrietan.

Aipatutako hau guztia fraideena da bakarrik, gizonezkoena, eta ezin da ahantzi fraideen komentu-etxeekin bateratsu emakumezkoen, moja frantziskotarren, komentu edo monasterio itxiak zeudela (klaratarrek, sorkundetarrak, elisabetarrak), beren historiaurrean eta klausurara bilduta gero ere (1580-1620. urteetan, gutxi gorabehera) euskal herrietako milaka emakumerentzat bilgune izandako etxeak.

Horrek guztiak, konplexutasun berriak irabaziz zetorren euskal gizarteari, ehun instituzional aski trinkoa eskaini zion, XIX. hasieratan Euskal Herriko komentu edo monasterio-sare osoan frantziskotarrak ia %50 izateraino.

Pertsonal-estatistikak osorik eta guztiz landuta ez baditugu ere, esan daiteke 1760-1770.en inguruetan milaren bat lagun zirela Euskal Herriko fraide frantziskotarrak (kaputxino, obserbante, errekoletu). Eta Elizatik ari zirenez (Erakunde boteretsu baten baitandik), eta Euskal Herriko eremu mugatu honetan, pisu handiko gizataldea ziren; agintari zibil eta eliztarrentzat betiere gozoan izatekoa.

Horregatik, Euskal Herriko Historia landu eta eskaini nahi izan dutenek nahitaez topo egin dute laster 800 urteko bizialdia beteko duen mugimendu frantziskotarrarekin, eta gure Historiografia klasikoan (nahi bada, Garibai-rekin hasi eta Labairu-rekin itxi dezakegun horretan: 1571-1592, 1895-1803) lekurik franko eman izan zaio berorri.

SARRERAKO ZENBAIT ARGIBIDE

Horretaz zenbait ohar bilduta utzi nahiko genituzke hemen, baina ez, horren aurretik, XIII. mendetik hona datorren gertakari horrekiko euskal herritarren legendazko oroitzapenaz zertxobait esan gabe.

2. Frantziskotarrak euskal legendetan

*Axular legendara pasatu zen bezala, behin baino gehiagotan fraide frantziskotarrak ere herritarren oroimenean euskal paisajearen osagarri gertatu dira, legendazko ixtoriotan gorputz hartuz².

Erakunde orotan eta Ordena erlijiosoetan ezaguna den tradizio bati jarraiki, Euskal Herriko frantziskotarren artean ere, beren sorburuetako historia osatu, apaindu eta janzteko joera izan da, horrek dituen arrisku eta betekizun sozial guztiekin³.

Bestetan luzatzen ibili gabe, Zangoza ondoko Rocaforte-ren inguruan bizi izan den oroitzapena ekarriko dugu hona, adibide gisara. Omaetxebarria —ohi zituen esku eta zentzu ona galdu gabe— saiatu da, gainera, legenda horien azpian egon litekeen hondar historikoen ekarria azpimarratzen.

San Frantzisko Asiskoarekin berarekin (1181-1226) hasten da Euskal Herriko mugimendu frantziskotarraren legendazko oroimena. Ahalegin guztien ondoren ere, guztiz frogatu gabe geratu zaigun Santiago-Bidetik Euskal Herrian zehar Santuak egin omen zuen bidaia da lehenengo euskal legenda frantziskotarren gaia.

1213-1214.etan, Pirinioak zeharkatuz, Nafarroatik ekin bide zion Penintsulako Santiago-Bideari. Horren berri, lehenbizikoz, beranduko

---

* Atal honetako oharrak: ik. 201. or.

idazki biografikoetan bakarrik ageri da⁴; baina beranduko bidai albiste hori aski izan zen Aro Modernoko kronikari handietako biengandik (Gonzaga, 1587; Wadding, 1625), xehetasun berriz jantzita, notizia ondoko kronikari guztienganaino hedatzeko.

Honetan, iturriak ongi banatuta daude (XIII.enekoak, eta ondoko mendekoak)⁵, eta ez dirudi gaur egungo biograforik onenetan bidaiari ziurtasun historiko hoberik egotzi nahi zaionik⁶. Hala ere, Omaetxebarria saiatu zen, Kroniketan eta gure herrian bertan bizirik dauden albisteen azpian soma daitekeen ekarri historikoa antzematen⁷.

Badirudi bidaia honen tradizioaren jatorria batez ere *Loratxoak* bildumako testu ezagun batean eman behar dela, eta pasarte zehatz horretaraxe jo izan zuten kronikariek, hor kontaturikoa gertaera segurtatutzat hartuz⁸. Merez du Loratxoetakoa hemen ematea, eta J. M. Azkue-ren itzulpenetik jasoko dugu⁹:

Anaidiaren asieran, artean praileak urri zirala ta bizitegi jakiñik-gabe, San Prantzisko bere gogoz, praile batzuek, oetan anai Benardo, lagun zituala, Galiziako Santiagora joan zan, eta gaxo gizaajo bat bidean arkitu zuten. — Santuak dana kupiturik anai Benardo-ri esan zion: —Seme, gaxo au zaitzeko, zu ementxe geratzea nai nuke. Eta Anai Benardo apalki belauniko jarri zitzaion, eta Aitaren esanera zegoala agertzeko burua makurtuaz antxe geratu zan; eta Prantziskok beste lagunakin Santiago-bidea jarraitu zuan.

Erromes gaixoarekiko topaketa, geroko Kronika zaharrek adierazi izan digutenez, Zangoza Zaharreko inguruetan gertatu zen. Beroriei jarraiki, bidaia hartako ibilbidea —Uribek formaltasun hobez azaldu diguna— Krispin Beobide euskal idazleak nahikoa egoki laburturik utzi zuen (1885), ondoko tituluetan irakur daitekeenez¹⁰:

Aita-len Santua jartzen da Españiaruntz bidian.— San Frantzisko sartzen da Españan.— San Frantzisko Rocaforten.— San Frantzisko Logroñon.— San Frantzisko Vitorian.— Donostiatik jotzen du Galitzia.— Kotolai ikazkiña eta San Frantzisko.— Aingeruak agintzen dio San Frantziskori itzuli dedilla Italiara.— San Frantzisko Rocaforten.— San Frantzisko Ilerdian [Lleida].— San Frantzisko i-Bar-cel-ai-onan.— Egiten dio santuak agur Españari.

Beobidek hor eman duen nondinorako nahasi hori (Rocaforte-Zangoza, Logroño, Gasteiz, Donostia¹¹, Galizia, Rocaforte) Kronika eta tradizio herritar ezberdinen arabera nahasiagoa ere izan zen, Iruñea, Tuter, Burgos, Soria, Santander tartekatu baitzituzten hauek. Horrela, legenda-tradizio oparoenari segitu nahi balitzaio, Euskal Herrian Rocaforte, Iruñea, Erriberri, Tuter eta Gasteizko etxeak bederen San Frantziskok sortutakoak izango lirateke, Donostian zer egin zuen garbi ez dakigula.

Besteak beste, Zangoza Zaharreko (hau da, Rocaforte-ko) tradizioa izan da agian gaurdaino setatien iraun duena: horren arabera, hango San Bartolome ermitan izan zuen Penintsulako lehen egoitza San Frantziskok. Frai Bernardo Quintavale-rekin iritsi zen horra Asiskoa, eta bertan gelditu behar izan zuen Quintavale-k, erromes gaixo bat zaintzen. D. Hernáez de la Torre eta M. Garay kronikariak kapitulu bana eskainiko dizkiote Rocaforteko tradizioari: “Funda nuestro Padre San Francisco el Convento de San Bartolomé de Rocaforte”, idatzi zuen Garay-k (1742), Hernáez/Arquiñigo-k ondoko testuan bere xehe-tasunak eman zituen bitartean (1722)¹²:

Obedeciendo a su Santo Prelado, y Maestro, se quedó en el Reyno de Navarra el Beato Bernardo de Quintaval, y se llevó al pobre enfermo al Oratorio de San Bartolomé de Rocaforte [...]. De gran edificación fue para todos aquellos Pueblos este exemplo de caridad, con el qual les predicó mucho el Beato Fray Bernardo, aunque extranjero, y ellos le entendían con ser Vascongados; porque como dixo San Francisco Xavier, honor soberano de aquel País, de Navarra, y de España, y del Orbe todo; la caridad es lengua, que todos la entienden [...] y assi en el tiempo de su mansión admitió, y educó en su Instituto a algunos de los Naturales del País. (Azpm. nirea).

Horra, ba, Kronikariak dioskunaren arabera, euskaldunei egindako frantziskotarren lehen predikuak, eta ulertuz gainera (ulerpenaren hori mirari klasikoen artean eman beharko da), lehenengo fraidegai euskaldunak. Kronikariok diotena gainbalioetsi gabe ere, pasarteak ez du batiere zer bazterturik, XVIII. mendeko kronikari gaztelauen lumetatik datorrela jakinda.

Gaur egunak arte luzatu dira Rocaforte-ko oroitzapen herritarrak, ustezko gertakari historikoak eta miraririk erdiarotarrenak batera emanez: Frantzisko erromesaren makilak arkaitzetik lorarazitako masus-tondoa, bera eserita egon zen “atseden-harria”, “San Frantziskoren iturria”. Zuhaitz hura eta iturri honetako ura sendagarritzat izan dituzte Rocaforte-n.

Arkeologiak ere lagundu nahi izan du tradizio hau, XVII. mendean aurkitutako idazkunekin (1635). Horretaz ohartuta, “Los Alcaldes, Regidores, Vicario, Cabildo eclesiástico y Concejo de la Villa de Rocaforte, en el Reino de Navarra...” gogoz saiatu ziren frantziskotarrei berei Ordenaren Penintsulako seaska hantxe izan zela gogorarazten (J. Ximénes Samaniego Ministro Jeneral izango zenari gutuna, c. 1665).

Gure egunak arte, historialari finenek ere ez dute tradizioa eskutik guztiz utzi nahi, gutxienez ikerlan berrietarako dituen iradokizunengatik, eta herritarren tokian tokiko “iruditegia” hornitzen duelako ere, noski. Nabaria da egungo historialarietan ere, tradizio horietaz baliatzean, beraien balio historikoaz ezbaian “ez, baina bai” edo “bai, baina ez” argudiatze hori, nolabait ere paper idatzitik kanpo datozkeen iturri historikoak ezin zapuzturik (Uriberen testuan, eta, berrikitan, J. C. Labeaga-renean)¹³.

Rocaforten bezalatsu, Euskal Herriko beste tokitan ere ageri dira “oroitzapen” frantziskotarrak, batzuetan, Zangozan bezala, herri-kontakizunetatik Kronika historikoetara jauzi egin dutenak. Landazurik, bere garaian (1780), azpimarratu zuen pasaera hori, Amigo kronikariari agirien gain lan egin partez batzuetan herri-ustekizunetan oinarriturik gorpuztu zuela bere lana kritikatzean.

Historialari kritikoaren begia du, ba, ondoko testuak, baina baita lekukotasun etnografikoaren balioa ere (Gasteizko Santa Klara komentuz ari da Landazuriren pasarte)¹⁴:

No descubrimos otro apoyo para esta noticia en su primera parte [komentu horren sorrera jakiteko], que alguna tradición que halló el Chronista Cántabro, pues en el Archivo del Convento no existe documento alguno en el particular. El mismo principio tiene la noticia de haber dado una palmada sobre una piedra, que estaba en el sitio

donde hoy el Convento, el Santo Patriarca [San Frantzisko], a él pasar de tránsito para Castilla, diciendo, con espíritu profético, que allí se fundaría Convento de Religiosas de su Orden. En memoria de esta tradición conservan las Religiosas una piedra en que está estampada una mano.

Hori irakurrita, garbi dago honelako “oroitzapenek” Kronika historikoetara ez-ezik herritarren sineskizunetara ere lerra daitezkeela. Bada horrelakorik, adibidez, Izaro Irlaren inguruko kontakizunetan, eta aipatuko dut horretaz zerbait, bere lekuan. Bidenabar, esan dezadan herriaren ezpainenetan zegoena berrikitan literaturara ere iragan dela, euskal eleberri batean¹⁵.

Bestalde, Euskal Herriko frantziskotar historikoren batzuek legendara iristeko zoria izan dutela, gainera, Axular idazle-pertsonaiarekin gertatu zaigunaren antzera. Horietakoak izan ziren Izaroko fraideak, baina baita bakartegi isil-galdu hartakoekin antz gutxi izandako beste bat ere: Pedro Atarrabiakoaz ari naiz (†1347). Euskal mitologiako Atarrabi¹⁶ Teologiako Maisu eta Nafarroako Erregeen legegizon handi honekin bategin nahi izan da, behintzat¹⁷.

Dena den, honelako langai etnografikoen bilketa egiteko dago, eta ez da hau horretan zabalago hasteko lekua. Hala ere, esan dezagun, amaitzeko, Euskal Herriko lekuizenetan ere nahikoa sarri aurki daitezkeela historia frantziskotarrarekin lotuta datozen izenak: Santa Klara, San Antonio, etab. Guztiak ere, gehienetan, mugimendu frantziskotar errotu baten lekuko direnak.

Baina legenden azpian leudekeen histori hondarretatik, gatozen hemen interesatzen zaigunera: euskal Historia eta Historiografiara.

3. Euskal historialari frantziskotar bat: Inurrigarro (1670)

Euskal Historiografia eta frantziskotarren historia lotzen dituzte ondoko kapituluek, frantziskotarrei buruz hark zer esan duen erakusteko. Ondo da. Baina, galdera alderantzikatu ere egin daiteke: Eta historialari frantziskotarrek esan al dute zerbait euskal Historiaz? Zein izan da berorien euskal ekarpen historiografikoa? Eta, horrelakorik izan bada, zer idatzi zuten Euskal Herriko frantziskotarrei buruz? Hemen darabilgun esparru kronologikoaren barruan, Erregimen Zaharreko historiografiaz galdetzen dugu hori, noski.

Ezaguna da, josulagunek esku zuzena eta emankorra izan zutela Euskal Herriko Historia eraikitzen. Handienak gogoratuz izen bana emango ditugu bakarrik: Nafarroan, Moret; Bizkaian, Henao; Gipuzkoan, Larramendi, nahi bada. Hirurak ziren Jesusen Lagundikoak. Baina egon zen beste Ordena erlijiosoetakorik ere: adibidez, Alonso-ge mesedetarra, Coscojales agustindarra, Bizkaiko Jaurerrian.

XVI-XIX.etan frantziskotarrek ez dute izan kasik euskal historialaririk. Aurrerago ikusiko dugun Aita Meltxor Amigo-k Ordenari buruz idatzi zuen, orokorrean euskal gizarteaz baino; esango dugu horretaz, esateko dena. Baina bada beste bat, aurrerago halako leku erosorik emango ez diogunez, hemen aipatu gabe uztea batere itxurazkoa izan-

---

* Atal honetako oharra: ik. 202. or.

go ez litzatekeena, eta, dakigunez, berau da euskal gizartearen historiaz, orokorrean, mende haietan arduratu izan zen idazle frantziskotar bakarra. Aita Inurriagarro historialari gipuzkoarraz dihardugu.

Aita Inurriagarro, historialari eta polemista¹⁸, Antzuolako semea zen (c. 1620-1690). Bere bizialdian, batez ere irakaslea izan zen. Itxuraz, Arantzazun egin zen fraide, eta apaiztu ondoren, Arantzazu (1647), Arrasate (1651) eta Gasteizko (1659) komentuetan ageri da etxeko kontseilari bezala; lanbidez, etxe horietan Irakurle izan zen, lehenik Arte eta Filosofian, eta gero Teologia eta Kanonetan. Tolosako komentuan irabazi zuen Irakurle-Jubilazioa (1665), eta laster izendatu zuten bertako Nagusi (1668-1671).

Idazle bezala, bi ekimenengatik da ezaguna: kaputxino eta karmeldarrekin frantziskotarrek izandako eztabaidan parte-hartu zuelako, eta historialari gisa, Gipuzkoaz idatzi zuenagatik. Tolosan bildutako Batzarrei Gipuzkoako Historia bat aurkeztu zien Inurriagarrok (1669), “con trabaxo bien grande y muchos años” egina, zioenez: *Tratado Apologético* eman zion izena liburuari. Idazlan zabala izan behar zuen Inurriagarro-ren Gipuzkoako Historia honek, 121 kapitulu baitzituen. Berorren idazketarako, Probintziako Artxiboa aztertzeke baimena eskatu, eta Batzarrek eman egin zioten (1666), hainbat urte lehenagotik zuen asmoa buru zezan. Inondik ere, Inurriagarro gizon prestatua zen historialari-zereginerako. Urtetan Irakurle bezala zeramatzan lanengatik, noski, idazlanik jada burututa zuelako ere bai (Sortzen Garbiaz, 1663), eta histori alorra ere maite zuelako.

Liburugaia burutu zuenean, berori kritikari eskolatuen eskuetan jartzeko eskatu zien autoreak Gipuzkoako Batzarrei, eta halaxe agindu zuten hauek, betiere “comunicándolo con los mejores historiadores” egin zedila gehituz. Baina, zoritxarrez, etsigarria izan zen idazkiaren ondoko ibilera: autoreak eta Batzarrek eskatutako kritikarik ez zen egin, nonbait, eta galdu egin zen, gainera, Inurriagarro-ren orijinala.

Hernaniko Batzarrei bigarren deia egin behar izan zien autoreak, utzikeriak ekarri zion zama salatuz: “hube de tener nuevo trabajo en componerle por segunda vez” (1670). Isasti-ren *Compendio Historial de Guipúzcoa*-k (1625) eta XVI-XVII.etakoko beste historialari guztie-

nek bezala eta areago, Inurrigarro-ren idazkiak ez zuen aurrera-biderik izan, ez Batzarretan, ez handik kanpo; kasu honetan, gainera, bi idazketetako eskuizkribuak, biak, galdu dira.

1670eko protestarekin batera bidalitako aurkibide luzea da guganaino iritsi zaigun zera bakarra. Non ez dakigula, Lizarralde historialariak aurkitu zuen aipatutako aurkibidea, eta Larrinagak argitarara eman (1946).

Inurrigarro-ren *Tratado Apologético* zeritzan Gipuzkoako Historia XVII. mendeko arduraren historiografikoaren barnean lekutu behar da: Probintzian bazegoen Historia baten egarririk, eta 1622-1672.etan honelako dozenaren bat enkargu edo eskari agertzen dira Batzarretan.

Frantziskotarrak ziren eskaintza egin zutenetako bi: Frantzisko Iruñekoa, kaputxinoa (1622), eta Aita Inurrigarro frantziskotarra. Baina bada beste hirugarren frantziskotar bat joan-etorri hauetan; Andaluziako Ministro Probintzial zen Frai Frantzisko Jainko-Amarena gipuzkoarra, gomendio-lanetan ibili zen (1658), Gipuzkoako Batzarrei Euskal Herriaz arduraturik zebilen R. Mendes da Silva portugaldarra aurkeztuz.

Inurrigarro historialariarenera itzuliz, esan dezagun heldutasun batean zegoela Inurrigarro *Tratado Apologético* hura eskaini zuenean, eta Historia horretan ez-erik, ongi erakutsi ahal izan zuen hori ondoko polemikan: Gipuzkoako Batzarretatik kaputxino eta karmeldarrei limosna-bilketarako bidea moztu nahirik egin zituen idazkietan, esan nahi da (hiru *Memorial* eta *Manifiesto* bat, 1770-1772). Eztabaida sobera ozipindu zen, ordea, eta Inkisizioak eta Nuntziaturak esku-sartu zuten arazoan, bi aldeetako idazkiak bilduz. Inurrigarro-ri buruhausterik franko ekarri zion horrek. Minduta agian, eta etsita, Tolosako komentu-barnera bildu zen gure gizona. Han eman zituen azken hemezortzi urteak, oitaitz isilean, bertan hil zen arte (1690).

Tratado apologético-an ez zuen baztertu euskaldunen historia erlijiosoan, eta kristautzearena (I, 14-18. kapituluak); hala ere, gero, obra-ko aurkibideetan ez zuen aipatu Ordena frantziskotarraren sortzea, edo fraideen Euskal Herrian sartzea, ezta ondoko historia ere. Alabaina, Inurrigarroren orrialdeetan, izan zuten Gipuzkoako deskribapen erlijiosoaren barnean Ordenako komentuek eta pertsonaiek beren lekua.

Obrako azken partea izan zen, “Tratado apologético 9” zeritzana, azkenaldiko historia erlijiosoaz ari zena, eta ondoko izenburu hau zera-man: *Del Convento de la Madre de Dios de Aránzazu, y de la Santísima imagen suya que en él se halla y de otras cosas prodigiosas y maravillosas que Guipúzcoa tiene, y de algunos Santos prodigiosos que ha tenido.*

Bederatzigarren parte honetan bost kapitulu eskaini zizkion Inurri-garrok Arantzazuko Santutegiari. Ondoren Legazpi, Lezo eta Andrea-riaga-ko Gurutzeak datoz; behin eta berriz azaltzen du Santiago Apostolua Probintzian nola ibili izan zen eta abar. Eta dena, bere tes-tuinguru instituzionalean ikusi ahal izango dugun, Sortzez Garbiari es-kainitako azken atalburuarekin amaitu zuen Inurrigarrok bere idazlana.

Euskal historialari frantziskotar gipuzkoar orokor bakar honen obra galdurik dago, esan dugunez, baina merezi zuen beraren oroitzapena hemen jasota uztea, nahiz eta eskuizkribu galduak (nahitaez, horregatixe) leku apala izan duen gure historiografian.

Euskal Historiografia orokorraren mesedetan frantziskotar horrek egindako ahalegin galdu honen aipua egin ondoren, esan dezagun, azkenik, zerbait hemen dugun azterlanaren mugei buruz.

4. Aztertutakoaren mugak

Frantziskotarrak ez ziren euskal Histori idazkuntzatik erabat kanpo geratu, beraz; baina sona handiko obrarik ere ez zuten eman; hemen, ordea, historialaria mugarrienenetara bildu beharra daukagu, dena besarkatzeko asmorik gabe¹⁹. XIX.aren bururainokotik lagin esangarri bat jasoko dugu, bakarrik.

Horretarako, Nafarroatik hasiko gara, bertako bi historialari handi hautatuz (Oihenart eta Moret), Gipuzkoako idazleei egingo diegu leku ondoren (Garibai eta Gorosabel-i, bereziki), azkenik Araba eta Bizkairako lekuko bana edo ekarriz (Landazuri eta Labairu), zeren eta gure eremuan dituzten edukin mugatuengatik, Henao eta Iturritzari gainbegiratu laburra emango baitzaie. Ikusiko denez, Iparraldekoa aparteko kapitulua da.

Erran gabe doa, oro har, 1876.aren ingurutik aurrera sortutako historiografia "berriaz" ez dugula hemen arduratu nahi izan (arrazoi nabariengatik Labairu hona ekarri dugun arren), hori egiteak urrunegi eramango gintuen gure zereginean, eta agian emaitza murriztegiekin, gainera. Historikoki ez zen hori fraideez arduratzeko unea. Hortaz, ez dira hemen aurkeztuko, adibidez, A. Campión edo K. Etxegarai, etab. Horrela, ba, gure sarrera historiografiko honi muga jakin batzuk ezarri nahi izan dizkiogu, eta aurkibidean daude beroriek argi ispilatutik. Horixe eta ez besterik, betiere nahi genuenerako aski delakoan. Dena den, Iparraldekoak berariazko bidea hartuko digu orrialdeotan.

---

* *Atal honetako oharra: ik. 203. or.*

Denbora eta eskolazko murrizketa hori baino mingarriago gertatu zaigu tokiko historiografia albo batera uztea. Zergatik? Eremu horretako bibliografiak (herriei eskainitako historiografiak, alegia) komentu frantziskotarrak aski gogoan izan dituelako, hain zuzen. Orrialdeotan Gorosabel-en Tolosako monografiaren kasua aipatzeko aukera izango dugu, baina bada horrelako besterik ere.

Herrien berrikitako monografietan inoiz berriemaile oso onak ere badira, zalantzarik gabe: Nafarroan Labeaga gogoraraz daiteke Biana eta Zangoza-ri eskainitako lanekin (1984, 1993), nahiz Armentia, Arabako Bastidaz eman zigun liburuagatik (1968). Bietan du leku itxuroso bat frantziskotarren komentuak. Gisa berean, Araba edo Nafarroako *Catálogo Monumental* deituetan erlijioso-etxeen historiak ez dira baztertu. eta berorietan asko zegokeen jasotzekorik.

Bestalde, bereziki frantziskotar Erakundeaz diaharduten historialariak aipatu gabe ere, gure egunetan orokorki herrien historiak ardura-tuek lan interesgarririk eman izan dute: K. Lizarralde Elgoibarko komentuari eskainitako monografia hor dago (1997), edo Erkorekak Izaro Irlaz eman digun disziplinar-teko lana (1997).

Hori dena eta gehiago orrialde hauetara ez da iritsiko; hala ere, esan bezala, euskal historiografia handi klasikoak eskuartean dugun eremu honetaz esandakoak, «grosso modo» bederen, ezagutzeko pausaldi zabala emango digu.

Ikusi dugunez, mendez mende jauzika doa frantziskotarren hedatzea euskal Herrialdeetan: XIII. ean batez ere Nafarroan, eta Baiona eta Gasteizen berehala etxe bina; XIV-XV.etan, Bizkaiaren hitzordua da; XVI. mende zerbait luzatuan, Gipuzkoan ireki ziren komentuak; XVII.a Nafarroako kaputxinoen unea da. Ondoko mende eta herenak (1700-1830), eraikitako guztiaren azken bizi-goraldia ezagutu zuen. Gero, Esklaustrazioko etena dator, baina baita ondoko Izanberrikuntza ere, 1876tik honakoan batik bat.

Ikus dezagun, ba, horretaz guztiaz zer idatzi ziguten gure historia-lari handienek.

II.

Euskal historiografian zehar

1. Nafarroa: A. Oihenart eta J. Moret

*Oihenart eta Moret/Alesón-en obrek eremu ezberdina hartu nahi izan zuten: lehenengoak Euskal Herri osoa, autoreak berak liburuaren izenburutik hasita adierazi zuen bezala; bigarrenak, oster, Nafarroako Erreinuaren Historia, XVI. mendean hark beregaintasun politikoa galdu zuen artekoa.

Ikusiko dugun bezala, frantziskotarren Euskal Herriko historiaz gisa ezberdinean (des)interesatu ziren bi idazle hauek, eta horregatixe ere jakingarri da diotena, bere zabal edo eskasean, ondoren aurkeztuko dugun zenbait historialarirekin biziki kontrajarririk baitago hauen edukin frantziskotarra, edukin-kopuruaren aldetik behinik behin.

I. I. OIHENARTEN NOTITIA UTRIUSQUE VASCONIÆ (1637)

Askorentzat izan dira erakarmen handikoak Oihenart autorea eta bere obra. Berrikitan, gainera, haren jaiotza mendeurrena zela-eta (1592-1992), edizio eta ikaslan berriak eskaini dizkiote Euskaltzaindiak (gramatikaria eta euskal idazlea ere bazelako) eta Eusko Legebiltzarrak (Herri-Erakundeen zerbitzari fina izan zelako). Albiste-eguneratze horren lekuko dira Maule eta Donapaleun ospaturiko Euskaltzaindiaren Biltzarra alde batetik (1992-IX-20/25), eta, bestetik,

---

* *Atal honetako oharra: ik. 204. or.*

R. Ciervide-ren eskutik eta J. Gorrosterratzu-ren itzulpenean iritsi zai-
gun *Notitia utriusque Vasconiae*-ren edizio berria²⁰.

Oihenartek bere obran ez zion eman eliz historiari halako leku handi-
rik, geroko euskal historialari eta elizgizonek emango zioten adinakorik
(esaterako, Landazurik edo Labairuk). Hala ere, nahitaezkoa zuen horre-
taz ere zerbait esatea, euskal historia osoaren ardaztzat duen Nafarroan²¹
elizgizonak Erreinuko Gorteetako *Beso* bat izateraino iritsi baitziren.
Horri buruz arduratu zen Oihenart, Ordena erlijiosoez mintzatzean.

Horregatik, Nafarroa eta nafar herritarrak aurkeztu ondoren (2. lib.,
I-II. kapituluak), atalburu osoa idatzi zuen Oihenartek, elizgizonen
leku politikoa definitzeko (III. kap.), Nobleziarena aipatu aurretik (IV.
kap.): “De primo ordine, hoc est, Ecclesiastico, qui publicis conuenti-
bus interesse solet, deque insignioribus sacerdotiis Nauarræ”²². Hau
da: “Lehen ordenuaz, hots, Eliztarraz, zeinak [Gorteetan] parte hartu
ohi baitu, eta Nafarroako elizgizon garaienez”.

Mendeetan zehar indarrean egondako Nafarroako antolamendu
politiko orokorrari buruz ari da, ba, Oihenart pasarte horretan. Evreux-
tarren erreforma politikoan segurtatu zitzaien Erreinuko Gorteei gero-
ko beren egitura finkoa, eta orduan erabaki zen Eliz Besoaren konpo-
saera: Iruñeko Gotzaina eta hango eta Tuterako Kabildo-buruak,
Orreagako Priorea, Jerusalemgo San Joango Ospitalarien Priore Nagu-
sia, monasterioetako Abadeak (Leire, Iratxe, Oliva, Fitero, Monteara-
gón eta Urdazubi). Hor zeuden, ba, Gorteetan izatekoak, eta gainera-
koak ez ziren Gorteetako kide (1329-1330)²³.

Hauetxek dira Oihenartek aipatuko zituen monasterioak, gainerako
komentu-etxez deus ez dioen bitartean²⁴:

*Monasterio hauetako Abadeek eman ohi dute botoa Erreinuko Gor-
teetan, gainerako aitorseme eta herri nagusietako diputatuekin batera.
Gorteok hiru urtetik behin biltzen dira, eta errepublikarekiko eta bero-
nen ongiatz eta aurreramenduaz dituzten deliberamenduetan Gotzainen,
Jerusalengo Zaldunen Priorearen eta Orreaga eta Tuterako Prelatuen
ondoren hurrengoak izaten dira botoa ematen Abadeok.*

Funtsean, Beso eliztarraren osaera hori izan zen ondoko mendeetan
indarrean egon zena, baita Nafarroaren konkista ondoren ere (1512),

1828an azkenekoz bildu ziren arte²⁵. Molde berean Nafarroa Beherean ere, Lebret-ek Dauphin-ari gogorarazten zionez (1703)²⁶. Horregatik, Nafarroako Herri-Erakundeen historiaz ziharduen Oihenartek ez digu bertako Eskekoen albisterik ematen.

Horrela, isilduz, azpimarratuta uzten digu Oihenartek fraide Eskekoek Erreinuko eliz politikara eta gizarte osora ekarri zuten berritasuna: ez ziren Koroaren eta gizartearen interesetatik batere arrotzak (Koroa bera zebilen haien garapena sustatzen), baina, egituraz, Erakunde-politika ofizialean ez ziren izango partaide ofizial eta iraunkorrak²⁷.

Horrek ez du esan nahi, ordea, egunean eguneko zeregin politikoe-tan eskurik izango ez zutenik: eliz politikan, noski, baina baita, adibidez, Herri-Erakundeen izanberrikuntzan ere. Horixe gertatu zen, Gorteak esan dugun gisara moldatzen ari ziren urte beretan, jada ezaguna dugun fraide batekin: Pedro Atarrabiakoa izan zen Felipe III.ri onartzeko aurkeztu zitzaion Foru-Hobekuntzaren proposamena landu zuen Batzordeko Buru (1330).

Oihenartek ez du aipatu pertsonaia hau, baina gure lanaren testuinguruan, hau da egokiera Atarrabiaz zerbait esateko. 1328-1330. urteak kritikoak izan ziren Nafarroako Erreinuarentzat: ez bakarrik aldaketa dinastiko bat gertatu zelako, Foru Nagusiaren Hobekuntza ere orduan lortu zelako baizik, aurreko tradizio juridikoa jasoz eta ondoko urteetarako gizarteko eskakizunak bideratuz²⁸.

Atarrabia Hobekuntza-Batzordearen burua izan zen, eta batzordekideen artean, eta Erreinuaren ere, horrek zekarkion lehenengotasuna ongi agerian geratu zen Hobekuntzako bertako testu ofizialean, zeren eta, sarreran lagun guztiak aipatu eta gero, Pedro Atarrabia bakarrik baita testu barnean aipatutako batzorde-laguna. Sarrerak “frayre Pedro de Aterravia, mayestro en theologia” bezala aurkezten du, eta Hobekuntzako atalburuetan honela dio²⁹:

Memoria en qué manera don Fray Pedro et sus conpaynos podrán enanzar sobre las ordenanzas de los tres Fueros. *Capítulo XXVIII. Es ordenado por el seynor Rey que toda sazón que el dicto don Fray Pedro et sus conpaynos querrán [...].*

Memoria de las medidas que son en la ordenanza del Rey. *Capítulo XXXI. Ordenado es por el seynor Rey sobre esto, que don Frayre Pedro et los otros sus conpayneros acuerden [...]*.

Eskeko Ordenetako fraideak, ba, Koroaren zerbitzuan egon ziren, baina Erresumako oinarrizko Erakunde-egituran txertatu gabe, Oihenarten azalpenak argi utzi zuenez.

Honela, Oihenarten lana aitzakia ona izan dugu hemen, Eskeko Ordenei, eta frantziskotarrei, eman zitzaizen tarte sozio-politikoa nolakoa izan zen gogoratzeko: komentuak ez ziren monasterio. Hortaz, Moret edo Labairurengan ikus ditzakegun fraideen boterearekiko harremanak ezingo dira irakurri eta ulertu monasterioen joko-arau berdinen argitan.

1. 2. MORET-EN ANALES DEL REYNO DE NAVARRA (1684-1715)

Nafarroako historiografian Jose Moret-ek izan du, eta du, leku ardatza: 1654an Erreinuko Kronikari izendatu zutenetik, Historia hori eskuratzen eta agiritzatzen saiatu zen; 1684an ekin zion obraren argitalpenari, baina lehenengo liburukia bakarrik kaleratu ahal izan zuen hil aurretik. Idatzita utzitakoaren gain, eta Moreten paperak erabiliz burutu ahal izan zuen Frantzisko Alesón josulagun bianarrak (1634-1715) bosgarren liburukirainoko edizioa³⁰.

1. 2. 1. Moret, historialaria

Jose Moret eta Mendi Iruñean jaioa zen (1615), eta bere sorterri horretan hil (1687), 72 urte zituela. Oihenarten *Notitia* ez bezala, Analeak urtez urte doazen kontraera dira, eta gertakariak guztiz xeheki ematen zituzten. Erreinuaren egituratzen eta bilakaeran elizako nahiz Elizarekiko gertaerek izan zuten munta azpimarratzen ere saiatu zen Moret. Errealitate historikoak eskatzen zion zerbait zelako, baina baita historialaria bera elizgizona izaki (1629an sartu zen Jesusen Lagundian) eliz historiak berezikiago arduraturik zegoelako ere.

Hori horrela, aipatutako obra nagusi hartan, Elizaren Historia nafarra urteen harian arduraz deskribatua ageri zaigu, beti ere Erreinuko Erakunde eta botereen arrastoan. Guztia laburbiltzen hasi gabe ere,

gogora dezagun Moret-en argibideak nondik nora ibili ohi diren eremu honetan³¹.

Gotzainarekiko harremanak eta monasterio nafarren sortze eta garapena, beraien moldaera instituzionala eta hedapen soziala, ondare ekonomikoaren biltzea, eta aldiari aldiko monasterio-erreforma erlijiosoak...: denetarik aurki daiteke Analeen orrialdeetan.

1. 2. 2. Monasterioak (beneditarrek)

Leire-ri, arrazoi historiko ezagunengatik, lekuri behinena emango dio historialariak: haren antzinasuna, Gotzainarekiko zerikusiak, Erregeekiko harremanak, beneditar Beltzen eta Zurien arteko trukaketa eta gatazkak, monasterioari eman zitzaizkion pribilegio eta eskuratutako ondasunak, beste monasterioekiko harremanak, etab. izango dira azpimarratuko dituenak³².

Gisa beretsuan baina apalagoan ageri dira Analeen orrialdeetan beste monasterioak, nahiz eta ez diren inondik ere obraren luzean galduta geratzen: Iratxe-k izan zuen monasterioen eta ondasunen erakarmenten indarra, eta Koroak eskaini zion aterpe iraunkorra hor daude, adibidez; 1176an eraikitzat emanda, Gotzainak Irantzuko monasterioaren sortzean izan zuen eskua, eta Tibalt II.ak etxeari egin zion dohaintza aipatuko ditu historialariak; Fitero-koaren hastapenak ez dira ahantziko, 1139ko oharretan, ezta komunitatearen gazte-berritzea ere (1164); La Oliva-ri ere, zegokion lekua emango zaio, sorrera eta ondoko gora-beherak gogoratuz.

Esan beharrik ere ez dago: monasterio handi horien ondoan, beregain izanez edo handien babespera bilduta bizi izan ziren txikiagoak ez dira baztertu (Urdaspal, Igari, Aralar nahiz Antoz, adibidez, eta Bizkaiako monasterio-parrokiak ere gogoraraziz). Edo, bat bederen aipatzearen, emakumezkoen artean Martzilla-ko zistertarena.

1. 2. 3. Frantziskotar eskekoak

Eskeko Ordenen garaiak iritsi zirenean, nahiz eta hauek bigarren mailako garrantzi politiko-instituzionala izan Erreinuean, eman zien

Moret-ek zegokien tarte historiografikorik, Koroaren eta gizarteko eliz politika berrien isla zirelako eta, nolana ere, Elizan bertako garapen instituzionalaren azalpen ere.

— *Iruñeko Santa Garazi (a. 1228)*

Eskekoen sarrera mugimendu frantziskotarraren bidez hasi zen Erreinuan, Antso VII Azkarraren erregealdian (1194-1234), Erregek lehendik ohiko monasterioetan zeraman politika zabalduz. Historiaren kapitulu hau Moret-ek honela kontatzen digu³³:

Los fines del Reynado de Don Sancho fueron muy felices para Navarra por la entrada en ella de muchas Sagradas Religiones, nuevas en la Iglesia, que fundando Monasterios en Navarra comenzaron a ilustrarla. Porque fuera de lo dicho arriba [beste monasterioekikoa, alegia] el año 1230 ya se halla el principio del muy Ilustre Monasterio de Santa Engracia de Pamplona, fundado con la Observancia de la Bienaventurada Virgen Santa Clara: y no como quiera viviendo ella, sino veinte y tres años antes de su muerte. Tan a priesa voló, y a tanta distancia, como de Asís a Pamplona, la fama de su Santidad, y Sagrado Instituto. Y por esta razón llaman no pocas Bulas Pontificias de la Orden de San Damián; por haber comenzado Santa Clara la primera Fundación de su Sagrada Familia en el Monasterio de San Damián de Asís: y corrido por esse nombre algún tiempo, en el que tan a priesa produjo esta ilustre Filiación en Pamplona. Parece que dos años antes ya había comenzado a tener forma de Monasterio, y se ve por una Bula del Pontífice Gregorio IX, en que habla de su Regla, y Hábito (III, 142).

Gertakari frantziskotar hauek Eskekoen artean goiztiarrak dira, baina Moret ez zen menturatu agiritegietatik kanpoko albistetan, eta Rocaforte inguruko San Frantziskorekiko tradizioz (1213-1214.eta-koak omen) ez da ageri historialariarengan.

Bi puntu dira jasotako informazio horretan azpimarratzekoak, eskuetan izan zituen agiri idatzien arabera: a) Eskekoen sarrera frantziskotarrekin hasi zela Nafarroan, b) eta, horrenbestez, ezagutzen diren agirietan hasiera hori emakumezkoen, lekaimeen, ekimenez burutu zela, klaratarren bidez.

Moret-ek behin eta berriro aipatzen du klaratar monasterio honetako artxiboa, eta bertako agiri-altxor aberatsa: zuzenean ezagutu zuen berau, eta baita hartaz baliatu ere haren albisteak emateko. Aberatsa zen zinez, eta denboren errotak irentsi ere egin arren, gure egunak arte iritsi da berori³⁴.

— *Iruñeko San Pedro, “ibaiondokoa” (p. 1219)*

Ondoko mende-laurden frantziskotarrak apenas eman zuen ezer handirik Moret-ek. Badaki fraideak ere Iruñean bizi izan zirela, eta non: San Pedro de Ripas-en (“sitio a la ribera del Río Arga debaxo de las murallas de Pamplona”) eta Taconera-n gero³⁵:

por haber subido arriba, y haber hecho casa en el campo de la Taconera fuera de la muralla antigua de la Ciudad, aunque muy cerca de ella, entre la Parrochia de San Lorenzo, y la Basílica de San Antón, el muro en medio, que aquel fue el segundo suelo suyo, y el de oy el tercero.

Egungo historiografiak berretsi dituen datuak dira, eta 1247an ari dela, berrikitan gertatutako lehen komentuarien utziera eta bigarren estreinaldiaren data logikoa da: 1246³⁶. Baina ez dago bestelako xehe-tasunik Moret-engan lehen bi hamarkadetarako (1230-1250), nahiz eta tartekoak izan ziren Erriberri (a. 1243), Rocaforte eta Zangoza (1250).

— *Lizarra (1265) eta Zangoza (1266), Tibalt II.aren itzalpean*

1260tik aurrera datoz Moret-ek ondoren dakartzan berritasun handienak, oraingoan eliz politikaren testuinguru zabalagoan. Tibalt-ek ardura bizia erakutsi zuen egokiera historiko berriak indartzeko: bada-kigu domingotarren Lizarrako etxea 1264an sortu zuela, lau urte lehenago komentutarako utzitako orubeaz gain Santu Guztien eliza eta zenbait ondasun emanik; eta 1220an sorturiko premontratarrek ekarri zituela Tuterara 1268an³⁷.

Nafarroako bi komentu frantziskotar handiren sortzea 1260.etan leku-tu behar da: Lizarrakoa, 1265ean; Zangozakoa, 1266an; baina Tibalt-ek eraikuntza horietan izan zuen eskuaz ezer gutxi esaten du Moret-ek, Erregeren heriotzaz ondoko pasarte honetan idatzitakoa ez bada³⁸:

Fue enterrado Don Teobaldo en Pruino [Provins] Villa Principal de su Condado de Bría, distante catorce leguas de París, en la Iglesia de los Padres de San Francisco, que eligió; por serles también muy devoto, y les dexaba fundado el Monasterio de Sangüesa, y por el cariño a su Hermano el Infante Don Pedro, que se enterró allí. El mismo entierro se dio a la Reyna Doña Isabel, y le eligió, por descansar de las borrascas del Mundo en el mismo puerto, y en la compañía de su Marido.

— *Erregeren hilburukoa (1270)*

Erregeren jarrera pertsonal horiek gorabehera, Tibalt-en azken hilburuko borondatearen albistea jaso zigun bere Analeetan historialariak, eta agiri honek balio bikoitza du ari garen eremuan: garaiko eliz erakundeztapenari dagokiona, eta preseskiago frantziskotarren historiari begira datorrena.

Nafarroako Errege Tibalt II.a Kristandadeko zaldun leinargietakoa zen, eta 1267an Gurutzadara abiatzeko zina egina zuen. Frantziako San Luis-ekin joan zen Tunisiara, azken orduko erabakiz Lur Santuetarako bidetik desbideratuta (1270ko uztailean). Baina Tunisian, beroak eta izurriteak jota, gurutzatuek bortizki sofritu behar izan zuten, oinezko gurutzatu soilak ez-ezik haien buruzagiek ere, eta San Luis Errege, guztien buruzagia abuztuaren 25ean hil zen, gaixorik³⁹.

Gurutzada han bukatu zen, arrakasta handirik gabe, mairuekin hitzarmena sinatzean; Garibai-k dioskunez, akordioko puntuetako bat zen ondorengoa⁴⁰:

Capitularon, que a los religiosos de Sancto Domingo y Sancto Francisco dexassen predicar libremente la ley Christiana, y que quedasse el Rey de Túnez por vasallo del Rey de Francia, pagando parias y tributo annal.

Inondik ere, Gurutzada eta Misioa batera eramán nahi zituen korrontearen garaiko pentsamendua ispilatzen du horrek. Zoritzarrez, Tibalt Erregea ere gaixorik zetorren Tunisiatik, izurriteak jota, eta Sizilian hil zen, Tripani-n, baina ez bere testamentua egin gabe. Analeetan bildurik geratu zaigu berori⁴¹.

Tibalt II.aren hilburuko honek, bere zertzelada xehekin, garaiko eliz egitura instituzionala deskribatzen digu, bide batez, Erreinuko kabildo, eliza, monasterio, komentu eta ermitak banan-banan izendatuz. Guztientzat utzi nahi izan zuen dohaintzaren bat: Iruñea, Tuterara eta Lizarrako elizentzat, Orreaga, Iratxe edo Leireko monasterioentzat, Erreinuko Kofradia eta ermitaentzat, etab.

Eta, hurrena, Eskekoen etxe sortu berriak edo sortzekoak dakartza gogora: domingotarren Erreinuko komentuak aipatu zituen (Iruñea, Lizarra, Zangoza), eta Hispaniako etxe guztiak, eta Baionako komentu domingotarra ere. Ondoren datoz fraide frantziskotarrei eta moja klaratarrei dagozkienak, hilburukoaren hitzetan⁴²:

Item mandamos a los Frayres Menores de Pamplona tres mil sueldos a la obra de la Iglesia, è cient sueldos para pitaça. Item a los Frayres Menores de Estella dos mil sueldos a la obra de la Iglesia, è cient sueldos para pitaça. Item a los Frayres Menores de Olit dos mil sueldos a la obra de la Iglesia, è cient sueldos por pitaça. Item Fratibus Menores de Sanguesa dos mil sueldos para la obra de la Iglesia, è cient sueldos por pitaça. Item a los Frayres Menores de Tudela dos mil sueldos a la obra de la Iglesia, è cien sueldos por pitaça. Item ad edificar una Casa de lur Orden en la Guardia quinze mil sueldos, si por licencia de la Orden fuere de la Provincia de Navarra, è de Aragón. Item por edificar una Casa de lur Orden en Sant Johan del Pie del Puerto quinze mil sueldos, si por licencia de la Orden fuere de la Provincia de Navarra, è de Aragón. Item al Convento de lur Orden de Taraçona doscientos sueldos por pitaça. Item mandamos a todos los Conventos de lur Orden de la Provincia de Navarra, è de Aragón cada cient sueldos de pitaça. Item al Capítulo Provincial de Aragón de aquella misma Orden trescientos sueldos por dos pitaças, que celebren nuestro aniversario. Item al Convento de Logroño de lur Orden cient sueldos por pitaça. Item al convento de Vitoria de lur Orden cient sueldos por pitaça. Item al Convento de lur Orden de Vizoforado cient sueldos por pitaça. Item a cada convento de las Dueñas de su Orden de Sant Damian en la Provincia de Aragón cient sueldos por pitaça.

[...]

Item al Monasterio de Santa Gracia de Pamplona sessanta sueldos por pitaça al Convento al día, que celebraren nuestro Aniversario,

en el Peage de Pamplona, è mil sueldos por crecer el Dormitorio: è otros mil sueldos, para comprar huerto a ensanchamiento de la casa a recreación de las Dueñas, ò puedan ir honestamente, a tenient del Monasterio. Item al Monasterio de Santa Clara de Tudela quaranta sueldos por pitaça al día, que celebraren nuestro Anniversario, en el Peage de Tudela, è mil sueldos a la obra.

Bere soiltasun horretan, aberatsa da testua. 1270ean gaude: eraikitako komentuen zerrenda hor dago, baita komentu horiek Nafarroa edo Aragoiri loturik ikusteko borondatea ere, behin eta berriz adierazita dagoenaren arabera (baina ez jada eraikita zegoen Gaztelako Probintziari). Nafarroatik kanpoko baina Erreinu Zaharreko lehenagoko Historiatik datozen lurrak ere barne hartu nahi ditu Tibalt Erregek: Errioxa, Araba eta Nafarroa Beherea.

Fraideen komentuak ez-ezik moja klaratarrak ere aintzakotzat hartu zituen, ba, hilburukoak, emakumezkoen monasterioak gogoratzean: Iruñeko Santa Garazi lehenik, Tuterako Santa Klara gero, baina baita eskueran zuen beste klaratar komenturik ere, baina Lizarrakoa izendatuki aipatu gabe geratu zen.

Bi datu azpimarratuta utzi nahi ditugu, gainera. Geroko historiarik ezagutzen ez diegun bi komentu ageri dira hemen: Biasteri (La Guardia) eta Donibane-Garazi (*Sant Johan del Pie del Puerto*). Gainerako komentu eginei obratarako 2.000 edo 3.000 soldata eman zitzaizkien bitartean, eraikitzeko ziren beste bi hauei 15.000na izendatu zizkien Erregek. Hauxe da sortu behar omen ziren komentu hauei buruzko albiste historiko bakarra, Tibalt Erregeren dohaintza hori alegia.

Moret/Aleson-en Analeetatik jaso izan du historiografiak Tibalt-en testamentua⁴³, eta XIII. mendeko Euskal Herriko frantziskotarren geografiarik zehatzena da, Ordenako Kroniketan esango direnetatik at.

— *Nafarroa konkistatuan: Erriberri (1521)*

Moret-en Analeak 1520.etaraino luzatu ziren, Nafarroako Erreinu- arazoa nazioartean bukatutzat edo eman zen arteraino. Orduko gertakariak beren testuingururatzeko ez da desegokia izango gure beste histo-

rialari baten hitzak hona biltzea: Garibaik Nafarroari eskaini zion liburu aberatsean daude orduko une larrien ezbai eta erabaki krudelak⁴⁴:

Por las nouedades y alteraciones, que en esta sazón se mouieron en Nauarra, dizen por tradicion, que el Cardenal [Cisneros] fue de parecer, que no solo se deuian derribar, y echar por el suelo las fortalezas y murallas del reyno, mas assollar a todo, dexando la tierra para pastos de ganados para los Veranos, pero que ya que despues se hizo lo d'el derribar, era lo d'el assolamiento, cosa de grauissima inhumanidad y intolerable daño, porque destruyr a reyno tan antiguo y catholico, y deshazer tantas y tan principales poblaciones, siendo no solo deseruicio d'el Rey, mas aun de Dios nuestro Señor y de sus criaturas, cessó este parecer tan terrible, como era razon. [...].

Durante la gouernacion d'el duque don Antonio [duque de Nájera], siendo gouernador de Castilla el mesmo Cardenal, començaron en el año siguiente de mil quinientos y diez y siete a derribar se las fortalezas y murallas de las ciudades y villas d'el reyno.

Errazegi ahantzi bada ere, gogoratzekoa da, gaztelu eta gotorlekuekin egin zena, komentuetara ere iritsi zela Nafarroan arrazoi politikomilitarren arabera, hauetan ere beste hainbeste egin behar zela erabaki zenean. Horrela, Moret/Aleson-en Analeetan, ia azken orrialdeetan, jaso ahal izan zen, konkistaren ondoko gertakari hau⁴⁵:

Después passó [Naxerako kondea, alegia] a la demolición de las plazas [Nafarroakoak], que era lo que más encargado traía del Cardenal [Cisneros: frantziskotarra bera!]. Y lo executó tan puntualmente, que todo lo mandó arrasar; menos... [hemen, egon ziren salbuespen gutxienez zerrenda dator]. Entre los muchos nobles edificios, que en esta acerba calamidad cayeron por tierra, causó gran lástima el Convento de San Francisco de Olite, a quien, por ser fuerte de situación, y de fábrica, no le valió sagrado, ni se tuvo respeto a su ancianidad, y a la piedad, con que era frequentado, y reverencia de los fieles, como uno de los Santuarios más insignes de Navarra; con ser assi, que se hicieron muchas intercessiones por su indemnidad.

Hor amaitu zen Erriberriko komentua, eta Moret-en historia frantziskotarra, gehiagorik gabe. Albiste hauekin guztiekin Moret-en eka-

rri honetaz azken galdera bat geratzen zaigu: Zein leku dagokio euskal Historiografian honi guztiari, hemen darabilgun eremuari gagozkiola?

1. 2. 4. *Moret-en ekarpena*

Moret-en obrak frantziskotar nafarren historiako hiru mende hartu zituen, bere eremuan (c. 1220-1520). Nafarroako Elizaren eratzean, Monasterio beneditarren garapena urtez urte eman ondoren, Moret Eskeko Ordena berrien, eta frantziskotarren, sarrera-hamarkadetako lekuko gertatzen zaigu batik bat, betiere alde instituzionalari pisurik handiena emanez: sorrera-baldintzak eta gorabeherak, ondoko dohaintzak.

Eskekoen Erdi Aro hartaz, Nafarroarako albistegirik onena da Moret Erreinuko Historiografia nagusian; baina Arabarako ikusiko dugun Landazuriren parera iritsi gabe. Erlijosoen munduan, monasterio beneditarrek dira lehen leku nagusia dutenak, Analeetan, eta bigarren tokia dute, kronologiaz eta izatez, Eskekoen komentuek. Horregatik, historia-lariaren arretan eta informazio-kopuruan monasterio haietaz ari da eskaintzen digun edukin historiografiko aberatsena. Eskekoen komentuez albiste puntualak ditugu, zinezko historia jarraiturik baino.

Hutsuneak agerian daude, bestalde: erlijioso etxe haietako eguneroko bizitzaz, edo bizimodu haren azpian zeuden oinarritzko egiturez deus gutxi jakin liteke Moret-en orrialdeetan (fraide-estatistikak, ekonomia, izpiritualitatea, pastoraltza, etab.). Oro har, zentzu honetan euskal Historiografian somatzen den eskasia hauei buruz liburuko azken partean esango direnak zuzen-zuzen dagozkio Moret-i.

Ez da ahortzi behar, gainera, mugapen kronologiko batekin topogiten dugula Analeetan: Aro Moderno osoko frantziskotar nafarren historia orrialde horietatik kanpo dago. Eta, hain zuzen, gertaera handi eta esanahitsuak jazo ziren Nafarroako Aro Modernoko frantziskotar-tasunean, Moret-engan ageri ez direnak: Iruñeko Taconera-ko komentua lurreraraztea, Ordenako barrutien berrantolakuntza, Obserban-tziaren ezartzea⁴⁶.

Eta, noski, hurrengo mendekoa den Aro Modernoko frantziskotarren ekimen instituzional handiena, eta nafarrena, ez dago Moret-enean:

kaputxinoen sarrera eta garapen azkarra, alegia. Bederatzi-hamar etxe berri izan ziren, XVII-XVIII. mendeetan kaputxinoek irekitakoak, garai-ko eliz politika nafarraren adierazpen deigarriak izan zirenak: Azkoien, Balterra, Bera, Biana, Elizondo, Iruñea, Tafalla, Tuter, Urantzia, Zentroniko.

Moret-ek bere idazlanari ezarri zizkion egitura eta neurrietan ez dirudi emandakoaz gain askoz gehiago eskaini zitekeenik. Egindako lan-hautapenaren neurrietara moldatuta dago Moret-en albiste-bilketa frantziskotarra. Ikusiko ditugun arrazoiengatik, Analeetakoa baino aski aberatsagoa da, adibidez, Araban Landazurik eta Bizkaian Labairuk frantziskotarren sorrerari eskainitakoa. Gipuzkoan ere aberastasun bera aurkituko dugu.

Idazlan honetan, egindako autore-hautapenaren arabera kronologia-ri jarraikiz, Historiografia giputzari heltzea dagokigu ondoren.

2. Gipuzkoa: Garibai-gandik Gorosabel-ganaino

*XVI. mendearen erdi aldera idatzi zen Gipuzkoako lehenengo historia. Zaldibia Batxiler tolosarraren (†1575) idazlana izan zen obra hori: *Suma de las cosas cantábricas y guipuzcoanas* du izenburutzat. Gipuzkoako Batzarrei aurkeztu zien liburugaia autoreak, baina moldiztegiraino iristeko aukerarik ez zuen irabazi orduan, eta Aldundiak, F. Arozenaren ardurapean, mende honetan kaleraraztea deliberatu zuen arte (1945) eskuizkribu gisa gorde izan da Zaldibiaren Historia⁴⁷.

Zaldibia batez ere giputzen loriazko balentrien kantaria da, eta eliz Historiari ez dio lekurik ematen, ez giputzen kristautzeari, ezta ondo-ko eliz garapen sozialari. Hortaz, Ordena erlijiosoekiko albisterik alferrik bilatuko zaio.

Zaldibia idazten ari zen urteetan gerora ezagutu den frantziskotarren Gipuzkoako komentu-sarea osatu gabe zegoen, artean: fraidetan Arantzazu, Sasiola eta Elgoibar zeuden bakarrik irekita, baina gainera-koak hurrengo hamarkadetako fundazioak ditugu (Arrasate, Tolosa, Donostia, Zarautz).

Zaldibia ez du komentu hauetaz deus esango, ezta moja frantziskotarren komentuez ere: Azpeitia, Oñatiko Sta. Ana eta Bidaurreta, Bergara, Elgoibar, Segura. Arantzazuko Santutegia orduantxe zihon

---

* Atal honetako oharrak: ik. 206. or.

mendeurrena betetzera, eta hamarren bat urte lehenago suteak erraustu ondoren, berreraikitzen ari ziren berori, Zaldibiak bere lana idatzi zuen urteetan, horretarako herrietan limosna eta lankidetzak eskatuz. Zaldibia, ordea, beste ikuspuntuetatik ari zen bere idazlana burutzen, eta lehen historialari giputzak ez digu horretaz deus esango.

Ikusiko dugun bezala besterik izango da hurrengo historialariek: Garibai-k bere historia orokorrean (1571) eta Isasti-k Probintziari eskainitakoan (1625), eliz gorabeherak aintzakotzat hartu zituzten, eta horien artean baita frantziskotarrenak ere.

Geroago, eta guregandik hurbilago, XIX.eneko Gorosabel-ek eliz historia ere besarkatu zuen, eta argibide ugari, eta sistematikoak, bildu zituen, bere Hiztegian bezala (1862) Gipuzkoako gauza gogoangarriak jasotzean (1899).

2. 1. GARIBAI-REN OBRA HISTORIOGRAFIKOAN

Bildutako langaiek halaxe eskatzen dutelako, aski luze eman behar-ko da hemen Garibaik fraide eta lekaiame frantziskotarrei buruz dioena. Baina, aurretik, gogora dezagun Garibai historialaria eta gizona.

2. 1. 1. Esteban Garibai, historialaria

Esteban Garibai eta Zamalloa (1533-1599) Arrasaten jaio zen, eta, uste daitekeenez, Madrilen hil⁴⁸. XVI. mendeko Europako historialari handien artean jarri behar da. Askotan adierazi denaren arabera, “fue en términos absolutamente estrictos el primer historiador general conjunto de España”⁴⁹.

Garibai Oñatiko Unibertsitateko lehen ikasleetakoa izan zen. Hemengo ikasketak Gasteiz eta Sto. Domingo de la Calzada-n osatu zituen, eta Gaztelan; baina, 21 urterekin, berriro Arrasaten zen, ikasketak buruturik. Berehala ezkondu zen (1556), eta seme bat izan (gerora fraide sartuko zena).

Garibai, Antwerpen-en argitara eman zuen *Los XL libros del Compendio Historial de las Crónicas y Universal Historia de todos los*

Reynos de España obragatik ezagutu izan da batez ere (1571). Horren ondoan beste bi lan handi ere eman zituen argitara: *Letreros e insignias reales* (Madrid, 1593) eta *Ilustraciones genealógicas de los Cathólicos Reyes de las Españas* (Madrid, 1596). Horiek izan ziren bere garaian kaleratu zituenak, baina beste hainbat eskuizkribu geratu zitzaion Garibai-ri argitara atera gabe. Hilondoko argitalpenetatik bat da hemen espreskiago interesatzen zaiguna, *Memorias de Garibay* tituluarekin XIX. mendean Historiako Erret Akademiak paratu eta inprimarazia (Madril, 1854).

Garibai-ren obra osoan, Euskal Herriak, Gipuzkoak eta idazlearen jatorriak leku nagusia izan zuten, *Compendio Historial*-ean bertan ere; nahiz eta berau Penintsulari begira egindako obra orokor unibertsal den, eroso erabili izan zituen aipatu eremu horietako gaiak. L. M. Lojendio-k bildu ditu, sistematikoki, euskal Historiaz liburu klasiko horretan daudenak⁵⁰: adibidez, urtez urte eman zituen gure hiribilduen sortzeak (Hondarribia, Getaria, Mutriku, Bergara, Ordizia, Azpeitia, Oiartzun, Gatzaga, Dulantzi, Eibar...), edo Nafarroari buruzko albistekak.

Era berean, Historia orokorra ematean frantziskotarrak ere beste zenbait Ordena erlijiosorekin batera gogoan izan zituen Garibai-k, eta, ikusiko dugunez, berezikiago azaldu zuen berauen Historia. Saiatuko gara Historia orokor horretatik iragan arazi zizkigunak jasotzen. Baina historialari honengan frantziskotarren Historiak leku pertsonalago bat ere badu, hemen oso gaingiroki ukituko dena, baina guztiz interesgarria, euskal historialari klasikoen artean beste horrelakorik ez dugulako ere.

Zera esan nahi da horrekin: Garibai Euskal Herriko frantziskotarren historiako parte bat dela, Garibai bera. Historialariak bere frantziskotartasun pertsonal eta praktikoa du, Arrasate, Arantzazu, Kantabria eta beste zenbait gertakariren inguruan. Eta historia pertsonal hori Garibairi obra historiografiko bihurtu zitzaion, *Memorias* direlakoak idaztean. Hortik aurrera, Garibairen biografiarako datua da frantziskotartasun hori; baina baita, nahi bada, XVI. mendeko erlijiotasuna, eta historialariarena berarena, ezagutzeko argibide hagitz baliotsua ere. Labur izan arren, ba, oroitidazki horretakoa aipatuta utzi nahi dugu lehenik.

2. 1. 2. *Frantziskotarrak Memorias obran (1594)*

Obra honetan frantziskotarrei buruz idaztean, Garibai ez zen izan, eta ez zuen izan nahi, inpartziala, guztiz interesatua baizik, eta jarrera hori aurrean dela irakurri behar zaizkio testuak. Esan eta egindakoak, denak, belaualditako tradizio zahar batetik zetozkion historialariari familian, eta berak indarberritu egin nahi izan zituen inguruan. Aholkuak emanez, eta dirua jarritz.

Arantzazuko Santutegiaren lehen orduetatik arrasatearrak otoitz-leku berriaren zale ageri dira⁵¹, eta Garibaitarren artean guztiz etxekoa izan zen harako gogo. Eta historialariaren gurasoek ere zaletasun bera izan zuten⁵², eta semeak ohitura berei heldu zien, Santutegirako promesa egin eta erromes-bidea ibiliz⁵³. Santutegian begiak eta oina jarrita, Garibai frantziskotarren Ordenarekin harremanetan izango da, Euskal Herriko Kantabriarekin eta hemendik kanpokoekin ere, Ordenako Ministro Jeneralenganaino.

Arantzazun berriro sartu ondoko lehenengo frantziskotar obserbanteen Aita Nagusia Garibaitar bat izan zela (1514), gogorarazi zigun historialariak. Anaia bat frantziskotar izan zuen, gainera, eta hurrena, seme zistertarra Arantzazun egin zen fraide frantziskotar (1594).

Mota eta xede ezberdinetako harremanak izan zituen Garibaik frantziskotarrekin^{ofm}: Sevillan gaixotu zen batean, hango komentuko Nagusi mutrikuarrak zaindu zuen arrasatearra, seiren bat hilabete pasatxotan⁵⁴; Frantziako *Liga* katolikoak Madrilgo Gortera hurbildu nahi izan zuenean, Pariseko Teologi Fakultatean Maisu zen frantziskotar euskaldun bat (Frai Mateo Agirre) bidali zion Garibairi⁵⁵. Ordenako Nagusi gorenekin ere harreman zuzenak izan zituen (hiru Ministro Jeneralekin, gutxienez: Chefontaine, 1573; Gonzaga, 1579-1587; Tolosa, 1588), beti ere Ordenaren barruan eta Arrasaten zenbait ekimen frantziskotari laguntzeko⁵⁶. Urrun izanik ere, pozez gogoratu ohi zituen Arrasateko aitzinamendu frantziskotar haiek⁵⁷.

Harreman hauei guztiei esker, Garibaik zenbait asmo sustatzeko parada izan zuen bere bizitzan zehar, aholku-eske zetozkionen ondareak edo inguruan zituen sarbide sozialak horretara bideratuz. Egile eta eragile izan zen honetan historialari eta aholku-emailea.

Memorias-etan xeheki azaldurik daude horrelako lanetan emandako pausuen albisteak. Ikusi besterik ez dago nola jardun zuen Cuenca-ko kalonje Pedro Markina arrasatearrarekin (1575) edo Joan Araotz-ekin (1577-1582). *Memorias*-etako albistegi oparoan daukagu Arrasateko komentu frantziskotarraren sortze-ahaleginen historia zehatza, Euskal Herriko beste inongo komentu frantziskotarrenak ez duen moldeko aurrehistoria idatzia⁵⁸.

Fundazio horren hurrengo urteetan, Garibai eta emaztea komentu berriko hornikuntzari eta Arrasateko moja frantziskotarrei laguntzen saiatu ziren. Ez zen erregali eta dohaintzarik falta izan, senar-emazteenak ez-ezik hark sustatu zituen adiskideenak ere: gurutzeak, liburuak, eliz-janzkiak, zapi apaingarriak, meza-diruak⁵⁹.

Ikusten denez, Garibairen frantziskotargintzako lana, nolabait esateko, ez zen Arrasateko fraideen komentuan agortu. Bertako moja frantziskotarrei klausura-moldaketa berriak zekarzkie arazoei aurre egiten lagundu nahi izan zien bereziki (1573, 1588), eta gisa berean saiatu zen Azkoitiko klaratarren fundazio-gorabeherak bideratzen (1589)⁶⁰.

Azkenik, beste komentu-proiektu batean ere izan zun eskurik historialariak. 1593an Pedro Isuntza gasteiztarrarekin topo egin zuen: Flandestik zetorren gizona, merkataritzan, itsas aseguru, diru-trukean eta abarretan ondare ederra bildu ondoren: “vino a ser tenido por hombre de trezientos mil ducados y dende arriba, y uno de los mayores créditos de toda la Corte entre los tratantes”, dio historialariak. Fraide-komentu berri bat Arabako Hiriburuan sortzeko lehen xedea lortu ez zen arren, Garibai izan zen Isuntzari bitartekari bezala lagundu ziona⁶¹.

Hauek dira, laburki azalduta, Garibairen *Memorias*-etako ekimen pertsonaletatik historia frantziskotar ere bilakatu zirenak. Ez gara gehiago luzatuko, baina itzul gaitezen orain (lehenago idatzia baita berori) Garibairen obra ezagunenera, *Compendio Historial*-ean esaten direnetara.

2. 1. 3. *Frantziskotarrak Compendio Historial-ean (1571)*

Ikusiko denez, Euskal Herriko frantziskotarrei buruz *Compendio*-ak dituen albisteak aski mugatuak dira, baina batzuetan deigarria da

zenbat albiste dagoen, dagoen lekuan egoteko, historialariaren zaletasuna salatzen baitute egindako idatz-hautapenek.

Caro Barojak ongi azpimarratu du Garibai-ren alde erlijiosoak; eraspe-
nez beteriko erlijiotasuna zuen Garibai-k, jaiera zehatz batzuekin (San Vi-
cent Ferrer, San Diego Alcalá-koa, etab.). Gizaseme elizkoia zen oso his-
torialari arrasatearra, garai kontrarreformista haietarako ere arras elizkoia.
Eta norbaitek zalantzarik balu, aski luke haren memorietan murgiltzea.

Elizkoitasun horren parte printzipala izan zen fraide frantziskotarrei
izan zien jaiera. Garaiko noble handi eta txikiagoek beren erlijiotasu-
na eta lurreko eta zeruko ohore soziala ere eliz Erakunde jakinen bate-
kin lotu ohi zituzten. Bakoitzak egiten zuen bere aukera. Garibaik fran-
tziskotarrak hautatu zituen horretarako, ikusi dugun bezala. *Com-
pendio*-an ñabardura berriak aurki ditzakegu horretaz.

— Ordenako historia

Compendio Historial-ean, XVI. mendeko Espainiako Monarkian
indarrean zeuden Ordena erlijioso handien sorburuez zerbait bede-
ren ematen saiatu zen Garibai (domingotarrak, jeronimotarrak, mini-
moak, etab.)⁶². Gisa berean, frantziskotarren sorrerari ere kapitulu bat
eskaini zion historia orokor horretan: “De la institución de la orden de
los Menores, por el seraphico padre San Francisco de Asís, y trátase de
Sancta Clara, y Sanct Antonio de Padua”.

Kapitulu baliagarria da, XVI.eko herritar eta historialari batek fran-
tziskotarren mundua hitz laburretan nola ikus eta aurkez zezakeen an-
tzemateko. Zera dio, alde estatistikoa azpimarratuz⁶³:

*Estendióse tanto por el mundo esta sancta orden, que de sola ella hay
tantas casas y religiosos en la Christiandad, quantas de todas las
demás órdenes y religiones se duda si llegan a su número. Tiene sola
esta orden más religiosos, que prediquen la palabra de Dios, sin los
demás frailes, que una qualquiera de la[s de]más ordenes, por copio-
sa que sea, tiene de religiosos que sean predicadores, y que no lo sean,
porque muchas veces han llegado estos sanctos religiosos, a ser más
de setenta mil.*

Eta, gero, Ordenen balio koalitatiboa adierazteko erabili ohi ziren datuak ekarriko ditu Garibai-k: santuak, martiriak, aitorleak, Aita Santuak, Gotzainak, etab. Gogoratzekoa da, gainera, Garibai-rentzat frantziskotartasunaren funtsean dagoela emakumezkoen presentzia ere, Sta. Klara San Frantziskorekin batera aipatzen baitu. Eta honen ondoan San Antonio Padova-koa, ohar hau gehitzen diola: “llamado de Padua, de nación Español, natural de Lisboa, ciudad del reyno de Portugal”. Ez da ahantzi behar Felipe II.a ez zela artean (1571) Portugal-go Errege (1580)⁶⁴.

— *Euskal Herriko frantziskotarrak*

Ezaguna da, Garibairen *Compendio Historial*-a Espainiako historia orokorra izanik ere, Euskal Herriko historiak bereziki arduratu zela, ikusi besterik ez dago Nafarroako historiari nola eskaini zion liburuki oso bat, hirugarrena, eta ongi zerizkien kasuetan, hemengo hiribilduen sorrerak espreski nola aipatu nahi izan zituen.

Gisa berean, Euskal Herriko frantziskotartasunaz ari denetan ere, bertakotasun hau bilatuko du. Oro har, ikusi dugunez, estimu handian zituen frantziskotarrak, eta berari zegozkionetan, hemengo ama lurrean errotuta ikusten ditu, eta nahi ditu. Alde batetik, Arantzazun jarriak, arrasatearrek maitea zuten Euskal Herriko Santutegi eredu batera bildurik, eta bestetik, bere sorterrira bertara ekartzeko Erakunde bezala.

Hemengo frantziskotarren bertakotasun hori azpimarratu zuen, gainera, antzinako Kantabriaz ari zela ere. Euskal Herria garai bateko Kantabria noble hura da (uste du Garibaik), eta, aipatuta utzi dugunez, atseginez begiratu zuen fraideen izendapen-erabakia: “los Frailes Menores establecen en su orden la Provincia de Cantabria” (1551).

— *Durangoko heretikoak (1442)*

Frantziskotarrekiko estimuak ez darama frantziskotar batek sustaturiko mugimendu heterodoxo baten oihartzunak isiltzera: Durangoko heretikoak (1442). Erbestetik ekarritako doktrinak zirela azpimarratu zuen Garibai-k (...no tuvo principio en Durango, como algunos han escripto, sino que este mal frayle [frai Alonso Mella-koa, alegia] procuró sembrarlo allí). Fraticelli bezala definitzen ditu talde horretakoak, eta haien doktrina nagusienak eta akabua honela ematen⁶⁵:

...començó este falso religioso a sembrar esta maldad en Durango, villa del señorío de Vizcaya, y en algunas otras partes de su merindad, incitando a las gentes a las torpezas de la carne, induziendo los, a que las mugeres fuessen comunes. [...] y los tales llevados [Mella-ren jarraitzaleak, alegia] a Valladolid parte, y parte a Santo Domingo de la Calçada, fueron quemados algunos pertinaces. Antes de esto fray Alonso de Mella [...] huyó con algunas moças a los Moros del reyno de Granada, donde ellas fueron perdidas, y el mesmo jugado a las cañas, acabando sus malauenturados días cañauereandole.

Durangoko gertakari hauek interesik sortu dute berrikitan gure artean, eta EUEko Histori Sailean ere izan du lekurik (1997)⁶⁶.

— *Arantzazuko Agerkunea (1469)*

Durangotik mende-laurden bat geroago dator, gutxiena uste genuela, Garibaik gertakari miresgarri bezala *Compendio*-ra dakarren Arantzazuko Andre Mariaren Agerkunea (1469). Garibai-ren kapitulu luzeetako bat da hau, eta tituluari jaso zuen testuan eman nahi zuenaren mamia: “Cómo en este tiempo en la prouincia de Guipúzcoa, fue hallada la deuotíssima ymagen de nuestra Señora de Arançaçu en vn desierto de la villa de Oñate, y los sucessos más señalados, que esta santa casa ha tenido, hasta quedar en poder de religiosos de la orden de los Menores de la obseruancia”⁶⁷.

Garibaik ematen dizkigun xehetasun larrienak hauek izango lirateke: Agerkundearen data eta inguruabarrak (urtea eta Irudiaren aurkitzailea; hiru bider aipatuz dituen iturriak), ermita eta bidea nola egin ziren, eratu zen kofradia eta erromesaldiak, Santutegiak izan zituen zaintzaileak (Arriarandarrak eta Ordena ezberdinak), zenbait Garibaitarrek Santutegian izandako zereginak, lehen erreketeta eta ondoko berreraikuntza, etab.

Albisteak tokiko zaharregandik eta komentuko liburuetatik jaso zituela dio. Somatzen zaio testuari halako publizitate-gogoren bat, eta azkenik frantziskotarrak etxeaz jabetu izanaren poza.

Hona pasarte zenbait, irakurleak eskuetan izan ditzan:

...según tengo relación cierta de un viejo de ciento y siete años, que al tiempo que la sancta ymagen se halló, era moço de diez años, y de otros de a nouenta y más años. En este año de mil y quatrocientos y sesenta y nueue, uno más o menos, vn moço, que guardaua ganado, llamado Rodrigo de Balçategui...— Luego començaron a platicar, y conferir la justicia y los demás presentes, que con toda breuedad se hiciesse vna hermita [...] a la qual llamaron luego nuestra Señora de Arançazu, que en lengua de la mesma región de Cantabria, es lo mesmo que dezir, nuestra Señora del espino, porque al espino en esta lengua llaman Arança... luego començaron a visitar y frequentar con ordinarias peregrinaciones [...]. Las villas más cercanas... Oñate y Mondragón, no tardaron, vnánimes ambos pueblos, de instituyr una confradía. Los benaqueros de Mondragón, que son gentes, que por causa de su officio, que es de sacar debaxo de tierra metales de azero y hierro, son diestros en romper peñas y cosas fragosas, començazon, siendo ayudados de los tenazeros de la mesma villa, que son los que labran el azero, a romper y allanar los caminos [...], pero después esta confradía de las dos villas se deshizo... y assí quedó la confradía de sola la villa de Oñate. — ...tomaron algunas religiones desseo de fabricar aquí vn conuento, para lo qual se anticiparon los religiosos de la orden de nuestra Señora de la Merced [...], vn padre, llamado fray Pedro de Arriarán, natural de la mesma prouincia de Guipúzcoa, que fue el primer religioso que vuo en esta santa casa. El qual tenía vna benedicta madre, llamada Doña Juana de Arriarán, que ... gastó sus días, que fueron largos, en el seruicio suyo y desta su casa [...]. Auiendo treynta y ocho años, que los Franciscos posseyan, y siendo guardián fray Iuan de Yçaguirre, sucedió, que agora poco ha, en veynte y seys de Deziembre, día sábado, fiesta de Sanct Esteuan, principio del año de mil y quinientos y cinquenta y dos⁶⁸ se quemó de repente toda la casa [...]; mediante la diligencia de los religiosos y largueza de los peregrinos, y villas y tierras de la comarca, está a la hora que esto se escriue, mucho mejor edificada, que antes, y de obra y fábrica más excelente, auiendo se acabado en muy breues días. [...]. Agora por la bondad de Dios, está vno de los mejores conuentos, que ay en la prouincia de Cantabria.

1560-1570. urteetan ari da Garibai hori idazten: Santutegiak hartu du bere indar ederra, nahiz eta 1553ko sutea jasan behar izan zuen; baina Aita F. Rekalde azkoitiarra tarteko, badirudi hamarkada hartan burutu zela Santutegiaren zaharberritzea⁶⁹.

2. 1. 4. *Garibairen gaurdainoko ekarria*

Hein handi batean, Gipuzkoako komentugintza frantziskotarraren garaikidea dugu Garibai: fraideen hiru komentu ziren historialaria jaio aurrekoak (1533), baina Garibai ondorengo bi etxe berrien lekuko interesatua izan zela esan behar da (Tolosa, Arrasate), eta ezagutu zuen, gainera, Arantzazuko sutearen ondoko berreraikuntza. Oro har, une horretan protagonista ere izatea egokitu zitzaion. Beste historialariekin gertatzen ez dena: idazle historialaria izateaz gain, Gipuzkoako komentugintza frantziskotarraren testigu zuzena ere bilakatu zen arrasatearra.

Baina, bere Herrialdetik kanpo ere, Ordenarekiko estimu eta interes orokorra ageri ditu Garibaik, berorren sorrera gogoraraziz eta idazleak bere garaian ikusten zizkion alde koantitatibo eta koalitatibo balioitsuak espreski azpimarratuz.

Interes orokor hori izan arren, beste euskal Herrialdeetako komentu frantziskotarrez deus gutxi dugu *Compendio*-an, nahiz eta hor Nafarroakoak bederen hitz egiteko parada egokia izan zuen, Erreinu hari eskaini zion liburukian. *Memorias*-etan, Arrasatekoa du beti gogoan, ia temati; baina Gasteizko komentu-proiektuaz ere nola arduratu zen ikusi dugu.

Frantziskotarren^{ofm} Ordenarekiko harremanetan familiarteko tradizioak eraginik jardun zuen historialariak, eta heldutasunean, berriz, interes eta estimu pertsonalak sakatuta. Eta jarrera horrek utzi zizkigun berriemateak eta obrantzak eskuartean darabilgun arlo historiografikoan aberatsak suertatu dira guretzat, aurreko orrialdeetan ikusi ahal izan dugunez.

Esan den bezala, bi lekunerekin lotu zuen Garibaik Euskal Herriko bere frantziskotar-zaletasuna: Arantzazu eta Arrasate. Jaiera erlijiosoa eta zaletasun platonikoa ez-ezik, seguraski ardura interesatua ere izan zuen historialariak: semea, azkenik, Santutegira bildu zelako, eta Arrasate, bere sorterrria zuelako. Azken komentu honetaz aritzeko iturri bazterrezina da Garibai.

Era berean, Arantzazuko lehen albisteak izateko, iturri estimatua eta lehena izan da Garibai, Santutegiko Historiografia osoan (Gipuzkoa eta Santutegiarenetan). Hor dute harrobi idatzia geroko tradizio-herritarrek, erromantzeroak, eta hortxe, parte on batean, bere lehen langaiak Andre Mariaren Koroazioaz geroztik (1886) Santutegiaren inguruan

marratzu den mezu erlijiosoak, gogoeta teologiko eta historikotik pociaraino (L. Sarasola, Lizarralde, Aperribai, Omaetxebarria, S. Mitxelena eta beharbada Gandiaga). Garibairen luma ez zen, beraz, antzua gertatu idazlea hil eta gero ere.

Komentuetatik Herrialdera etorriz, ezaguna da ofizioz eta afizioz maite zuela Gipuzkoa historialariak, eta Euskal Herri osoa eta Kantabriako fraideen Probintzia. Mojen klausura-arazoaz arduratu zenean ere arrazoi beretsuak izan zituen, bere herritarren zerbitzuan aritzea. Garibairen demaseko elizkoitasun hartan, herritarrekiko onginahia bizirik ageri da, jada dakigunez.

Harreman zabalak izan zituen Garibaik frantziskotarrekino^{66m}; orrialde hauetan ikusiko ditugun gainerako historialari guztiek baina harago. Azaldu dugu hori, eta ez da zertan berriro hona ekarri. Garaiko fraideartean ezagutzaile ona zen arrasatearra.

Alde bat, behintzat, badu Garibaik beste historialarietan aurkituko ez duguna: XVI. mende hartan, komentuak irekitzeko behar ziren ibilera sozio-politikoak nondik nora joan ohi ziren ezagutzeko berriemai-le ona da idazlea, eta are argigarriagoa, zeren eta Arrasateko komentuerakitzea ez baitzen samurra eta gatazkarik gabea suertatu.

Ikusten zaio Kantabriako Probintzia eta Ordena osoa estimu handian dituela; baina kasik hor bukatzen da haren ekarpen historiografikoa. Ez zigun eman Kantabriako Probintzia horren historiaurrea, ez Nafarroa eta Arabakoa, ez Bizkai edo Iparraldekoa. Gipuzkoaz aritu zen bakarrik, eta batez ere Arrasatez beti. Hala ere, oroitidazkietan esaten zaigun guztia interesgarria da, zalantzarik gabe.

Garibai-k Arrasateko San Frantziskon ehortzia izatea nahi izan zuen⁷⁰, eta bertan dago gaur egun borondate hura gogoratzeko behar zen gisako idazkuna⁷¹.

2. 2. ISASTI-REN OBRAN (1625)

Zaldibia Batxilerraren bidetik, Gipuzkoak bere nortasun historiko berezia hartu zuen Isasti-renean, Arabak mende-laurden bat geroago Arkaia-renean bezala. Lehenengoa izan gabe, duintasunez egin zuen lan Isasti-k, nahiz eta gero argitara-bidean ez zuen zorte onik izan.

2. 2. 1. *Isasti, historialari hurbila*

Lope Martínez de Isasti benefiziatu lezoarra *Compendio Historial de Guipúzcoa* obraren egilea dugu. Madrileko egonaldi batean, 1625-1626.etan idatzi zuen berori (nahiz eta 1850era arte ez zen argitara eman, Donostiako Baroja-renean). Jatorrizko testuak esku anitzen zuzenketa-osaketak jasan ditu, eta autorearekiko izango lukeen jatorrisunaz ez dugu ziurtasunik aski zenbaitetan.

Hala ere, liburuan badugu autoreaz testu autobiografiko bat, eta Isastirena berarena dela pentsatu beharko genuke, kontrako daturik ez dugun bitartean, besteak beste liburuaren idatz-dataren (1625) ondoko albiste biografikorik gehitu ez zaiolako. Hain zuzen, iturri honetara mugaturik aurkitzeak eman dizkie lanak ondoren historialariari biografiaren bat moldatu nahi izan diotenei, Arozena barne⁷². Dena den, ez da hori hemen guri dagokiguna.

Zorionez, guk hemen bilatzen ditugun albiste frantziskotarretarako bada Isastiren autobiografia llabur horretan zerbait jakingarririk. Lehendik ezaguna dugun batekin topo egingo dugu ezustean, autoreak bere buruaz diharduela⁷³:

Fue abad de la feligresía de Nigran en el obispado de Tuy con setecientos ducados de renta, habiendo sido maestro de pages y de Ceremonias del obispo Tolosa, y confesor de su casa y de los de la ciudad.

Tołosa Gotzaina Garibai-rekin harremanetan ikusi dugun frantziskotarren Aita Jeneral bera dugu, Felipe II.ak Tuy-rako Gotzain aukeratu. Inondik ere, konfidantzako gizon bezala eraman zuen honek lezoarra Galiziara, Gotzaindegian lagun ziezaion (1597-1601). Ez zuen, ba, Isasti-k aukera txarra izan frantziskotarrei buruzko informazioa iturri zuzenik izateko.

2. 2. 2. *Compendio-ko Eliza eta frantziskotarrak*

Isasti-ren Gipuzkoako Historia horretan, frantziskotarren albisteak, gainerako Ordenenak bezala, bi ikuspuntutatik landu zituen autoreak: komentu-etxeen berri eskainiz, eta fraidearteko pertsonaia baliozkoen

biografiak emanez. Isasti idazten ari zen urteetan betetzen zen mende eta laurdena frantziskotarrak Gipuzkoan sartu zirenetik, beren lehenengo komentua Arantzazun jarritz. Hain zuzen, Errejimen Zaharrean herrialde honetan izandako komentu guztiak hamarkada haietan eraiki ziren, denak. Garai mugatu bereko fraideak dira, ba, Isasti-renean ageri zaizkigunak (c. 1500-1625); baina osagarri batekin, frantziskotar kaputxinoen berri ere ematen zaigula (Erreterria, 1612).

Obrako lehenengo liburuan eman zituen Isasti-k erlijio eta elizari zegozkien albiste larrienak, xehetasun biografikoak hirugarrenerako utziz. Lehen liburu hartako atalburuetan daude kristautze, erlijio-bizitza eta eliz gobernuari zegozkienak, hilekiko ohiturak, parrokia, eliza, komentu eta ermiten albisteak⁷⁴.

— *Zenbait datu estatistiko*

Isasti-ren orrialdeetan ikus daiteke Gipuzkoako fraide-mojen banaketa nola zegoen, herriz herri. Gipuzkoa osoan (Oñati gabe) Ordena guztietariko 33 komentu zeuden (laburpenean 32 direla badio ere)⁷⁵. Datu horietan ez zituen sartu Isasti-k Oñatiko komentuak (herri hau Gipuzkoako probintziara biltzeke zegoelako, noski), eta 33ko kopuruari herri honetako hiru etxe frantziskotar (Arantzazu, Bidaurreta eta Santa Ana), bederen, gehitu behar zaizkio: orotara, ba, 36 komentu. Esan dezagun, gainera, herrietako albiste monografikoetan komentuek badutela beren aipua, nahiz eta ez den beti guztiz zuzena⁷⁶.

36 horietako hemeretzi (kasik %53) frantziskotarrak ziren⁷⁷, fraideenak zortzi eta mojenak hamaika. Kaputxinoek komentu bat zuten, Erreterrian, eta gainerakoak frantziskotar obserbanteenak^{ofm} ziren (Arantzazu, Sasiola, Elgoibar, Arrasate, Tolosa, Donostia, Zarautz). Ondoko bi mendeetan (Esklaustrazio-ondoko Izanberrikuntza arte: c. 1860-1876) ez zen frantziskotar etxe berri bat baizik sortu: Hondarribiko kaputxi-noena (1663).

Gainerako Ordenetako Isasti-ren etxe-kopuruekin aldera daitezke datu horiek: 1625ean, gizonezkoen artean domingotarrek (Donostia, Azpeitia) eta josulagunek (Azkoitia, Bergara) bina etxe zituzten, eta agustindarrek bat (Azpeitia). Emakumezkoen artean azpimarratzekoa

da, moja agustindarrek zortzi etxe zituztela (Errenteria, Donostia, Hernani, Eibar, Arrasate, Plazentzia, Mutriku, Mendaro-Deba).

Ohartzekoa da, Isastik aipatzen dituen komentu frantziskotar errekoletoa (Donostiako Txurrutal-ekoa, Zarauzkoa) Kantabriako Probintzia obserbanteak zirela, eta inondik ere ez, Ziburu/Donibaneakoa bezala, beregaina zen Errekoletoen adar frantziskotarrekoak.

Hortaz, frantziskotar kaputxinoek fraideen etxe bat zuten (Errenteria), eta gainerako hamazazpiak (fraide eta lekaime) Kantabriako Probintziako frantziskotarrenak^{ofm} ziren, eta gogoan hartzekoak dira, zeren eta XIX. mendetik hona ez bezala, orduan moja-komentu horiek guztiak frantziskotarren Nagusien menpe baitzeuden, eta ez Gotzainen eskumen zuzenean.

Bukatzeko, aipa dezagun Isasti-k argitzen ez digun zerbait. Moja frantziskotarren artean ez ziren denak Erregla berekoak. Batzuek elisabetarrak ziren (Bergara, Oñatiko Sta. Ana, adibidez), zenbait sorkundetarra (Azpeitia) eta jaiotzetik bertatik klaratar gisara sortutakorik ere bazen (Tolosa, Zarautz edo Azkoitia).

— *Biografia frantziskotarrak*

Baina gatozen, komentu-etxeetatik, fraide-mojen historia pertsonaletara, Isasti-k biografia ugari bildu baitzuen, bere orrialdeetan. Normalean, ohar laburrak dira, baina, sarritan, beste inork gutxik jasotako albisteak ditu. Frantziskotarrak multzo ezberdinetan daude banatuta: Ordenako fraideak (santu, nagusi, etab.)⁷⁸, Gotzain eta Irakasle frantziskotarrak⁷⁹.

Biografiak obrako hirugarren liburuan bildu zituen: santu eta mota guztietako elizgizonak, nobleziako tituludunak, Koroaren funtzionarioak, Erret Ministroak, arma-gizonak eta zaldunak, itsas gizonak, etab. Horien artean daude frantziskotarrak ere. San Ignazio eta Jesus-en Lagundiari kapitulu oso bat eskaini zien⁸⁰.

Gipuzkoako pertsonalitate historikoen galeria aberatsa da Isasti-ren hau, ez beti guztiz zuzena, zeren eta R. Gereka-k eta F. Arozena-k esan digutenez, “Gipuzkoaz dugun historia orokorreko libururik onena” da

(F. Valle Lersundi), baina “Isasti ezin daiteke historialari kritikotzat har” (F. Arozena)⁸¹.

Isasti-ren biografia frantziskotarren artean Aita Tolosa-rena da kontzatu zaindu zuena. Birritan mintzatu zen historialaria hartaz *Compendio*-an, Gotzainei zegokien kapituluan eta fraideei eskaini zientean⁸². Lehenengo biografian esaten zaigunez, Larraulgo Altzola etxeko semea zen Aita Tolosa, Garibai-k Tolosakoa zela idatzi baldin bazuen ere⁸³ Bigarren oharretik dakigu Aita Tolosa Bilboko komentuan irakasle izana zela, Parisen aukeratu zutela definidore jeneral (1579), Toledon Erromako komisari (1583) eta Erroman Ministro Jeneral (1587). Gero kardinaletarako aukeragarri izan zela ere esaten zaigu. Kasu honetan iturri ona da Isasti.

Ezin dugu beste hainbeste esan San Martin Igokundekoari buruz duenaz⁸⁴, baina aitortu behar da testu honetan ez gabiltzala, seguraski, Isasti-rekin berarekin, jatorrizko testuaren gain lan egin zuen anonimo interesaturen batekin baizik. Horregatik, argituta utzi nahi izan du Arozenak testuaren jatorriaren hau, Floranes-ek Isasti-ri gehitu zion oharra baliogabetuz (344. or, 3. oh.)⁸⁵.

Isasti-ren 1850eko edizioan hogei pertsonaia historiko dira frantziskotarretatik jasoak, eta hildako eta biziak elkarren ondoan datoz denak. Kantabriako Ministro Probintzialesi ematen zaie leku zabalena (ezagunak ditugu batzuk: Tolosa, Amuskotegi, Aduna eta Zerain, denak Kantabrian; Darieta eta Otalora, Perun; Elormendi, Espainia Berrikoa). Bestelako ardura ofizial edo ofiziosotan ibilitakorik ere bada: Irakasleak, Bisitariak, Komisari eta Goardianoak, etab. Joan Zigarroa sorginen arazoan predikari izan zena ere ageri zaigu⁸⁶:

...señalado por Buleto de Su Santidad, para reducir las brujas del valle de Baztán y las cinco villas de Navarra, a donde predicó en bascuence con grande riesgo de su persona y aprovechamiento de las almas, y le sucedieron cosas extrañas en este ministerio, que me las contó con admiración.

Euskal Herrian sartu berria zen Ordena kaputxinotik bi izen azpimarratu zituen Isasti-k: Frai Martin Isasa oiartzuarra eta Frai Joan Artzadun altzotarra (nahiz eta “de Villafranca” bezala izendatua den).

Isasari bi pasarte egoki eskaintzen dizkio bere Historian, irakasle-taldean lehenik eta fraideetan ondoren⁸⁷. Historialariak dioenez, lehen-dabizi Salamanca eta Escorial-en Irakasle izan zen Isasa, eta gero sartu fraide kaputxino; santu-sonarekin hil omen zen Toledon, 1597an. Beronen biografoen berri ere jaso zuen Isasti-k.

2. 2. 3. *Isastiren ekarria*

Oro har, Isasti-k deskribatu zigun laukia, Esklaustroziorainokoa da, Landazurirekin alderatuz ikus daitekeenez⁸⁸. Izan ere, 1625-1833.etan, etxeok beren baitako hazkuntza izan zuten (fraide eta mojar, eginkizunez eta biziz hazi ziren), baina etxe-kopurutan ugaltzeke. Isastiren albisteak, Gipuzkoako komentuak funtsean beren kopuru-sabaia jo eta gerokoak dira, eta epealdi hartako dena edo jaso zuen hark. Gorosabel-ek XIX.ean emango zizkigun datuak aberatsagoak izango ziren, baina Isasti-rengandik dakizkigunei buruz ari da beti ere tolosarra, honen datuak osatu nahiz zuzenduz.

Komentu frantziskotarrak Herrialdeko beste eliz antolamendu osoaren barnean erakutsi nahi izan zizkigun Isastik: parrokiak, elizak, ermitak, komentuak, etab. Eta, hor, Aro Modernoko komentu frantziskotar guztiak daude, jada 1625ean. Azalpen koantitatiboa da oso historialari honena; pobrea, nahi bada, baina betiere oinarri segurua. Alde honetatik, Gonzaga-ren Kronika (1587) osatu egin zuen, eta albisteok baliagarriak ditugu gaur ere Gipuzkoarako. Artean Oñati Probintziara bildu gabe zegoenez, herri honetako historia falta zaio Isastiri.

Azkenik, komentuetako bizitza eta bilakaerari buruz eskas dituen albisteez liburu honetako azken oharretan esango ditugunak bete-betean dagozkio Isastiri. Baliozkoa da, baina bere muga hertsien barnean.

2. 3. *HISTORI HIZTEGIAK (1802, 1845)*

Gorosabel Gipuzkoako historialari klasikoaren aurretik, bi hiztegi eman zuten XIX. mendean euskal herrietako berri⁸⁹. Tokiko historia horretan, Desamortizazioaren bezpera eta biharamuneko komentu-albisteen aztarna labur bat ere jaso zen. Hiztegi hauetaz emango dugu, ba, lehenik azalpen bat.

2. 3. 1. Erret Akademiaren Hiztegia (1802)

XIX. mendeko lehen berriak Historiako Erret Akademiaren eskutik etorri zitzaizkigun, 1802an⁹⁰. Komentuei buruzko albisteak oso laburbilduak dira, hala ere noizbehinka esaten zaigu, ez beti, zenbat fraide edo moja zeuden komentuetan: fraideen artean Arantzazun 61, Zarautzen 20, Bidaurreta eta Eibarko kaperau-etxeetan 6 eta 2. Mojen artean, berriz, Azkoitian 24, Eibarren 23, Oñatiko Sta. Ana eta Bidaurretan 30na, Zarautzen 17. Gainerakoenik ez dakigu.

Oharrik jakingarrienak, Donostiako komentuez egiten den deskribapena⁹¹, eta Tolosako ikastetxeaz azaltzen duen hau dira⁹²:

...a donde concurren los naturales de la villa, patrona del mismo convento, con la cual y una cátedra de latinidad, dotada por la propia villa, logran sin salir de sus casas la instrucción competente para el estado eclesiástico.

XVIII.aren hondarretan horrelako Ikastetxe bat estimatzekoa zen Probitzian, zeren eta josulagunak iraitziak izan ondoren, Gipuzkoako ikastegiak murriztuta geratu baitziren. Horregatik idatzi zuen Landazuri arabarrak, bere Gipuzkoako Historian, Tolosako Ikastetxeari aitortu zitzaion kultur betekizun baliotsua, “De la parte científica que disfruta el público en Guipúzcoa” kapitulu⁹³:

De las mismas facultades que sirven a la enseñanza del público en Alava disfrutaban los naturales de la de Guipúzcoa. En ésta, en el convento de San Francisco de Tolosa, se leen Artes y Teología Escolástica y Moral a mucho número de estudiantes regulares y seculares. Es la única escuela que hay de esta clase en el territorio actual de esta provincia, pues aunque en la Universidad de Oñate se leen también Artes, Cánones y Leyes, como en estos seis siglos ya no es del territorio privativo de Guipúzcoa el de Oñate, aunque lo fue en los anteriores, no se hace expresión alguna de esta villa por ahora en la presente historia.

Ikastetxe horrek Probitzian izan zezakeen interes soziala argitan utzi du, ba, Landazurik. Bestalde, Erret Akademiaren lanak ez digu, zinez, uzta handirik laga gure arloan, baina estimatzekoa da albiste

estatistiko haiek bildu izana, artean 1808-1813. etako gerrateak aurreko egoera itxuraldatu baino lehen.

2. 3. 2. *Madoz-en Hiztegia (1845-1850)*

Mende-erdi aldera, bere etxea eta lantegia Zarautzen zituen Pascual Madoz-ek atera zuen hiztegi historiko-geografiko handi bat, geroztik kontsulta-leku premiazkoa bilakatu zena, eta orain berrikitan Aldundien eskutik ere kaleratu dena.

Baina Madoz-en lana, juxtu, komentuen itxiera-ondoko urteetan burutu zen (batez ere 1839tik aurrera) eta Esklaustrazioa behin-betirakotzat segurtaturik eman zitekeenean argitara eman: berez, hildakoa-ren berriemate historiko-nekrologiko on bat egiteko une aproposa zen hura, inondik ere.

Madoz-ek eta haren lankideek, ordea, ez dirudi egokiera hura sobe-ra aprobetxatu zutenik. Batzutan, komentu izandakoak ez dira agertu ere egiten⁹⁴; bestetan, hutsaren hurrengoa da esan zuena (salbuespenen bat izan arren).

Pascual Madoz (1806-1890) bazen norbait: Iruñean jaioa, erbeste politikotik etorri orduko (1833) argitalpen-lanetara eta politikara eman zen, alderdi aurrerazalearen barnean (*progresista*, deituan alegia). Horrela, diputatu eta Barcelonako gobernadore izan zen, eta Hazien-dako Ministro zelarrik, 1855ean berak aurkeztu zuen Desamortizazio Orokorrerako legea Gorteetan.

Historia pertsonal horretan, ba, Madoz ez zen Esklaustrazioaz eta itxitako komentuez interesik ez zuena; aitzitik, interes politiko eta pertsonal guztia izan zuen, Espainia osoan eta Zarautzen bertan ere⁹⁵. Ez, noski, liberal moderatuen ildotik sartuta, eliz desamortizazioa gesaltzeko, Estatuari eta ekonomia nazionalari ekimen hark eman beharko zien modernotzea azken burura eramateko baizik.

Seguraski, baldintza politiko-ideologikoez eraman zuten fraide-mojei buruz albiste gehiago ez ematera. Tamala da, gure hemengo egitekoaren aldetik. Komentuei buruz Madoz-ek idatzi zituenetan, eta isildutakoetan, halako sentiera urrun interesatu bat antzeman dakiok.

Fraideen etxez oso labur dabil Hiztegia. Gipuzkoakoez dioena zera da: errerik zen Donostiakoa ez du aipatzen ere, berdin Arrasate eta Elgoibarkoak. Errenteriako kaputxinoenaz (non kokaturik zegoen-eta azaldu ondoren) 1836an karlistek eman ziotela su, esaten digu, eta Hondarribikoaz, berriz, ezertarako ez dela erabiltzen dio, eta erortzear dagoela.

Besteei buruz zertxobait gehiago esaten da. Bi artikulutan hitz egiten da Arantzazuko Santutegiaz (s.v. “Aránzazu” eta “Oñate”): lehenengoan Santutegiaren historia egiten da, eta garai bateko eraikinak deskribatzen, baina ez da esaten 1834an erre zenik (edo sutea nork piztu zuen), eta bigarrenak zera dio, erreketaren balentria norena izan zen azaldu gabe⁹⁶:

Existía también desde ant. un célebre santuario y conv. de Franciscos, bajo la advocación de Ntra. Sra. de Aránzazu, el cual fue quemado en 1834, al principiar la guerra civil: la santa imagen fue trasladada a la igl. del conv. de Vidaurreta; pero reedificadas la nueva basilica y habitación para los capellanes, y dos casas de hospedería, se verificó en noviembre de 1846 con toda solemnidad la traslación de la Virgen al sitio de su aparición, donde se le tributa el culto debido por un capellán mayor y otros, y dos sacristanes.

Sasiola, Tolosa eta Zarautzi buruz ere informazioaren bat badu Madoz-ek. Zarauzko elizaren deskribapena egiten du, laburki, eta komentua askoren borondatearen kontra erret gutun baten indarrez ireki zela; ez du desamortizazio ondoko egoera azaltzen. Sasiolakoaz “...muy capaz, y según tradición el más antiguo del país, está cerrado, y sin destino alguno”. Bien bitartean, Tolosakoa koartel bihurturik zegoen, eta eliza, itxita⁹⁷.

Madoz-en albisteak ez dira fraideen komentuetara mugatzen, moja-komentuak ere hor daude, edo egon beharko lukete. Azpeitia eta Arrasateko sorkundetarrak ez ditu aipatzen, ezta Elgoibarko klaratarrak ere. Eta Bergaran, ez dago komentu frantziskotarrik. Egia zen hau, zeren bertako moja frantziskotarrek komentua utzi egin behar izan baitzuten lehen karlistadan Gobernuak berau koartel bihurtu zuelako, eta lekaimiak Azkoitiko Santa Klaran jarri ziren, harik eta 1844an itzul-

tzerik izan zuten arte⁹⁸. Azkoitia eta Eibar aipatu egiten dira bakarrik, eta Segurakoan 12 moja zeudela esaten zaigu.

Emandako argibideak oso motzak dira, eta batzuetan badirudi utzieria ere badela albiste-eskasia hori. Oñatiko bi moja-komentu frantziskotarrek dute trataera zainduagoa⁹⁹. Zorionez, liberal gipuzkoar batek beteko du, hamarkada batzuk geroago Madoz-en hutsune hau: Pablo Gorosabel historialariak.

2. 4. GOROSABEL-EN ALBISTEAK (1862, 1899)

Gipuzkoako Historiografian bada norbait Gorosabel. Hark idatzi zituenez etengabe baliatu gara ondoko belaunaldiok, eta Gipuzkoaren iraganaz mintzatu nahi duena ezin ibil daiteke Gorosabelen ezagupiderik gabe.

2. 4. 1. Gorosabel, historialari eta politikaria

Zaldibia Batxilerra bezala Pablo Gorosabel ere tolosarra dugu, bertan 1803an jaioa¹⁰⁰. Karmelo Etxegaraik, haren hilondoan *Noticia*-ren edizioa paratzean, honela laburtu zuen historialari giputzaren biografia, eta idatzitakoa ongi datorkigu Gorosabel, historialaria ez-ezik jurista eta politikoa ere izan zela jakiteko¹⁰¹:

Nació don Pablo de Gorosábel en Tolosa el 16 de Enero de 1803. Hizo sus estudios en la Universidad de Oñate, en donde se graduó de Bachiller en Leyes el 25 de Junio de 1824, y de Licenciado en Leyes en Madrid, el 26 de Julio de 1828. Fue varias veces Alcalde de la villa de Tolosa; Corregidor de la Provincia en 1835 y 1840; Diputado del Consejo Provincial del distrito de Tolosa; miembro de la Comisión provincial de Monumentos históricos y artísticos, y más tarde Secretario de la misma Comisión; Consultor de la Diputación, y últimamente archivero de la provincia. [...]. Murió en San Sebastián, en donde se hallaba accidentalmente, el 23 de Enero de 1868.

Bi obra historiografiko nagusi utzi zizkigun Gorosabel-ek: *Diccionario Histórico-geográfico-descriptivo... de Guipúzcoa* (1862) eta hilondoan argitara eman zen *Noticia de las cosas memorables de Guipúzcoa* (1899-1903)¹⁰².

Gorosabel liberala gazte heldua zelarik eta gerrate latz baten garaie-tan gertatu zen fraide-komentuak ixtea. Ondoren, hil arte (1868), hus-tuta ezagutu zituen Gorosabel-ek garai bateko komentuak, eta Tolosa-koa ere. Guztion iragana legegizon eta historialari tolosarrak nola gogorarazi zuen jakiteko balio digute bi argitalpen horiek.

2. 4. 2. *Eliz historiaz arduratuta, Hiztegia ere*

Aipatutako lehenengo obrak, aurreko Hiztegieta ikusi dugun eliz historia erabiltzeko moldea eta Gorosabelena alderatzeko aukera ematen digu. Historialari tolosar honek herrietako elizen eta erakunde erlijiosoen albistea sistematikoki biltzeko ohitura du bere Histori Hiztegia. Inoiz edo beste, aipamen huts batera mugatuko da hori (Bergarako moja frantziskotarrak, etab.), baina, oro har, nahiko esku-zabal ageri zaigu bere berriematean.

Hiztegia Gipuzkoako komentu-etxe frantziskotar guztiak ageri dira, fraideenak bezala mojenak ere. Eraikin bakoitzaren kokagunea eta fundazio-gorabeherak behintzat bildu ohi dira, lehen karlistadan edo desamortizazioan sortutako egoera ere aipatuz (komentua txikitua izan zela, edo desjabetua, Udalaren esku dagoela, etab.). Hiztegia ere, normalean, Madoz baino berriemaile hobea da Gorosabel, aberatsagoa eta izpirituz askeagoa. Gorosabelen lanak aski hobetzen du aurreko Histori Hiztegieta eskaintzen zaigun albistegia.

— *Fraide-komentuak.*

Gerratean birrindutako fraide-komentuen artean ageri dira Donostia, Hondarribia, Erreterria eta Arantzazukoak. Guztiz utziak, itxita eta ezertarako gabe aurkitzen ziren Sasiola, Arrasate, Zarautz edo Elgoibar. Erabilpen zibil edo militarretarako utzirik dago Tolosa: komentua koarteleterako, eta eliza, berriz, eliz ospakizunetarako. Inoiz esaten da, gainera, komentuen orubeekin zer egin den: Erreterrian salduta daude lurra, eta Donostian Erruki-Etxea eraikitze hartu ziren. Informazio faltaren bat ageri da Gorosabel-en orrialdeetan: Bidaurretako Kaperau-Etxea ez da aipatzen, ez du esaten Zarautzen fraideak berriro sartu berriak direnik (1867), eta hor bertan udal eskola egona zenik ere ez.

Argibiderik zabalena Arantzazu, Zarautz edo Tolosako komentuetxeei eskainiak dira. Arantzazukoaz orrialde beteko historia ematen du, eta Madoz-ek baino bestelako informazio eguneratua eman zuen Gorosabel-ek, lehenago birritan pairaturiko suteak gogoratu ondoren, azken gertakizunak deskribatuz, zera dio santutegiaz¹⁰³:

Fue vuelto a incendiar del todo el 19 de agosto de 1834 por disposición de la autoridad superior militar de las tropas de la reina, por suponerse que se abrigaba en él la facción; hecho bárbaro que fue reprobado generalmente en todo el país. Su iglesia fue habilitada para el culto divino en concepto de santuario en el año 1846 por medio de limosnas; y se reparó también la parte necesaria para la habilitación de cinco capellanes, a cuyo cargo se halla desde entonces, con licencia de la autoridad superior.

Datuak eta deskribapena zuzenak dira oro har, nahiz eta historia oso laburbilturik dagoen¹⁰⁴. Gertuagotik ezagutzen zuen Gorosabel-ek Tolosako komentuaeren historia, eta horrek aukera eman zion 1802ko Hiztegiak komentu hartako ikastetxeaz esandakoa borobiltzeko. Komentu-ikastetxe hauek zuten interes soziala, eskubide-arazoak eta zeregina ezagutzeko lagun diezaguke testuak¹⁰⁵:

En este dicho convento de San Francisco [Tolosa-koa] hubo un colegio denominado San José, instituido por Doña Isabel de Idiáquez, vecina de la misma villa, viuda del almirante general D. Juan Martínez de Recalde, para el estudio de la filosofía y teología. A este efecto otorgó la competente escritura con su comunidad en 25 de mayo de 1611, reservándose el patronato [komentuarena, ordea, lehendik Udalerriak zuen: 1605]. Pero como no intervino en ella la villa, ni prestó ésta su consentimiento, se hizo de nuevo otra en 27 de Setiembre de 1612; por la que se declaró a la villa por única patrona, y se establecieron las respectivas obligaciones de la fundadora y religiosos.

Etxe honen esanahia, ba, iturri guztietatik beretsua da: pastoraltza ez du utzi, baina batez ere Irakaskuntzan duen zeregina azpimarratzen zaio, baliozko zerbitzu bezala. Landazurik esandakoa Henao-k idatzi zuen argiago oraindik mendebete lehenago¹⁰⁶, eta Gorosabel-ek gogoraziko zuen hamarkada batzuk geroago, Ikastetxea sortzean (1611) jarritako eskriturazko baldintzak zeintzuk izan ziren azalduz¹⁰⁷.

— *Moja-monasterioak*

Hori da, bere lerro nagusietan, Gorosabel-ek Histori Hiztegian fraide-komentuei buruz eman ziguna; baina, esan beharra dago, moja-komentuak ere gisa beretsuan aurkeztu zituela autoreak. Hala ere, haien ondoan funtsezko aldea dago moja-komentuen garaiko egoeran: Karlis-tadako gerrak estualdiak pasarazi badizkie ere, ez dute Esklaustrazioarik ezagutu mojek, eta bizirik daude beren indar osoan etxeak. 1840-1860. urteetan legez fraiderik ez dagoen bitartean, mojak eta hauen komentuak guztiz legezkoak dira Estatuaren aurrean, nahiz eta beroriek Ordenako Nagusiengandik Gotzainen menpekotasun zuzenera iragan diren, frantziskotartasunaren barruti juridikoan funtsezko aldakuntza ezarriz.

Hortaz, moja frantziskotarren komentu guztiak irekita zeuden Gorosabel-ek Hiztegia idatzi zuenean, eta denak hartzen ditu aintzakotzat, albisteak ematerakoan. Madoz-ek aipatu ez zuen Bergarakoa ere aipatu zuen historialari tolosarrak. Gainerakoan azalpen historiko laburretara mugatu zen komentu hauen kasuan. Komeni da gogoan izatea, gaur egun Uribek landuta utzi digula, batez ere beren alde instituzionaletik, moja-komentuen historia, eta Gorosabel-en albisteak beste historialari honen albisteekin alderatu behar direla, betiere¹⁰⁸.

2. 4. 3. *Noticia de las cosas memorables-eko jakingarriak*

Horiek horrela, Gorosabel-en produkzioan eliz historiarik aberatse-na, eta espreskiago landua, *Cosas memorables*-en bilduta dago, ez Hiztegian, eta hona joan behar da argibide sistematikoak eskuratzeko. Hilondoan argitara emandako obra hori handi-asmo zabaleko argital-pena da, hiru liburuki marduletan emana (3.693 orrialde).

Obra honetan gaiez gai bildu nahi izan ditu Gorosabel-ek (edizio-paratzaileak tarteko) Gipuzkoaz eskura zituen bere azken jakitateak: geografiatik hasi (geogr. fisikoa, klima, lurralde-eraketa, geogr. historikoa), deskribapen etno-demografikoa, herrien antolaera sozio-politiko-a, Probintziaren bilakaera instituzionala, antolakuntza militarra, Zuzenbidea, legeria, justizia, Hermandadearen eskumena, muga-zergetako alkatetza, presondegiak eta epaitegi-ordainak, eta, azkenik, Diputazio berriaren ahalmenak (1868-1874), eta Kontzertu Ekonomi-

koak (1878-1901). *Cosas memorables*, idatzi zenetik, hamarkada luzetan kontsulta-liburu bazterrezina bilakatu da, Hiztegiarekin batera.

— *Gipuzkoarren erlijio-bizitzaz*

Testuinguru orokor horretan, ba, giputzen erlijiotasunari eskaini zion Gorosabel-ek obrako VII. liburua: “De las cosas concernientes a la religión”¹⁰⁹. Lehenik, mota guztietako eliz egoitzen berri eman zuen hor: eliza, komentu, eliz ikastetxe, etab. Ondoren erlijiozko bizikerak gogoratu zituen: ohiturak, jaiarak, ospakizunak, jaiak. Azkenik, santu eta eliz agintarien biografiak bildu zituen. Gainerako eliz Erakundeen ondoan frantziskotarrena ere eman zigun, komentuak aipatuz eta fraide eta mojak bere orrialdeetara ekarriz.

Herraldeko elizen eta ermiten zerrenda osoa eta beraien Zaingoaren mota eman ondoren¹¹⁰, komentuen berri eman zuen, zorionez ez bakarrik orduan irekita zeudenena, baizik eta iraganeko egoera historikoa ere gogoraraziz. Lehendabizi, fraideen etxeak dakartza, Jesusen Lagundiaz ari da gero eta mojen komentuen albisteak datoz azkenik¹¹¹. Erlijioso-etxeen Gipuzkoako sare osoa ezagutzeko egokiera eskaintzen du Gorosabel-en testuak.

— *Etxe frantziskotarren iraganaz*

Albiste gehienak Hiztegian emandakoen pare-parekoak dira, apenas ezer gehitu gabe. Hala ere, Hiztegiko aipu soil batzuk patxada hobez emanak daude bigarren obra honetan: Hondarribia, Erreterria, Donostia, Tolosa. Arantzazuri buruz dituen albisteak, ia osorik Garibairengandik jasotakoak dira, kasik hitzez hitz. Hiztegian bezalaxe hemen ere, Gorosabel-ek ez du Donostia-Antiguako lehen komentu frantziskotarraren berririk (1516-1539).

Moja-komentuei buruzko albisteetan Hiztegian baino zerbait erosoago ibili zen Gorosabel *Cosas Memorables* honetan. Azpimarratzekoa izan daiteke lehen lerroetan egin zuen oharra¹¹²:

En el territorio de esta provincia existen también diferentes conventos de monjas de distintas religiones y Reglas dedicadas a la vida contemplativa, menos uno, cuyo instituto es la Enseñanza.

Irakaskutza komentu bakar hori Bergarako Esperantzako moja zen, 1797an Gipuzkoako Batzarren oniritziarekin sortua¹¹³. Gorosabel-ek egoera honetaz idatzitakoek beste zerau iradokitzen dute: Gorosabel-ek, liberalismoak oro har bezala, fraide-moja kontenplatiboak ez zituen maite, baina bai zerbitzu sozialen bat eskaintzen zutenak.

Cosas Memorables-ek, aurreko obraren ondoan ezer berri gutxi dakar moja frantziskotarrei buruz, baina azpimarratzekoak dira Tolosako en fundazio-baldintza ekonomikoen albisteak, moja-komentuek izan ohi zuten egitura ekonomikoaren parte nagusi bat, doteena, ezagutzeko. Euskal historiografian lehenengo aldiz ageri da Donostiako Kristobaldegiko sorkundetarren komentua, 1866an sortua.

— *Eliz tradizioak*

Gipuzkoako eliz tradizioez ari dela, bada frantziskotarrekin zerikusi zuzena zuenik ere. Ordenak bere jaiera eta pastoraltza-lanaren bandera bezala eraman ohi zuen Sortzez Garbiaren eraspenna, eta frantziskotarrek eskurik izan zutenetan Andre Mariarekiko sinesgai hori sozialki ere zabaldu eta ezartzera jo zuten. Gipuzkoan Batzar ezberdinetan onartu zen Sortzez Garbiarekiko zina (1620, 1658, 1659, 1660). Zinaren formula Foru-bilduman jaso zen¹¹⁴. Beste Herrialdeetan ere indarrean egon zen zina (ikusiko dugu Labairurenean nolako gorabeherak ezagutu zituen berorrek Bizkaian, eta Bilbon).

Bestalde, antzeko zinik ere egin zen Gipuzkoan, jai batzuetarako ospakizunak erabakiz: San Ignaziorena (1620), Andre Mariaren Jaiotza egunekoa (1638), San Migelena (1643). Sortzez Garbiaren sinesgaia dogmatzat 1854an eman zuen Pio IX.ak; hortaz, eskatzen zena lortu zenez, ez zegoen zinaren beharrik, nahiz eta 1859a arte indarrean egon zen.

— *Fraide aipatuak*

Eta gatozen Gipuzkoako elizgizonen historia pertsonalera. Bi Santu gipuzkoar ezagutu zituen Gorosabel-ek: San Ignazio eta San Martin. Bakoitzari sail bana eskaini zion¹¹⁵. Frantziskotar honen zertzelada biografikoarekin batera berorren sorterriarekiko eztabaida luzeaz jardun zuen Gorosabel-ek, eta azken buruan, Beasain-en aldeko ageri zaigu historialaria¹¹⁶.

Beste frantziskotar sonatuen artean, ondoko hauek gogorarazten dizkigu: Martin Ignazio Loiolakoa, Asunción-go Gotzaina (†1606); Aita Frantzisko Tolosa, Tuy-ko Apezpikua. Frantziskotarren lau Ministro Probintzial dakartza, hautapena zein irizpiderekin egin zuen ez dakigula: Pedro Amoskotege eibartarra, Juan Elormendi urretxuarra, Frantzisko Otalora eta Frantzisko Elejondo arrasatearrak¹¹⁷. Denak dira Isasti-k ere aipatutakoak, baina hark dakartzan guztiak jaso gabe.

Hori da frantziskotargoaz Gorosabel-ek utzi diguna.

2. 4. 4. *Gorosabelen ekarria*

Gorosabel da halako zabaltasunez Gipuzkoako komentuen berri eman zuen lehenengo historialaria, Garibaik ezagutu ez zituenak ere jasoz, Isasti urrun utziz, Hiztegiak ondotxo ere gaudituz, eta Landazurirena (Gipuzkoari zegokiona) osatu eta hobetuz. Jarri zuen arretagatik, eta bildutago berri-altxorragatik, Gorosabeli zorretan izan gara Gipuzkoako Historiografian, azken mendebete osoan.

Noticias-etan eman zigun eliz historia beti da aztergarria, eta go-goan izatekoa, nahiz eta ikuspuntu ezagun batetik egindako irakurketa historiografikoa den. «Nahiz eta», diot, baina «horregatik ere» gehitu beharko litzateke.

Izan ere, esan dugu: Gorosabel liberala zen, eta ez zegoen inondik ere Elizaren botere sozial eta politikoa indarberritzearen alde. Horren probarik ez bagenu, aski izango litzateke “De los entierros y funerales” izenburua daraman pasarte irakurtzea¹¹⁸. Bi botere kontrajarrien borroka bezala ikusi eta sentitu zuen Gorosabel-ek Gipuzkoako eliz politikaren historia, eta horren frogak aurkezten saiatu zen. Eta ez zegoen gaizki dokumentaturik.

Uste dugunez, boterearen ikuspuntu beretsutik begiratu zituen Gorosabel-ek Ordena erlijiosoak eta berauen komentuak ere, eta Herrialdeko komentu-sarearen gehiegizko garapenak azpian zituen arazo sozio-politikoak azpimarratzeko asmo nabaria du idazleak.

Komentu bakoitzaren inguruan —sortzean eta ondoko gobernuan— piztutako gatazkak aipatuta utzi ohi zituen (Batzar nahiz Udala-

rekikoak, Parrokiarekikoak eta Ordenen artekoak). Horrek aginte zibilari sortu zizkion buruhaustea agerian jarri zituen, baina aldi berean botere zibil horrek berak komentuen sorrera nola lagundu izan zuen azalduz. Horregatik guztiagatik, Gorosabel-en testuak beste euskal historialarientzat baino interesgarriagoak gertatzen dira¹¹⁹, Errejimen Zaharreko Estatu/Elizen eta Eliza/gizartearen arteko harremanen jitea ezagutzeko eta, horretan, liberal moderatu batek izan zezakeen pentsamoldea barruntatzeko.

Eskekoen komentuek —fraidez XVIII.ean hala hazitzean— beren limosna-bidezko ekonomiaz sortutako presio sozialari gehiegizkoa irizten zion Gorosabel-ek¹²⁰. Jakin ere badakigu hori egia zela, ez agintari zibilen eta Despotismo Argizatuaren iritzien ildotik bakarrik, baita Ordena erlijiosoek bere hartu zituzten erabakietatik ere¹²¹.

Badirudi, oro har, Gorosabel ados zegoela eliz Desamortizazioarekin, baina baita Esklaustrazioarekin ere, ados legeekin eta, oro har, burubide praktikoekin. Hala dirudi, nahiz eta seguraski prozesuaren alde eskasagoi ere erreparatu izan zien. Eta Foruen birmoldaketa liberala bezalatsu, eliz berrantolamendua ere premiazkoztat ikusten zuen, Espainian gizarte modernoago bat eratzeke, eta modernotze hori fraide-komenturik gabe hobeki egin zitekeela uste zuelako, noski. Testu eta baieztapen zehatz batetik ondorioztatuz baino idatzitakoari darion izpirituan somatzen dela hori, esango nuke.

Gorosabel-ek badu euskal historiografian gutxitan topatzen dugun zerbait: Elizako eta eliztarren ikuspuntu ofizial edo nagusietatik at dagoela, alegia. Eta berariazko ikuspuntu hori modu sistematikoan landu eta emana dago, gainera, beraren obran. Horrek, beste gabe, bere ontzako urrea balio du, bestelako historiografiari kontrajarrita irakurtzeko.

3. Araba: Arkaia eta Landazuri

*Inoiz errazegi ahanzi izan bada ere, Arabak baditu bere idazleak¹²², eta Herrialdeari buruzko historiogafiarik ere bai, eta produkzio honek, oparoegia ez izanik ere, baditu bere luma ezagunak, XVI.etik hona: Diego de Salvatierra (1585: *República y Gobierno de Vitoria*), Juan de Victoria (*Cometeorología*: 1587; *De la antigüedad de Hespaña y Naciones Cantábricas y Nobleza suia*, 1591/1597)¹²³, M. Alonso de Sarria (*Teatro Cantábrico*: 1641), Juan de Arcaya (*Compendio historial... de Alava*: p. 1665), etab. Guztiak gogoratu zituen, bere sarrera historiografikoan eta obra biografikoan, Landazurik¹²⁴.

Aurrera baino lehen, eta gure idazlan honetan arakutzen den historiografia orokorraren bidetik albora geratzen zaigun datu historiografiko bat aipatu beharra dago, historialari arabarren eskuetatik datorrelako eta gurean, maiz, frantziskotartasuna Arantzazuko Santutegiari loturik ageri zaigulako. Santutegi honen lehen historiak frantziskotar arabarrek idatziak dira. Bata berehala argitara eman zen, eta bestea gure egunetan: Gaspar Gamarrakoarena (*Historia de Aránzazu*: 1648an idatzita, 1966an kaleratua)¹²⁵, eta Juan Luzuriaga-rena (*Paranympho Celeste*: Mexiko, 1686; Madril eta Donostia, 1690)¹²⁶.

---

* Atal honetako oharra: ik. 212. or.

Datu horiek, ba, Arabak euskal frantziskotarren artean izan zezake-
en lehenetasuna iradokitzen digute.

3. I. J. ARKAIA-REN COMPENDIO HISTORIAL DE ALAVA (c. 1665)

Baina gatozen Arabaren historia eman digutenengana. Ez gara guz-
tietaraino hurbilduko; hala ere, hasteko, esan dezagun komentu fran-
tziskotarrez baduela aipu labur bat Juan de Victoria domingotarrak
(1591)¹²⁷:

*En el mismo tiempo [1235aren inguruan, alegia] fue fundado el monas-
terio de San Francisco por el mismo padre San Francisco en el sitio
donde ahora es la capilla de la Magdalena, al lado de la capilla
mayor, a la parte del evangelio. Diole Vitoria el suelo. [...]. La prime-
ra iglesia que los franciscanos hubieron en Vitoria fue donde ahora es
la capilla de la Magdalena ya dicha, y conforme a aquel tiempo era
como sacelio, oratorio y ermita porque el predicar era fuera y aún el
misar en concurso de gente.*

Aurrekoen albiste gutxi-asko zuzen horien ondoren, Arkaia-ren
obrak aukera egokia eskainiko digu, frantziskotar-zaletasun arabar na-
bartu batera hurbiltzeko. Praktikan, Arkaia eman dezakegu Arabako He-
rrialdeari berariazko Historia idatzi nahi izan zion lehengo historialari-
tzat¹²⁸, eta horregatik ere, deigarriagoa gertatzen zaigu zeharbidez fran-
tziskotarrengana egiten duen lehen hurbiltze apala. XVII.ean, Nafarroan
bezala (Moret, 1654), Araban (Arkaia, 1656) Herrialdeetako Herri-Era-
kundeek beren lurraldeetako Historia landu eta berreskuratu nahi izan
zuten. Arkaiaren obra, ba, interes horren arrastoan begiratu behar da.

Joan Arkaia (*Juan de Arcaya*) Gasteizko Alkate izan zen (1650 eta
1665), eta Udaleko Diputatu (1666, 1672); legegizona zen eta Hiriarren
Aholkuemailea. Badakigu bere lana Batzarren enkarguz idatzi zuela
(1656, 1662), baina ez dakigu deus gehiagorik haren bizitzaz¹²⁹.

Arkaiaren *Compendio historial y antigüedades de la Provincia de
Alava* lanean birritan topo egiten dugu zuzenean edo zeharbidez fran-
tziskotarrekin¹³⁰. Obrako bigarren liburuan (10. kap.) hitz egiten zuen,

nonbait, Gasteizko San Frantzisko komentuarien fundazioaz¹³¹. Ez dakigu zer zioen, galduta baita liburu hori¹³². Baina hirugarren liburua osorik gorde izan da, eta bertan dugu hemen interesatzen zaigun pasarte bat, Arantzazuri dagokiona.

Itxuraz, pasarte hau ez legokioken obra batean ageri zaigu (erabakiz, Arabari buruz bakarrik jardun beharko lukeen batean), eta idazlan horretan desegokia duen zabalera batekin, gainera. Bi arrazoi zuzenesgarri edo ikusten dizkiogu Arkaia-ren jokabideari, Arantzazuko Santutegiaz jardutean. Lehenik, testua Garibairen berridazketa hurbila zen (zenbait pasartetan aldakin hutsa), eta Arkaiak, maisuari jarraiki eta lotsarik gabe, bere arrazoi pertsonalengatik sartu zuen Santutegiko historia. Eta bigarren: Arkaiak, xaloki aitortzen duenez, Arantzazu guttiz berea eta arabarrena zelako dakar Oñatiko Santutegia bere idazlanera¹³³:

Confieso que me he alargado en esta narración pero la entrañable devoción que tengo a este Santuario y el estar esta tan radicada en los Corazones de los Alavesas me podran disculpar si acaso he sido prolijo en ella.

Galdetzekoa da historialariaren eta arabarren erlijiotasun-hobespen hori, besteak beste, ez ote zetorren halako grinaz, Araban lanean zebiltzan Kantabriako fraide arabar eta beste euskaldunek sustaturik¹³⁴. Eta Arabako gizartea, seguraski, orduan beste euskal Herrialdeetatik hurbilago sentitzen zen XX. mendeko zenbait unetan baino (adibidez, Lautada bera ere euskalduna zen orduan).

Jakina denez, Arkaia-ren lana parterik handienez galduta dago, eta agian Esklaustrazio-ondoko gorabeheretan galduta: Nondik nora ibili ote zen eskuizkribua? Amigo-ren Kronikaren bide beretik ote? Galderak badu hemen zentzurik: Arkaiak Gasteizko komentuan bazituen adiskideak, Landazuri-ren lekukotasunaren arabera, eta agian San Frantziskon zaindu zen, komentua itxi zen arte, Arkaiaren obra, osorik¹³⁵. Horra, ba, hipotesi bat, ondoko bilaketa batean gogoan har daitekeena. Landazuriren testuak zera dio¹³⁶:

...aunque no fue escritor fue famoso en la literatura. Este es el P. Fr. Martín de Sarralde, Difinidor de su Provincia de Cantabria, de quien

*asegura el citado Autor [P. Melchor Amigo] que fue tan célebre legis-
ta que solicitaron su parecer en freqüentes difíciles consultas los
mayores Abogados de las dos Castillas. En poder de este religioso hay
indicios de que paró el Compendio historial de Alava, que escribió su
coetáneo, y sin duda Amigo D. Juan Arcaya.*

Kantabrian, frantziskotar arabarren protagonismoa nabaria izan zen XVI-XVII. mendeetan, hemen Euskal Herrian «Lauen Txandaketari» esker (1616)¹³⁷, eta erbestean ere. Gogora, adibidez, Ameriketara J. Mendieta (†1604) edo Arlegi (†1750) historialariak, edo han Komisari Jeneral izanak. Penintsulan ere ez zen falta izan nortasun handiko Nagusi arabarrak; bakoitzaren izendapen-urtea emanez, Kantabriako Probintzial arabarrak gogora daitezke: Zurbano (1567), Artzubiaga (1581), Arbulo (1607), Domaikia (1613), Mendibil (1626), Isuntza (1641), Gamarra (1653), Urbina (1665)¹³⁸. Gamarra, hain zuzen, aipatuak historialaria da (1648), eta Arkaiaren garai-garaiakoa¹³⁹.

Bide batez ekar dezagun hona datu estatistiko orokor bat: Arabako “nazioko” frantziskotarren^{ofm} komentuetan 157 fraide zeuden bizitzen 1680an¹⁴⁰, eta 1700ean 109 ziren klaratarrak¹⁴¹. XVIII. ean ere izan zuten Arabako eliz historiak frantziskotartasunaren ukitu hori. Landazuri-k gogoraraziko dizkigun Biasteriko Arlegi historiarari amerikarraz (†1750) eta Pinedo Probintzial eta Indietako Komisari Jeneral bastidarrak (†1768) eta abarrez biografiak luzatu gabe, 1768.eko datu estatistiko bakar batean laburbil daiteke Arabako frantziskotarren egoera: 260 fraide zeuden “nazio” horretako sei komentuetan eta kaputxinoengan, eta aipatu kopuruan ez ditugu kontatzen erbestean zebiltzan fraide arabarrak¹⁴².

Horrek guztiak esplikatuko luke, ba, Landazuri historialariak luze-zabal eskainitako informazioa. XIX. mendearen ondorengo Arabako frantziskotarren historiak zerikusi gutxi du, ba, XVI-XVIII. etan bizi izandako egoera harekin. Testuinguru hartan, ba, ulergarria da Arkaiak frantziskotarrekiko eta Arantzazurekiko erakutsi zuen atxekimendua.

3. 2. ARABAKO FRANTZISKOTARRAK LANDAZURI-RENEAN (1780, 1791, 1797)

Landazuriren produkzio ugartik, hiru obra izango ditugu batez ere gogoan: *Historia civil, eclesiástica... de Vitoria* (Madril, 1780), *Los*

varones ilustres alaveses (Gasteiz, 1791) eta *Historia eclesiástica... de Alava* (Iruñea, 1797).

3. 2. 1. *Landazuri, historialaria*

Esango ditugun arrazoiengatik, zorionez eta zoritxarrez, Arabako historialari guztien artean Joakin Jose Landazuri eta Romarate da frantziskotargo arabarraren albistetan idazlerik aberatsena.

Nor zen, ordea, Landazuri? Landazuriren miresle eta defendatzaile ona izandako Eulogio Serdán-i zor diogu historialariaren biografia labur bat (1922), eta berorretaz baliatuko gara haren berri emateko¹⁴³.

Gasteizen jaio zen Landazuri (1730): aita gasteiztarra zuen, eta ama, ostera, urduñarra. Aita, Arabako Diputadu Nagusia izan zen birritan (1723, 1735). Osaba bat domingotarra zuen, eta historialariak berak Gasteizko domingotarren komentuan egin zituen ikasketak. 1762an ezkondu zen, M. J. Leizaola bergararrarekin, eta herri honetara joan zen bizitzera. Gasteiz eta Bergara artean eman zituen ondoko urteak. Sei seme-alaba izan zituen, baina horietako seme zaharrena bakarrik zegoen ezkondata, aita hil zen urtean (1805).

Azken urteetan Arabako hiriburura itzulirik, 1797an sorterriko Sindiko Nagusi hautatu zuten. Izan ere, orduan eta horren aurretik ere, Landazuri estimatua izan baitzen, gizon ondrau eta garbi bezala. Bestalde, Euskal Herriaren Adiskideen Elkarteko bazkidea izan zen, Arabatik.

Landazuri, bere burubide pertsonalean, langile gaitza ageri zaigu, eta oso elizkoi ere bai. Hilburukoan bostehun Meza txikitarako lain diru utzi zuen, eta haietako erdiak Gasteizko San Frantziskoko komentuan ematekoak. 1805eko abuztuaren 14an ehortzi zuten fraideen eliza horretan, Udaletxea, Eliz-Kabildo eta Hiriko hiru fraide-komunitateak bertan zirela¹⁴⁴.

Probintziako Historiaren maitale eta ezagutzaile on bezala, asko itxaro zen Landazurirengandik. Nahiz eta lehiakide jeloskorren bat ez falta izan (Floranes), Herrialdeko Erakunde eta herritar gehienen prezamen ederrena irabazi zuen, bere historialari-lanean, eta, horri esker, baita erosotasunik franko ere, iker-egitasmoak burutu ahal izateko.

1766an eman zion, lehenengoz, bere lan-asmoen berri Herrialdeko Foru Aldundiari, bide batez artxiboetara sartzeko erraztasunak emateko eskatuz¹⁴⁵. 1774an, Arabako Probintziaren Historia baterako *Prospectus*-a aurkeztu zion Aldundiari, bertan idazlanaren jitea eta edukinak deskribatzen zituelarik¹⁴⁶. “Jatorrizko autoreak eta agiri jatorrak” erabili nahi zituen¹⁴⁷, eta kopia ere bai, beroriek behar zirenean argitara emateko.

Berriz ere aho batez eman zitzaion Diputatu Nagusiari komeniko ziren urratsak errazteko baimena, Landazurik ateak zabalik izan zitzaion, eta hark honen lanari beharko zen segimendua egin ziezaion, inprimaketaraino¹⁴⁸.

Honi guztiari esker, laurogeiren bat artxibo arakatu ahal izan zituen Landazurik bere idazlan historiografikorako¹⁴⁹. Herrialdeko artxibategietan bilatu zituen bere argibideak (Batzarrak, Aldundia), baina baita Ermandade, Hiribildu, Herrietan ere, eta gisa berean Parrokia eta Komentuetan.

Landazurik bere obra historiografikoan eliz historiati hurbil ziharduena, historia zibila ere eliz begirapuntua galdu gabe landu zuelako, eta zenbaitetan bere ikerkuntza zuzenki eliz historia horixe aztertuz egin zuelako.

Ikusiko dugunez, frantziskotarren iturriak ez zituen batere arrotzak izan, eta berorietan lan egiteko aukera ere eman zitzaion. Horregatik, eta berehala aipatuko diren arrazoiengatik, Landazurik bera iturri estimagarria bilakatu da Arabako historia frantziskotarra ezagutzeko.

3. 2. 2. *Amigo, historialari estimatu-kritikatua*

Idazle arabar leinargien artean eman zuen Landazurik Kantabriako fraide historialari bat: Aita Melchor Amigo (†1747). Aro Modernoan Probintzia frantziskotar horretako Kronika ezagun bakarra idatzi zuen idazlea zen Aita Amigo gasteiztarra. Euskal Herriko historiografia frantziskotarrean izan beharko lukeen tokiagatik, eta Landazuriri bera-ri Kronika haren bidez eskuratu zizkion albiste ugariengatik, merezi du hemen Landazurik haren biografian aurkeztutako datu jakingarrienak jasotzea¹⁵⁰:

Nació en la Ciudad de Vitoria. Entró religioso de la Orden Seráfica en el Convento de dicha Ciudad. Fue Maestro de estudiantes, artistas, y teólogos en los Conventos de Miranda, y Vitoria: Colegial en el de Propaganda Fide de S. Buenaventura de Sevilla, y últimamente Predicador General, y Difinidor. Lo principal en que sobresalieron sus talentos fue en la Oratoria Sagrada [hemen ospakuntza arranditsuenetako hitzaldien zerrenda]. [...] Su sobresaliente erudición dio motivo a los superiores para que destinasen al R. P. Amigo a la importante obra de Coronista de la Santa Provincia de Cantabria. [...], compuso su obra con este título: Paraíso Cántabro. Corónica de la Santa Provincia de Cantabria [...], consagrada a María Santísima en su milagrosa Imagen de Aránzazu. Esta crónica se custodia manuscrita en el archivo general que tiene la Provincia de Cantabria en el Convento mayor de S. Francisco de Vitoria.

Horiek dira Amigo-ri buruzko argibide biografikoak; baina Landazurik gehiago ere eman zuen: *Paraíso Cántabro* kronikari buruzko zenbait xehetasun. Guztion zoritxarrerako, Amigoren Kronika —eskuizkribu argitaragabea— galdu egin zen joan den mendean¹⁵¹, eta Amigoren lan horretaz dugun informazioa Landazuri-ri zor diogu. Suertez, Landazuri Kronika hartaz ere baliatu zen komentu frantziskotarren albisteak jasotzeko, eta historialari arabarraren orrialdeetan zehar aukera dugu eskuizkribu hartatik historia irakurketa kritikago bat jasotzeko.

Landazuri-k deskribaturik utzi zigun Amigo-ren Kronikak bi liburuki zituen, 267 eta 217 orrikoa bakoitza, eta kritika-puntta bat ere egin zion lanari eta autoreari zera idaztean:

Su estilo es eloqüente; pero declinando siempre hacia el de la oratoria, propio de su carácter, y del tiempo en que escribió, y que lo hicieron plausible y famoso entre quantos le oyeron y conocieron¹⁵². Falleció en el Convento de Vitoria su patria, sin haber tenido la satisfacción de que viese el público su laboriosidad en la composición de la citada Corónica que incluye el origen, progresos, fundación de los Conventos, y personas de Santidad, y letras que han producido.

Landazuri-k Amigo-ren eskuizkribua erabiltzeko baimena izan zuen, 1777ko Probintzi Batzarrean halaxe erabakita¹⁵³. Ezagutu zuen, eta kritikatu ere bai, zeren eta, kasuren batean agiri frogagarriak ez

bilatzean eta ez bilatu nahi izatean dagoen irizpide historiografiko okerra salatzen baitio Amigo-ri, argiro¹⁵⁴:

Las noticias más verídicas, nada pierden porque se autoricen, y confirmen con documentos, y razones, antes más brillantes, y visibles se ostentan, quanto más indiquen los sólidos fundamentos en que se cimentan. Esta es la práctica que se ve observar por los más famosos Escritores, y con la qual se impide el recurso a voluntarias objeciones, que quieran proponer contra semejante generalidad algunos Críticos.

Horren arabera, badirudi, ba, Amigo-k maiteago izan zuela Cornejo eta kidekoen lan-moldea, Wadding-en eskolako irizpide zientifiko zuzenagoak baino¹⁵⁵. Dena den, bi historialari euskal herritar hauen topaketa —Landazuri eta Amigo-rena, alegia— ez zen guztiz antzua gertatu, eta Amigo-renaz ere baliaturik idatzi zuen Landazuri-k Arabako frantziskotarren historia.

3. 2. 3. Fraideen Arabako komentuak

Erljiioso-komentu arabarren iragana Landazurik Gasteizi eta Herrialdeari eskainitako liburuetan arretaz jasorik dago. XVII-XIX. etako historiografian ez zuen, honetan, inork tamaina bereko lanik burutu. Landazurirengan Ordenen historiak nortasun propioa du, eta komentuetxe bakoitzak ere bai.

Eta komentu haien artean, frantziskotarrenak zeuden. Ez ziren asko arabarrak, baina ezta garrantzirik txikieneoak ere: hamar komentu orotara¹⁵⁶. Gasteizen hiru komentu zeuden (bi, fraideenak, eta klaratarrena hirugarrena)¹⁵⁷. Hiriburutik kanpo, frantziskotarrek^{ofm} Kanpezuko Piedrolan, Argantzunen eta Bastidan komentu bana zituzten, eta Mirandako etxea ere Arabako “nazioari” atxekirik zegoen, Kantabriako Probintzia frantziskotarraren^{ofm} barnean. Guztioi frantziskotar kaputxinoen^{ofc} Biasteriko komentua gehitu behar zitzairen. Mirandakoa barne zelarik, zazpi ziren, hortaz, fraideen komentuak. Eta emakumezkoenak hirukote bat osatzen zuten, Gasteizko Santa Klararekin batera Agurain eta Dulantziko klaratarren artean.

XVIII. mendearen hondarretan, Herrialdeko Ordena guztietako erlijioso-etxeetarik (denetara 17) %53 frantziskotarra zen Araban

flores, y a la parte exterior del Convento dos dilatadísimas huertas, destinadas para árboles fructíferos, y hortaliza para el consumo de la Comunidad: amenizan y fertilizan a el jardín, y huertas con gran beneficio, y comodidad del Convento diferentes fuentes perennes, y un estanque, o pósito de aguas. Estas se comunican al interior del Convento, con tan buen orden, y distribución, que no sólo hay una fuente en el centro del jardín, que recrea a los Religiosos, y Seculares, sino es que también hay fuentes en la Sacristía, Refectorio, y Cocina.

Eraikin zabal horrekin batera, bi Areto apain ditu, bata Liburutegitarako, eta bestea, Herrialdeko Batzarren biltoki bezala. Hau Herrialdearena zen, baina beronek eta Komentuak ere erabiltzekoa, 1633an onartu ziren arauetara. Hemen zegoen gordeta Herrialdeko Artxibo Nagusia¹⁶⁶. Era berean, Udalak eskubide bereziak zituen Madalena Kaperan bere ospakizunak egiteko, akordio bidez segurtatuak (1480, 1482, etab.)¹⁶⁷.

Fraideen lanen artean, Landazuri-k bi azpimarratzen ditu: Irakaskuntza eta Predikua. Fraide-Senitartea osatzen dutenen artean (80ren bat lagun), fraide ikasleak zeuden, eta berauen eta kanpoko ikasleen zerbitzuan ari ziren Irakasleak¹⁶⁸:

El número de sus Religiosos será como de ochenta, incluso los Colegiales que estudian desde la Anunciata, los quales, aunque viven en habitación separada, no forman Comunidad distinta. Para la enseñanza de los Colegiales, y de los demás Estudiantes externos, que concurren diariamente a las Aulas públicas, hay destinados tres Lectores de Teología, tres de Sumulas, Lógica, y Filosofía, y un Maestro de Estudiantes.

Argibide hauek frantziskotarren komentu zaharrekiko irudi topiko bat hautsi egiten digute: honelako komentuak ez dira bakarrik otoitz-, prediku- eta elizkizun-lekuak; badute bestelako zeregin kulturalik ere. Ez da hau, orrialde hauetan, lehenengo aldiz topatzen duguna (Tolosa eta Arrasaten ere ikastetxeak zeuden, eta Arantzazun ere, eta Ziburun), eta ez da azkena izango (Bilboko San Frantzisko izango da beste honelako goi-ikastetxe handi bat)¹⁶⁹.

Herritarrekiko zerbitzuan, Predikua zen ongi zaindurik zegoen beste jarduna. Gasteizkoa Komentu Nagusietakoa zenez, ofiziozko bi

Predikari izendatuta zeuzkan San Frantziskok, Predikari Nagusia eta Bigarraena. Izan ere, gogoan izan behar da Errejimen Zaharrean fraideak, azterketak pairatu eta Kapituluetan izendapenak hartu ondoren, “Ofizio-tan” banatzen zirela. Horietako bat zen Predikariarena ere. Gasteiz-en bi erlijioso zeuden Senitarteak Prediku-lanetan zituen hitzarmenak betetzeko. San Frantziskoko komentuan urteoroko egitarau arautu zabala zegoen indarrean, eta hauxe zen, dirudienez, etxearen ohoreetako bat: Prekikuzko zerbitzu ona eskaintzea. Arabako Probintziak bezala Hiriko Udalak ere hitzarmen sinatuak zituzten komentuarekin, beraiazko elizkizunetarako¹⁷⁰.

Gasteizko San Frantziskoko komentuaren historia laudoriozko panagiriko batekin bukatzen du Landazurik, eta historialariaren azken balioespena denez, bere horretan emango dugu¹⁷¹:

La gran utilidad que resulta no solamente a los habitantes de la Ciudad de Victoria, sino es también a los que tienen sus domicilios a mucha distancia de ella por este Convento, no cabe en la posibilidad numerarse. Baste decir, que su infatigable aplicación, virtud, y literatura han adquirido a los Religiosos el concepto más sublime y la estimación más afectuosa, y cordial.

Landazurik horrela ikusitako komentuaren izaera, hamarkada gutxi geroago, Esklaustrazioarekin guztiz aldatu zen, Madoz-ek kontatzen digunaren arabera¹⁷²:

En otros tiempos celebrábanse en este conv. las sesiones del ayunt. de Vitoria, y las Juntas Generales de Alava. Desde la expulsión de los frailes sirve de cuartel, hospital y almacenes militares.

Okerragorik ere etorriko zen gure mendean: komentu historiko hau lurrerarazi egin zuten, 1930ean, eta ez eskandalu kaskarrarekin. Geroztik, eraikin eta historia haien oroimena galduz joan da¹⁷³, eta, ondorioz, historialari gasteiztarraren berriemate hori arrotza ere egiten zaigu. Horregatixe da hain lekukotasun biziaeta baliotsua, historialariak utzi ziguna. Komentu honen historia laburtu eta erosorik nahi duenak alde instituzionala ezagutzeko Uribe-ren lana dauka¹⁷⁴, eta eraikina bigeratzeke E. Apraiz-ena¹⁷⁵.

Piedrolako komentuz baliospen-iritzi bat eman nahirik, zera idatzi zuen historialari honek¹⁸⁷:

Este Convento aunque no es de mucha extensión, y es de los pequeños que tiene la Provincia de Cantabria, no obstante así su Iglesia, como todo el orden, y distribución interior son decentes, y proporcionadas a la Comunidad de individuos que lo habitan. Estos se reducen a 21 Sacerdotes, y quatro Legos.

Badirudi, XIXaren erdi aldera artean zutik zegoela eraikina¹⁸⁸, baina XX. honetan ez da deus geratzen, azken albisteek diotenez¹⁸⁹.

— *Argantzun (1615)*

Eta Landazurirekin Arabako albiste frantziskotarrak^{ofm} burutzean, Argantzungo komentu-etxea ere gogorarazi behar da. Gipuzkoan Isasti-ri Oñatikoa bezala, Araban Trebiñoko konderriko fraide-etxe hau albora geratu zitzaion historialariari, eta Argantzungoa ez da ageri beronen orrialdeetan. Hala ere, han egon zen hura lehen Karlistadaren garaian, landa-eremuetan zegoela-eta, Gobernuak itxiarazi zuen arte.

— *Biasteriko komentu kaputxinoa (1660, 1745).*

Gizonezkoen komentuen artean zegoen Biasteriko kaputxinoen komentua ere. Ordena honek Herrialdean garai haietan zuen etxe bakarra zen berau. 1660an iraikei zen komentua, Hiribilduko murrubarneetan.

Landazuri-k komentuko artxiboan ikusitakoaren arabera, bertako Udal eta eliz Kabildoaren oniritziarekin eskuratu zen Kalahorrako Gortzainaren baimena, eta horrela ireki ahal izan zen etxea. 1667an eliza ere jasota zegoen, eta 1668az geroztik Hiribildua zen guztiaren Zaingoa zuena. XVIII.eko azken urteetan 31 fraide bizi ziren komentu honetan¹⁹⁰.

Kaputxinoen probintziarteko harremanetan ez zen batere erraza gertatu, bi Probintzien mugaldean-edo zegoen Biasteriko komentuaren historia, izan ere hau Gaztelako Probintzia kaputxinoak eraikitako komentua izan zen, Nafarroa-Kantabriako Probintziaren eskubideen aurka¹⁹¹. Fundazio urte haietan eliz politikako interes kontrajarrien

emaitza izan zen hori dena. Baina Landazuri-k ez du honelako deus aipatzen, gertatutakoaren argibiderik eman ez zitzaiolako, seguraski, eta segurutzat jo liteke, horren berri komentuan ez, baizik Probintzia erlijiosoetako Artxiboetan bilatu behar zela, eta dela.

3. 2. 4. *Fraide eta lekaiame aipagarrienak*

Pertsonaia arabar leinargien artean dozenaren bat frantziskotar eman zituen Landazuri-k, batzuek gaurko historiografia frantziskotarrean bizirik ageri direnak, eta besteak errazago ahanzi ditugunak. Ezagunen artean egongo lirakeke *Paskual Gasteizkoa* XIV. mendeko martiri gasteiztarra (†1339)¹⁹²; Juan *Gaona*, dulantziar hizkuntzazale amerikarra (†1560)¹⁹³; Melchor *Amigo*, aipaturiko kronikari gasteiztarra (†1747)¹⁹⁴; Jose *Arlegi* biasteriarra, misiolari eta kronikari amerikarra (†1750); Juan *Luzuriaga*, ozetarra, Ameriketan Komisari Jeneral eta Arantzazuko lehen historialari argitaratua (c. 1700)¹⁹⁵ edo Plazido *Pinedo* Kantabriako Probintzial eta Indietako Komisari Jenerala, bastidarra (†1768)¹⁹⁶.

Horien ondoan ageri dira Jeronimo *Ortigosa* (†1619), santu-ospeko misiolari bastidarra (ez ohiko biografia luzeago batekin)¹⁹⁷, eta Bartolome *Letona* uribarriganboarra (†1662), Mexikon eta Filipinetan bizi eta haietako albisteak ere jaso zituena¹⁹⁸; aipatutako Aita Pinedo-z gain, frantziskotar Probintzialen artetik bi dakartza Landazuri-k, biak ere Gotzain izan zirelako, noski: Juan/Pedro *Urbina* beranturiarra, Gaztelako Probintzial, Ultramenditarren Komisari Jeneral eta Valentzia eta Sevilla-ko Artzapezpiku izana (†1668)¹⁹⁹, eta Fernando de *Cadiñanos* gasteiztarra, Kantabriako Probintzial eta Honduras-en Gotzaina (†1797)²⁰⁰. Nagusien albiste mugatu horiek gorabehera, Arabak XVII-XVIII.etan bere Ministro Probintzialak emanez segitu zuen, araututako ohizko txandari erantzunez, eta agian horietakoren bat edo beste aintzakotzat hartzekoa izango zitzatekeen²⁰¹.

Fraide Nagusietatik at, bada emakumezkorik ere Landazuri-k utzi zizkigun biografia frantziskotarretan: *Sor Antonia Josefa* Santa Klarena, gasteiztarra (1673-1710). Albisteak Amigo-ren Kronikatik jasoz, ez zen, gainera, historialaria motz ibili beronen berri ematean, betiere ohi zen hagiografiaren urratsei jarraituz²⁰².

Ondoren esan beharko ditugunengatik, itxurazkoa izango da komentu-elizen eraikinari buruz dioena jasotzea ere, osorik ez izan arren²¹²:

La iglesia de este Convento es de sola una nave, con su crucero, pero tan ostentosa, y magnífica, que sorprehende, y llena de admiración a quantos la miran.

Baina zertan da egun Landazurik ezagutu zuen Santa Klara hura? Gaurko Florida Parkean zegoen Sta. Klarako komentuak bizialdi luze eta oparoa izan zuen (1247-1834), ikusi dugu. XIX.eko gerrek bete-betean harrapatu zuten komentua (1807-1814, 1834), mende haren erdialdean ez zen hura lehengoa.

1850ean honela laburtu zen egoera berria: “Es propiedad del ayunt. de esta c. por haberlo comprado de bienes nacionales”²¹³. 1841ean erosi zizkion Udalak Estatuari komentu-elizak eta gainerako orubea, eta hortik aurrera, Gasteizen hedapen-alde nagusienetako bilakatu zen, L. Velasco-k idatzi zuenaren arabera²¹⁴.

Horrela, ba, historia beneragarri hori gorabehera, Euskal Herriko Hiriburua guztietako antzinako komentu-eraikin frantziskotarren patu bera izan zuen honek ere: desagertzearena; baina Ahizparteak bereari eutsi zion, eta Santa Klarako moja-historia hark San Antoniokoan izan du bere jarraitasuna.

— *Agurain (1611) eta Dulantzi (1615)*

Agurain eta Dulantziko komentuen iragana apalagoa izan zen, noski, eta Landazuri ere laburrago ari da bi etxe hauei buruz. Biak ere erbesteko eta hemengo tradizio zahar batetik zetozen: hasiera batean, serorategiak izanak ziren bi taldeak. Agurain elisabetar egin zen lehengo, eta klaratar bihurtu geroago (1611), 24 lekaima izaki; halaber, 1615ean hartu zuten Erregla klaratarra Dulantzikoek, 40taraino moja zirela. Landazuriren egunetan, hurrenez hurren, 16 eta 26 ziren Agurain eta Dulantzin²¹⁵.

Horrela utzi zigun Landazurik, burututa, Arabako frantzistargoaz bildu ahal izan zuen albistegia. Alor honetan historiazaleok badugu zergatik eskerrak eman historialari honi.

3. 2. 6. *Landazuriren ekarria*

Euskal Historiografiatik aztertu ditugunetan, Landazuri da Herrialde bateko frantziskotarren errealitatea osoenik eta sistematikoen aztertu duen idazlea, eta monografiarik helduenak utzi dizkiguna. Beronen ondoren, agian Labairu da sistematikotasun horretan gehien hurbildu zaiona, eta eskasago, Gorosabel. Badirudi, gainera, frantziskotarrekiko bazuela Landazurik zaletasun pertsonalik (Gasteizko San Frantzisko komentuz dituen testuetan soma daiteke hori), eta Araban mugimendu frantziskotarrari zegokion historia garatuaren berriemaile zintzo izaten saiatu zen.

Bestalde, orokorrean ere, maite zuen Landazurik euskal Historia, eta Arabaz ez-ezik Gipuzkoaz eta Euskal Herri osoaz ere idatzi nahi izan zuen. Baina agiriztatuta nahi zuen Historia hori, legenda eta tradizio herritarretatik haratago iritsiko zen ikerlana, alegia. Horregatik, «agi zenezko» edo «omen zenezko» albisteez beteriko Kronika zaharrrak edo berriagoak guztiz ez zapuztu arren, Artxiboetara jo nahi izaten zuen historialariak.

Monasterioz monasterio, komentuz komentu, santutegiz santutegi nahiz herriz herri zihoalarik, estreina bertako artxiboak miatzen ahalegindu zen, eta bere liburuetakoa orrialdeetan albiste dokumentatuak ez-ezik, agiriak berak ere jasota aurki ditzakegu sarritan. Landazuri Arabako Historiografian mugarri deigarria da, guztien gainetiko Arabaren historialaria, beraren hitzetan esateko historialari «zibila» eta «eliztarra», biak.

Artxiboetan sartzeko eta beraietako langaiak erabiltzeko, lortu zituen agintari eta arduradunengandik premiazko erraztasunak langile porrokatu hark. Bai Artxibo publikoetan, eta era berean eliz Artxiboetan. Eta, horretan, monasterio eta komentuak ez zitzaizkion itxi, eta noizbehinka han-hemen irakur dakiok, Iratxera edo nonahira nola joan zen paperetan albisteak eta ziurtasunak bilatzera. Eta, normalean, etxera itzultzean ez zen esku hutsik etorri izan. Badirudi Gasteizko San Frantziskon aparteko erosotasunak aurkitu zituela, komentu-etxeko eta Kantabriako Artxiboak erabiltzeko, eta halaber, bertako liburutegiaz baliatzeko.

Alabaina, legea tarteko, eliz etxe guztietan ez zitekeen gisa berean ibili. Mojen komentuetan ere pertsonalki ibili zen agiriak ikusi eta arakutzen, baina, beti edo sarritan behintzat, ez zuen izan artxibategietara bertara sartzerik. Lekaimen klausura itxiak ezarri zion ikertzaileari bere muga-hesia. Eragozpen hau behin eta berriz ageri da Landazuriren ibileratan, eta garaiko ikerlanen baldintza haustezina zen hori. Gasteizko Santa Klarari zegozkionetan ikusi genuen, eta datuak merezi du Landazuriren beraren hitzetan jasota uztea, Dulantziko komentuetaz ari dela dioenarekin²¹⁶:

Esta relación firmada del Cronista de la Provincia es el único documento que me exhibieron la M. Abadesa y Religiosas de este Convento, diciéndome no tener otro alguno a cerca de su fundación.

Zehaztasun-gogoz betetako historialariaren jakin-min hark mesede handiak egin zizkion Landazuriren lanari, guztion faboretan. Orain Kantabriako fraide-komentuetako artxibo-fondoak, gehienak, galduta ditugula, eta izandako Kronika bakarra (Amigo-rena) ere non den ez daki-gula, Landazurik bi testigantza eder segurtatu dizkigu, leialtasun handiz: artxibo galduetako hainbat agiriren lekukotasuna, eta Amigorenean bildurik zeuden albiste baliotsuenen berriematea. Frantziskotarrekiko euskal historiografian, ba, Landazuriri lekurik garaiena aitortu behar zaio, erakutsitako iker-grinagatik eta beti bizirik izan zuen zentzu kritikoagatik ez-ezik, berak bakarrik bilduta utzi zigun albistegi-altxorragatik ere.

Landazurirenean ditugun komentuen historietan bezala biografietan, Aita Amigo-ren iturria esku-zabalki erabili zuen idazleak, baina Landazurik bere hautapena eginda zuen, eta beti frantziskotarretatik Arabakoak jaso zizkigun bakarrik. Bakarrik, diot, baina abantaila batekin: hau da, Amigo arabarra Kantabriaz ari zen bitartean, Landazurik Arabaz jardun zuen, eta, hortaz, ez zuen Probintzia erlijioso haren hesi-sasietan tratatzeko arriskurik izan, eta arabarrak zirenak, nonahiko fraide zirela ere, denak gogoan izaten ahalegindu zen Landazuriri (beste Probintzia erlijiosoetakoak, Ameriketakoak).

Arabako frantziskotartasunaren historia hori egitean, lehenetsuna komentuen alde instituzionalari eman zion gehienbat Landazurik. Historia bakoitzaz zuen baliospen sozio-erlijioso ere eskaini ohi du,

erlijioso-taldeak (Ordena, komentu), denak maila-berdinu gabe, ba-koitzak bere baitan zituen balio onenak azpimarratuz. Guztiekin ere, positiboan ari da, hots, eliztarrentzat mingarri izan zitezkeen balioes-penak saihestuz-edo.

Garaiko erlijioso-munduekiko jarrera kritiko orokorrik ez zaio ikusten Landazuriri, ezta unean uneko kritikarik ere: indarrean zegoen sistemarekin ados ageri zaigu, eta erlijiosoen erakunde hauek, zego-kien zeregina duintasunez betetzen zutela uste zuen. Gipuzkoaz ere iri-tzi bera agertu zuen idazleak. Arabako fraide- eta moja-etxeak beren loraldi ederrean daude denak, dio.

Urrun dago Gorosabel batek sistema bere balio sozial eta erlijio-soan zalantzatan jartzeko izan zitzakeen arrazoi liberaletatik, eta urrun garaiko erakundeotako autokritiketarik (edo ez da ageri, behintzat, berorien oihartzunik idazlearen lanetan). Eta berdin, XVIII. mendeko aginte zibilek, Frantzia bezala Espainian, eta Ordenetako buru argie-nek ere (batzutan ofizialtasun osoz) eskatu izan zituzten erreforma-asmoetatik.

Arazo garaikideen konpontzaile baino iraganeko Historiaren iker-tzaile eta lekuko zintzo izaten saiatu zen Landazuri. Honen obran ez dira ageri berehala etorriko ziren funtsezko aldakuntzak: Landazuri historialariaren zerumugatik kanpo zeuden erreformak eta zinezko iraulketa haiek.

Dena den, Landazurirekin, Araba frantziskotarra, idazleak hautatu zuen ikuspegitik, egokiro deskribaturik geratu zitzaigun. Horretan, gaurko historiografia ere zordun zaio historialari arabarrari, Bizkaian Labairuri buruz esan dezakegunaren antzera. Baina, goazen, hain zuzen, Bizkaiko kasu horri berariazko kapitulu batean begiratu bat ematera.

4. Bizkaia: Henaoren-renaoren Labairu-renaoren

*Hasieran adierazi dugun bezala, Bizkaiko historiografiaren historia erudiziorik zabalena Mañarikuak aurkeztu digu²¹⁷. Esan dugun bezala, hemen ez dugu exhaustibo izateko batere asmorik, Herrialde bakoitzeko historiografiatik frantziskotarrei buruzko lagin aski hornitu bat jasotzekoa baizik. Horrela, Bizkaiko kasuan, Labairu-ri emango diogu lehentasun osoa, zabalena delako, lanik kritikoa, Eskluzio aurrekoa osorik ezagutu ahal izan zuelako, eta aurreko historialari bizkaitarrak ondotoxo ere ondurik utzi zituelako. Hala ere, aurrekoen artean gogoraz ditzagun, behintzat, Henaoren eta Iturritza.

4. 1. HENAO (1689-1691) ETA ITURRITZA (1805)

Henaoren, Teologiaz idatzitako obra handi eta ugarien artean (1652-1676), bere *Averiguaciones de las antigüedades de Cantabria* (lehen liburukia: Salamanca, E. A. García. 1689) utzi zigan, XVII. mendean, Euskal Herriko historiak ziharduena. 1689-1691.etan argitaratu emandakoa bigarren edizioan osatu zuen Aita J. Arana josulagunak, Henaoren eskuizkribu argitaragabeez ere baliaturik (Tolosa: E. López. 1894-1895)²¹⁸.

Aita Gabriel Henaoren (1612-1704), josulagun valladolidar bat zen, zenbait urtetan Bilbon irakasle gramatikari gisara jarduna, eta geroago

---

* Atal honetako oharra: ik. 218. or.

Teologi Irakaslea. *Averiguaciones* horietan, Jesusen Lagundiko guraso Ignazio Loiolakoaren sorterriaz albiste historikoak bildu nahi izan zituen Aita Henaok²¹⁹. Lau liburutan osatu zuen obra, baina hiru baka-rik eman ziren argitara autorea bizi zelarik: lehenengoa 1689an, eta bigarren-hirugarrenak ondoren (1691). Laugarrena, eskuizkribatuta geratu zen, eta idazleak honela laburtu zuen azkeneko hau²²⁰:

El quarto queda reservado con apéndices y con Descripciones de varias Villas de las tres Provincias Vascongadas [...], siendo el asunto principal del quarto libro, contar los sucesos de las tres Regiones, [...] y en quanto a Guipúzcoa se pondrá su epítome de los desde entonces [1200] hasta nuestros días, por aver conseguido apuntamiento de su archivo general, no así del de Vizcaya, y menos del de Alaba.

Laugarren liburu horretan Gipuzkoaz emandakoa da guganaino iritsi zaiguna, eta Villalta-ren edizioan kaleratu zen (1894-1895)²²¹.

Frantziskotarren historiaz Henaok egindako ekarpenak, *Averiguaciones*-etako herrien monografietan bilatu behar dira batez ere, komen-tu frantziskotarrak zituzten herrien historietan alegia: Bermeo, Bilbo, Urduña edo Gernikan Bizkairako, nahiz Tolosa eta Sasiola, e. b., Gipuzkoarako²²².

Gure alorrean, modu beretsuan utzi zizkigun langaiak Juan Ramon Iturritzak, bere *Historia general de Vizcaya*-n (azken idazketa: 1805)²²³. Berriztar hau 1741ean jaio zen, baina laster Bolibar-en izan zuen egoitza. Mexikon egonaldi bat burutu ondoren (1760-1769), Bolibar-era itzuli zen. Geroztik bere izkribatzaile-lanek batetik bestera eramán zuten, Jaurerrian zehar. Azkenik, Arbazegi-Munitibar-en hil zen 1812ko irailaren 10ean.

Erlijio bizitzaz kezkatua, fededunentzako deboziziozko libururen bat edo beste ere idatzi zuen; baina Iturritzaren zinezko zeregina Jaurerriko artxiboak arakatu eta ordenatzea izan zen (1777-1811): 43taraino txukundu omen zituen.

Horretan zebilela milaka agiri kopiatu zuen, eta argitaratzeko prestatu. Aldi berean, hortixe jaio zen Iturritzaren obra osoa, *Antigüedades de Vizcaya* deitutik²²⁴ *Historia general de Vizcaya*-ra doana, berau

behin eta berriz kopiatua eta urtetan hobetuz joan zena, nahiz eta jada 1780-1785.etan borobildu samartua izan zuen. Zoritxarrez, argitara gabe geratu zitzaion idazlana, baina bere eskuz egindako 10 kopia utzi zizkigun autoreak.

Iturritzak ordenatutako artxiboetako bat Bilboko San Frantziskokoa izan zen. Bere ibileran eta *Historia General*-ean ez zuen aukera txarrik izan frantziskotarren historiara hurbiltzeko. Hala ere, Landazuri garai-kidearen molde eta tamainako albistegirik jaso gabe. Herrietako tokiko historietan bilatu behar zaizkio gehienbat honi ere albiste frantziskotarrak.

Hemen, bi historialarien argitaratutakora etorritz, herrien monografietan bilatu behar dira berri frantziskotarren albisteak; baina esan behar da azken finean deus handirik ez dagoela aipatutako obretan²²⁵. Hala ere, argitaragabea ere gogoan izanik, aintzakotzat hartu izan ditu gaurko historiografia frantziskotarrak Henao eta Iturritza historialarien berriak. Uribe-renean ikus daiteke hori²²⁶, eta baita gure honen zentzu berean datorren Mugartegiren datu-bilketan ere²²⁷.

Aurreko historiografia bizkaitar honen mugak ongi eta zabal hautsiko zituena Labairu izan zen, eta berorren obrara pasatu behar dugu orain, frantziskotartasunaren albiste hornituagoen bila.

4. 2. LABAIRU: HISTORIA GRAL. DEL SEÑORÍO DE BIZCAYA (1895-1903)

XX. mendeko bide berrituetan sartu aurretik, Araban Landazuri edo Gipuzkoan Gorosabel bezala, Labairu izan zen Jaurerriko Historiografiari mugarri nabarmena jarri zion idazlea. Ez da batere bide galtzea izango beronen aurkezpen biografiko llaburra hemen ematea.

4. 2. 1. Labairu, historialaria

Estanislao Jaime de Labairu Filipinetan jaio zen (1845) eta Bilbon hil (1904). Urtea betarik zuela etorri zen Euskal Herrira, ama alargunarekin. Hiri horretan lehen ikasketak egin, eta elizakoak, ostera, Gasteiz, Burgos eta Barcelonan burutu zituen, Toledon Eliz Zuzenbidean doktoretza lortuz. Gasteizen egin zen apaiz (1872).

■ Apaiz-lanak Bilbon bete zituen, garaiko kazetaritza tradiziozale eta Euskal Herri zalean ere parte hartzen zuen garai berean. Hedapen-zeregin horren ondoan, ikerkuntzara eman zen. *Historia General*-a argitaratzean Jaurerriko Kronista izendatu zuen Bizkaiko Aldundiak (1895), eta 1899an Hiriko semetzako izendatu zuen Bilboko Udalak.

■ Bizkaiko Historia hartako sei liburuki argitara eman zituen, artean bizirik zela, eta hiltzean zazpigarrena idazten ari zen (1904). Azken liburuki honetarako idatzitakoak, joan-etorri erdi-galdu askoren ondoren, Bizkaiko Aldundian aurkitu ziren. Horrela, 1968-1970.etan Labairu-ren obra handi hau osorik kaleratu ahal izan da, azkenik²²⁸.

■ Labairu-ren Historia urtez urte doa Jaurerriko albisteak ematen, nahiz eta inoiz kapitulu monografikoren bat edo beste osagarri gisan tartekatzen duen. Hortaz, kronologiaren harian bila daitezke eliz historiari dagozkionak. Bestalde, Labairu historialariak, elizgizona ere izaki, arretaz begiratu zituen Bizkaiko Elizaren garapen sozio-instituzionala eta botere zibil-eliztarren arteko harremanen historia.

■ Horrela, herrietako parrokien albisteak, Errege eta jaunen eliz Zaingoaren arazoa, erlijiotasun herritarraren zenbait alde, eta erlijiosoen komentuen historiarako hainbat langai bildu zuen Labairuk. Bestalde, biziki interesatu zen Bizkaiko eta Euskal Herriko fraide eta mojen biografiak biltzen (*Historia General*-aren edizio berriko VII. liburukian daude horrelako lanak bilduta).

■ Egindako ekarpenaren aldetik, antzeko historialaririk alderatu behar balitzaio, Landazuri arabarraren lana ekarri beharko genuke hona; biek ere, gure eremu honi begira, oso atzean utzi zuten beren aurreko euskal historiografia. Ikusi besterik ez dago, gaur egungo bibliografia frantziskotartzalean bi izen hauek duten presentzia.

■ Labairuk arretaz bildu zituen Bizkaiko elizgintzaren bilakaerari zegozkion albisteak, eta horren lekuko agiri idatziak ere. Adibidez, hor dago kristautzeari buruzko azalpena, eta Diozesien sorrerak (Bizkaira begira ez-erik Euskal Herri osoa ere aintzakotzat hartuz), Bizkaiko eliza zaharren albistegia (XI. m.), monasterio eta komentuen sorrerak (*Ziortza* edo *Burtzeña*, adibidez), hiri eta herrietako eliza-ermitei egindako dohaintzen berriak, eliz kabildeen edo eliz elkarten ordenantzak

(1400, 1488, 1691, 1728, 1759), herriek elizekin nahiz Jaurerriak Gozainekin izandako harremanen historia (1429, 1445, 1519, 1537, 1548, 1596, 1616), Erret edo Udal Zaingoa (Patronatua: 1569, 1720), teologi irakas-aulkia (1564, 1712), eta, inoiz errealtatea bere osoan deskribatzeko emandako Bizkai gehieneko bikario-elizen zerrenda oso bat (1705)²²⁹.

4. 2. 2. *Jaurerriko fraide-komentuak: frantziskotarrak*

Labairuk kasuz kasu begiratu zituen Ordena erlijiosoetako Historia eta Kronikak, bakoitzetik Bizkaiari edo Euskal Herriari zegozkien albisteak jasotzeko asmoarekin²³⁰. Jaurerrian egoitza izan zuten Ordenen fundazioak eta berauekiko gorabeherak ainbat xeetasunekin bilduta daude, nahiz eta betiere kasu bakoitzaren historia osoa borobiltzeko motz geratu zen.

Mesedetakoak (1284?), agustindarrak (1515, 1518), domingotarrak (1526), josulagunak (1600), karmeldarrak (1619), pausuz pausu Labairuren orrialdeetan daude, bakoitza bere zertzeladekin²³¹. Oro har, komentu-tradizio Jaurerrian ezezaguna ekarri zuten, ez baita ahantzi behar monasterio beneditarrak ez zirela iritsi bertara²³².

Eta frantziskotarrak ere bai, fraideak Bermeon sartu zirenetik aurrera, eta lekaike frantziskotarrak (elisabetar, sorkundetar eta klaratarrak), hau da, familia frantziskotar osoa, kaputxinoak barne. Fraideon komentuak hauetxek izan ziren Jaurerrian, XIX. menderaino: Bermeo (1357), Izaro (1422), Bilbo-Santimamiñe (1446), Urduña (1471), Bilbo-Abando (San Frantzisko, 1475), Ondarroa (*a.* 1484), Lekeitio (1617), Forua (1719). Kaputxinoen Deustuko komentuarekin (1743) osatu zen zortzi edo bederatziko etxe-kopurua (segun nola kontatu nahi diren: Forukoa, Izarokoaren segida baitzen, eta Bermeoko ospizioan edo Mundakan izandako gau-egoitza, irlakoaren osagarria). Dena den, Ondarroa eta Lekeitikoak bizialdi laburra izan zuten.

Moja frantziskotarren historia zabalagoa da, oraindik: Urduñan eman zen lehenengo urratsa (*a.* 1296), eta errenkan etorri ziren besteak: Bilbo-Abando (*p.* 1366), Gernika (1422), Durango (1439), Goredexola (1450), Bilbo-Sorkundea (1467), Bilbo-Sta. Krutz (XV. m.),

Portugaleta (1550), Areatza (a. 1560), Balmaseda (1666). Data horiek Ahizpartearen lehen albiste-urteak adierazten dituzte, eta gehienetan hasieran serorarteak ziren, Hirugarren Ordenako frantziskotar bihurtuak, gerora elisabetar, sorkundetar nahiz klaratar bilaka zitezkeenak, edota dena bata bestearen atzetik, denboraren harian. Emakumezkoen hamar komentutaraino izan zituen, ba, Jaurerriak XVIII. mendean²³³.

Horrela, 16 etxe ezagutu zituen Familiarte frantziskotarrak Bizkaian, XIX. mende-hasierarako: fraideenak ziren 6, eta mojenak 10. Jaurerriko moja-fraideen komentu guztietako (35 ziren orotara), %45 erakunde frantziskotarren batetakoak zen²³⁴.

Erabilitako iturrien arrastoan, Labairuren *Historia General*-aren irakurleak, Ordena guztietako komentuen historian, sarri jasoko du komentuek Jaurerriko erakunde publikoekin izandako harremanen albistetik; hitzarmenok ia beti akordio tenkatutan korapilatuak izan ohi dira, eta auzi liskartsutan ozipinduak, baina baita elkarlan emankorren emaitza ere. Komentu berri bat sortzeak Jaurerriko eta tokian tokiko interesei egoera berrira moldatu-behar nekeza ezarri ohi zien, nahitaez. Eta ez zen hori borondate on hutsez konpontzen, ezta frantziskotarren kasuan ere.

Zailtasunak gorabehera, Eskeko beste Ordenei aurrea hartuta sartu ziren Jaurerriko frantziskotarrak, lehenik komentutarrak, obserbanteak gero, kaputxinoak, azkenik, gizonezkoen artean; bestalde, frantziskotar emakumezkoen Ordenek, berariazko jitez burututako historia izan dute Jaurerrian.

— Bermeo, Jaurerriko lehen fraide-komentua (1357)

Halaxe gertatu zen Bizkaiko lehen erlijioso-komentuarekin ere: Bermeo. Bermeoko frantziskotarren komentua da gatazka-giroan sortutako komentuen adibide bat, eta berorren etsenplu txar bat²³⁵. Baina fraideen ekimenak eman zuen, azkenik, bere emaitza iraunkorra ere, kostalde horretan.

Labairuk, gertakariari zegokion datan eman zuen berorren berri: Jaun On Tello eta Gaztelako Pedro Erregea, biak elkarren senide, arma-mehatxutan zebiltzan urteetako da Bermeoko komentua, On Tello berak eraikia (1357):

Con la tregua dispuesta D. Tello regresó a su señorío con los bizcaínos que le acompañaron a la guerra, y en este año de 1357 fundó el convento de San Francisco de Bermeo en un pequeño llano extramuros de la villa, y esta es la primera comunidad de frailes de dicha Religión que se estableció en Bizcaya, inaugurándose la edificación el ocho de Septiembre. El convento se edificó con capacidad para veinte religiosos.

Oharretan Burtzeñaz esandakoaren ondoren, badakigu bere Ordenako lehenengoa ez-ezik Bizkaiko erabat lehenengoa ere berau dela, Bermeoko frantziskotarrena. Eraikinaz historialariak dioena, ostera, lehen eraikinaz ari delarik dio; egitez, berehala heldu zitzaion etxagintzari, baina berandu arte ez ziren burutu lanak (XVI. mende-erdian)²³⁶. Etxagintza berantiar honen oihartzunik jaso zuen Labairuk ere, 1501-1502.etako kronikan²³⁷:

...y el Alcalde de Bermeo, Rui Díaz de Arria, apea con su misma mano el sitio en donde había de erigirse de nueva planta el hermoso convento e iglesia de San Francisco de dicha villa.

Fundazioaren albiste hura eta komentuko eraikin berriarena dira, ia bakarrik, Labairuk Bermeoko etxe honetaz dakartzanak. Ez zen, ba, sobera luzatu historialaria; hala ere, aipatutako etxe hau ez zen izan herriko komentu frantziskotar bakarra, eta idazleak izan zuen paradarik bestetan zerbait gehiago luzatzeko. Bermeo herri-herriko komentu frantziskotarraren ondoren eta ondoan, Izaro ezagutu izan baita beti.

— *Izaro, irla batean (1422)*

Badirudi Labairuk aparteko txera batez begiratu zuela irla honetako fraideen historia. 1422an eman zuen eraikuntzaren berri, puntual, irlaren inguruabarrak bilduz²³⁸:

En la pequeña isla de Izaro, tendida de ONO. al ESE. y que apenas mide trescientos pasos de longitud, tenía la villa de Bermeo una ermita dedicada a Nuestra Señora, que en 27 de Febrero [1422] donó al esclarecido Obispo de Calahorra y la Calzada don Diego López de Estuñiga y al P. Fr. Martín de Arteaga, conventual de Bermeo.— Esta ermita, que la piedad de los marineros de Bermeo y otros de la costa, con el patroci-

nio de su concejo sustentaba en el islote como un refugio al que acudían a demandar a la Madre de Dios ayuda en los peligros frecuentes del mar, se convirtió en convento de franciscanos con autorización del referido prelado de Calahorra, y cinco años después con la aprobación del Papa Martino V. recibió el nombre de San Francisco de Izaro.

Martin V.aren Bulda jasorik dago *Historia General*-ean, Wadding-engandik hartuta²³⁹. Komentu hartako bizimodu hertsia, fraideek zituzten ogibide bitxiak, Isabel Katolikoak bertaraino iritsita ordaindu zuen 254 mailako eskailera (1483) eta marinelen zat piztu ohi zuten gauzua gogorazten dizkigu Labairuk.

Etxeak itzal eta sona ona izan zituen herritarren artean, historialariak dioenez. Bestalde, Izaroko egunerokotasuna islatzen digun pasarterik badu honek bere testuan. Ondoren jasoko duguna bi alde horietaz ari da, fraideen obserbantziaz eta eguneroko jatena eskuratu beharrak zekarren lanaz²⁴⁰:

Este convento fue capaz para veinte religiosos, que, a decir verdad, mantuvieron el espíritu de la Orden de modo observantísimo y edificante, convidando para esto la soledad del lugar; pues eran los únicos habitantes del peñon o isla de Izaro, careciendo no pocas veces hasta del pan necesario, cuando las borrascas impedían a temporadas que los marinos y pescadores de Bermeo o Mundaca abordasen la isla y llevasen a los frailes el socorro conveniente.

Cuando la comunidad se encontraba sin recursos para la vida colocaban un lienzo blanco en lo alto de la espadaña y con esta señal daban a entender lo precario de la situación, sobre todo en invierno en que el persistente temporal los comunicaba con tierra. [...].

Alimentábanse los religiosos de galletas y yerbas o de peces, ora cogidos por algún hermano o donados por los pescadores. También se servían de los huevos de multitud de aves marinas, sobre todo gaviotas, que por millares anidaban en la isla desde el 3 de Abril hasta San Mateo. [...].

Estos religiosos de Izaro sustentaban de noche una luz fija y colocada en sitio conveniente para que sirviese de faro a los navegantes y pescadores.

Gonzaga da kasu honetan Labairuren iturria (latinez dakarren testua ere berorrena da)²⁴¹. Hain zuzen, kronikari ezagun horri hartutako esaldiak (“...de esta Comunidad de San Francisco de Izaro, salieron felizmente, como del caballo de Troya...”), argibideren bat behar du hemen: Frai Martin Arteagakoa (Izaroko komentuaeren sortzea gidatu zuena) ez zen Bermeoko komentuko fraide komentutarra, Obserbantziakoa baizik²⁴².

Ordenako Erreforma honek, Obserbantziak alegia, Izaroko hauxe izan zuen Euskal Herriko bere lehenengo egoitza, eta bertatik hedatu zen beste berriak sortuz (Bilbo-Santimamine, Bastida, Piedrola, Urduña, Bilbo-Abando), edo zaharrak beregatzuz. Oso garaiz, 1443an dio Labairuk Wadding-ekin batera, Bizkaiko serorategiak Obserbantziaren menpe jarri zituen Aita Santuak, komentutarren Menpekotasunetik berezita utziz²⁴³.

Eta azkenik, Izarok bereganatu zuen Bermeo, berau obserbante bihurtuz, baina ez gorabehera latzik gabe (1496)²⁴⁴. Horra, ba, zergatik aipatu zuen Gonzaga-k Troiako Zaldiarena.

Garaile edo izanik ere, Izaro bera bere baliabideetan ahula izaten jarraiki zen, gogoz hautatutako ahulezia guztiekin, babes segururik gabe. Eta babes eta aterpeak inoiz baino gehiago behar izan zituen hark XVI. mende aldartetsuan. Horixe erakutsi zuten, beste ezerk baino larrikiago, 1583-1596.etak gertakariak, hain zuzen urte haietan antolatatu baitzen “Armada Invencible” deitua, gerra-giro petralean.

Euskal Herriak eta Bizkaiak zuzenki parte hartu zuten menturakitzun hartan, prestakuntzatik bertatik hasita (“...que se acelere la construcción de galeotes y el alquiler de navíos en Vizcaya” agindu zuen Felipe II.ak, 1583an), Itsas Armadako Estatu Nagusian Erregerekin lanean jardunez (Okendo, Rekalde, Bertendona, Zubiaur), eta euskal untziteria ere ekintzara bidaliz. Herrietan, Gurutzada baterakoxe bezala egin zen otoitz, eta 180 kaperau joan ziren Itsas Armadan.

Bizkaiak, beste leku gutxitan bezala, bere baliabide tekniko eta gizonak eskuzabalki jarri zituen arma-ekimen haren zerbitzutara²⁴⁵. Labairuk gogorarazi zigunez, Jaurerria adi-adi egon zen ekintzari laguntzeko, eta uste ziren erasoei aurre egiteko²⁴⁶:

...colocáronse en los puertos de nuestro Señorío atalayas convenientes y se hicieron trabajos ante el temor de que los corsarios ingleses depredasen la marisma.— La pequeña isla de Izaro, habitada por los franciscanos que formaban la comunidad de este peñón, se puso en estado de defensa; y el regimiento general dio a los frailes veinte y cuatro ducados por lo que habían gastado en ello.— Menudearon los alardes y las guardias de día y de noche, y el personal hábil de diez y seis a sesenta años se vio alistado y armado.

Bilbok bere untziolak arretaz gorde behar izan zituen, marinelak ere deituak izan ziren berriz ere, jendea armatan hornitua, eta oro har, erresistentziarako prestatua. Sekulakoa izan zen 1588ko abuztuaren 7-8.etakoa, Armada Garaitezinaren hondamendia²⁴⁷, eta astunak, gertakari haren ondorioak. Ondoko urteak aldarte handikoak izan ziren²⁴⁸. Elliott-ek honela deskribatu du une hura²⁴⁹:

...las consecuencias psicológicas del desastre fueron terribles para Castilla. [...] Si hay algún año que señale la división entre la España triunfante de los primeros Austrias y la España derrotista y desilusionada de sus sucesores, es el de 1588.

Ezbehar hark ez zuen Izaroren segurtasunik eza batere konpondu, noski. Eta, azkenean, ekaitzaren olatuetako batek aurrez aurre harrapatu zuen: 1596 irailaren 1ean iritsi ziren, Drake buru zutela, Arroixelako higanotak.

Aita Loibe geroko berriemaileari jarraituz (1646) eman zigan Labairuk jazoeren berri²⁵⁰. Irlari eta komentuari egindako erasoan txikizioa handi samarra izan zen; elizako gauza preziatuenak salbatu ahal izan zituen Aita Zabala Nagusiak, kobazulo batean ezkutatuta, ez baitzuten erasotzaileek berau aurkitu ahal izan.

Estualdi eta trago txarraren ondoren ez zen, hala ere, hildakorik izan Izarokoen artean²⁵¹. Gaztelugatxeko ermitauak zorte eskasagoa izan zuen, amildegian behera bota baitzuten gizona. Halako beldurra zitzaizen heretiko malapartatu haiengandik espero zitekeena baino makurkeria “begiratuagoa” nozitu zuten fraideek, tragikomediaren mugatan²⁵²:

...no pudieron hacerse dueños de lo escondido, porque no dieron con el P. Zabala, y sí con los otros dos (Fr. Antonio y Fr. Sebastián), a los cuales los desnudaron y les obligaron a danzar solos, y luego a todos los religiosos juntos.— Fuera de esto y algún insulto o empujón no sufrieron mal trato personal.

Komentu-elizei su ematen ahalegindu ziren marinel higanotak: komentua erre zen, baina eliza eta klaustroa ez, nahiz eta bien bitartean artxibotik ezer gutxi salbatu ahal izan zen. Bermeotarrek lagundu behar izan zuten, komentua berreraikitzen (1600).

Bukatzeko, Labairurekin batera Izaroko Senitartearen zerbitzutan izandako bi egoitza ekarri behar dira hona: bata Bermeoko ospizioan eta bestea Mundakan. Lurlehorrerako edo bertatik irlarako joan-etorriek beren arazoak izan ohi zituzten, eta artean Bermeoko fraide-etxea komentutarren esku zegoela, herriko ospiziora bildu, bertan kapera izan eta Meza emateko eskubidea aitortu zitzaizen Izarokoei (1438); era berean, bi mende t'erdi geroago, XVII.ean, betekizun bererako ostatu-etxe bat izan zuten Mundakan, baina otoitz-leku irekirik gabe eta ez beti herriko apaizen oniritziarekin (1694)²⁵³.

Izaroko komentuak mendebete pasatxoia irauin zuen, 1596ko erasoaren ondoren. Fraideak ez ziren bertan sekula asko izan, eta 1644koen izenak ere ezagutzen ditugu, Labairuri esker: zazpi fraide profesatu urte hartan²⁵⁴. Seguraski hara bildutakoak egonarri eta iraupen onekoak izanda ere, komentuko eraikinei beren onean eusten nahikoa lan zuen fraidearteak. Gogorra zen Izaro, han bizitzeko, alde askotatik gogorra, eta piskaka-piskaka lekuz aldatu beharraren ideia nagusituz joan zen Kantabriako Probintzian²⁵⁵.

— *Forua (1719)*

Foruan etxea irekitzeko ongilerik agertu eta Aldundiak honako bere oniritzia eman zuenetik (1714), Izarok Foruan aurkitu zuen bere segida (1719)²⁵⁶. Orditik aurrera, bere bakardadean geratu zen Izaro, itsasoaren eta legenden altzoan²⁵⁷, gure egunetan euskal eleberrira iristeraino²⁵⁸.

Foruko etxearen irekiera ez zen fundazio berria izan, Izarokoa kokalekuz aldatze soila baizik, Labairuk esaten digunez (1714)²⁵⁹:

Los frailes del convento de Izaro habían suplicado autorización para abandonar la isla y trasladar su comunidad a la anteiglesia de Forua [...], sobre lo cual llegó una provisión real dirigida al Corregidor para que informase sobre la conveniencia o utilidad del traslado; y la Diputación, que en este asunto fue consultada, manifestó que no había perjuicio alguno, antes bien, era ventajoso.

Ordenako Nagusi eta Herri-Agintariak bat zetozen Izaroren desegokitasunaz, eta ez zen eragozpenik izan beharreko baimenak eskuratzeko: Diputazioak bere oniritzia eman zuen, eta lagundu ere bai zen-bait limosnarekin²⁶⁰.

Inoiz Gernika edo Mundakara ekarri nahi izan omen zen komentua Foruan jarri zen, ba, tartean ongileren baten eskuzalbatasuna zelarik (1719). Geroago ere izan zuen horrelako laguntzarik (1793), Labairuren berrien arabera²⁶¹.

Jendearengandik hurbilago, baina irlako bakartegiaren izpiritua gordez jarraitu zen Foruko komentua, bakartegietako bizimolde hori beti gorde baitzen Kantabriako horretarakoxe etxe berezietan, komentu errekoletuetan, hala nola Bilbo ondoko Santimaminen.

— *Abandoko Santimamine (1446)*

Abandoko Santimamine izan zen Obserbantziako bigarren etxe bizkaitarra (1446). Labairuk bere monografietako idazlan labur bat eskaini zion fraide-etxe horri, herri bereko beste bi moja-komentu frantziskotarrei eskaini zizkien bezala²⁶².

• Kokalekua eta parajea

Bilboko Hiribildutik murriz kanpo ez-ezik zerbait urrunago ezarri nahi izan zen bakartegi hau, garai bateko Santimamine-ren ermitaren lekuan, Abandoko herrigunetik aldendua eta Bilbotik “mila pausutara” zegoena, Gonzaga-ren arabera. Hamaseigarren mendeko grabatuetan ikus daitekeen komentu hau (Hogenberg, 1544), Labairu-k honela des-

kribatu zigun, eta jasotako xehetasunengatik merezi du testuak hona ekartzea²⁶³:

El convento estaba en una posición pintoresca, en donde está hoy la Misericordia. La iglesia tenía el altar mayor del titular [...]. El coro proporcionado, con buena sillería, con detalles mejor que la de San Francisco; el convento no era cosa extraordinaria por su antigüedad. El claustro era bueno, rodeado de cuadros, que representaban la vida de San Francisco, desde su nacimiento hasta su muerte. Al entrar en la portería había una capilla exterior, con lámpara encendida, con su altar con un cuadro, que representaba un Cristo, extendiendo el brazo derecho a San Francisco (cuyo cuadro está en la parroquia de San Vicente de Abando). La torre de piedra caliza, en el hueco de abajo, tenía una capillita con un Cristo en escultura; dicha torre tenía dos campanas. En 1726 se fundó [sic] la campana menor, añadiéndola 8 libras y se colocó un cimbalillo para toque de misas.

Santimamineko hau Kantabriako Ikastetxe Nagusietakoa zela gogorarazten digu Labairuk, 30en bat erlijioso izan ohi zituen, eta inguru egokia zuela (“Había una campa grande poblada de árboles; los religiosos tenían en huerta un bonito bosque”)²⁶⁴.

• Denboren harat-honattetan

Labairuk jaso ez zuen zerbait ere esan beharra dago: komentu-etxe hau errekoletoa zela, betiere Obserbantziako barrutiaren barnean; jatorriz halakoetakoa izan gabe, Santimaminekoa izan zen barnetegi heretsiago horretarako Bizkaian hautatu zen komentua (1677). Horrela, bere umea izandako Bilboko San Frantziskoren ondoan, bestelako bizimodu eta jitea izan eta erakutsi zuen Santimaminek²⁶⁵.

Labairuk 1431n eman zuen etxe honetarako lehen dohaintzen data (ermita, ondoko etxea eta orubea) eta eraikuntza-urtea, gertakariari kapitulutxo bat eskainiz; gaur egun historiografiak nahiago du data hori 1441era ekarri²⁶⁶. Egindako guztia berretsiz Nikolas V.ak eman-dako Bulda (*Dudum siquidem*, 1451) ere jaso du historialari bizkaitarrak bere obran, latinez, Wadding-engandik hartuta²⁶⁷.

Bilbotarrek eraikitzen lagundu, bai, baina urrunegia gertatzen zitzaien Santimamineko komentu hau Hiribildura erakarri nahi izan

zuten, edo ondorago behintzat. Esan bezala, gogo horretatik jaio zen “Bilboko” bigarren komentu frantziskotarra: San Frantzisko²⁶⁸. Honen premia, nonbait, hain zen handia, ze jaiotzatik bertatik izan zuen segurtaturik arrakasta soziala, Santimamine bere apaltasunean segi zen bitartean, baina honek ere Jaurerriko laguntza guztiz galdu gabe (1654)²⁶⁹.

XVIII.eko hondarra eta hurrengoaren hastapena zailak izan ziren Santimaminerako: Konbentzioko Gerrateak piztuko zituen gorabeheren aurretik²⁷⁰, komentuak ezbehar larri bat jasan zuen; komentua erre egin zen sute batean (1790). Eraikin errea konpontzeko Gorporazioen laguntza eskatu eta hartu zuten fraideek²⁷¹.

Konbentzioko estualdia pasata gero (1795), 1808an Napoleonen armadaren presentziak, Jose Bonaparteren errejimen berriak eta herritarren altxamendu gero eta azkarragoak aro berria hasi zuen Elizaren historian ere. Elizaren estatus-erreformaren eta iraulketa sozio-politiko oso baten atarian aurkitu ziren erlijiosoak eta komentuak. Bizkaia, eta Euskal Herria, ez ziren salbuespena izan. Honek guztiak, behar du hemen azalpen orokor bat tartekatzea, berriemate hau argitasun hobean joan dadin.

• Krisialdi orokorrean (1808...)

Labairuk bere *Historia General*-ean kapitulu luzeak eskaini zizkien aro berriko lehen urte haiei (1808-1813). Bizkai, Araba eta Gipuzkoarako ere berdintsu balio lezaketen albiste batzuk jasoko ditugu hemen, betiere Labairuren azalpenei jarraituz.

Merlin-en dibisio frantsesa 1808ko abuztuaren 16ko goizean iritxi zen Bilbora, eta “con bastante satisfacción he reparado que todos los desgraciados que se han opuesto a mi marcha eran unos viles aldeanos...” esaldiarekin hasten zen deia pasa zien barrukoei. Zinegotzi eta agintariekin, herritar askorekin batera, ihes egin behar izan zuten defentsarako baliabiderik ez zutelako²⁷².

Ondoren, Bilboren harpilaketa etorri zen, hilketa batzurekin, eta lapurreta ugarirekin. Orduan ostutakoaren berria jasota dago, etxez etxe, garaiko kontuemate batean. Komentuetakoa ere adierazita dago zerrendan: domingotarrek, adibidez, 18.000 errealeko galerak izan

zituzten. Komentu frantziskotarretakorik ez dakigu zehazki ezer, baina Abandoko galeren artean daude, noski²⁷³.

Oldarraldiaren ostean, Bilbo harri eta zur geratu zen: anitz jende ihesari eman zitzaion, denda eta etxerik franko itxita ageri zen... Elizak ere bai. Gobernamentu berria berauek irek zitezen ahaleginik aski egin beharrean aurkitu zen: "...que se abran las iglesias y los templos para que se frecuenten con la misma libertad que antes de la entrada de las tropas francesas..."; "Nada tiene de extraño en los acaecimientos de los días últimos el que las Iglesias hayan estado cerradas. La prudencia lo exigía así. Pero pasado el azote que acarreó la inconsideración...", zioen Mazarredoren dei batek²⁷⁴. Elizak itxita mantentzearen kontra agertu ziren frantsesak azken okupazio iraunkorra ezarri ondoren ere (1808ko azaroan)²⁷⁵. Normaltasun hori premiazkoa zen errejimén berriarentzat.

Zer gertatu zen, ordea, Bilboko komentu eta fraide-mojekin? Fraideek eta mojek ere, komentuak utzita, ihes egin zuten, batzuetan beren familietara, eta bestetan erbestera ere, herritarrek zuten izu bera-ekin, baina baita armaturik zetozenak Iraultza anti-eliztar baten haur bezala ikusten zituztelako ere²⁷⁶. Hamar-hamabi urte lehenagoko Konbentzioko Gerrateko eskarmentua oso bizirik zegoen, artean, eliztarren buruetan²⁷⁷.

Elizgizonen ihesak, ba, balio politiko-ideologiko astunagoa zuen, zalantzarik gabe, herritar soilenak baino. Erasotako Monarkia desjabe-tuaren sostengu politikoa izan zitezkeen elizgizon eta emakumeok. Horregatik, Labairuren albiste eta iruzkin hauek²⁷⁸:

Bastantes religiosos de los conventos del Señorío habían huido al entrar las tropas de Merlín en Bilbao el 16 de agosto [1808], saquear la villa y extender el pillaje el 17 por las afueras [gogoan izan, adibidez, inguru horietan zeudela Abandon bost komentu frantziskotar: mojen hiru, fraideen bi]. Con este motivo Don José Napoleón, al enterarse que los referidos religiosos se hallaban dispersos por los pueblos del Señorío, creyéndolos hostiles a su situación, dio ciertas prevenciones [...], y así en 30 de agosto [1808] ofició [Mazarredo] a la Diputación General marcando el proceder siguiente: «Conforme a determinación del Rey, prevengo a V. S. S. ordenen a todos los pueblos

del Señorío que todos los Religiosos que se hallaren en ellos o en los caseríos de su jurisdicción, prófugos de los conventos de estas inmediaciones, salgan inmediatamente de dichos pueblos o caseríos y se retiren fuera de este Señorío [...], enviando nómina de los Religiosos [...], sin que esto se entienda con las Religiosas».

Fraide-mojekiko erabakiak, ba, berehala hartu ziren. Hain zuzen, hemen gurearekin zerikusi izan zuen Dekretua, irailaren batekoa da. Hortik aurrera, eta urte bereko abenduko beste Dekretu baten ostean²⁷⁹, errejimen berriarekikoak eliz jende gehienarentzat guztiz erabakita geratu ziren. Iraileko Dekretuaren izenburuak hau zioen: «Decreto suprimiendo los conventos de San Francisco y San Mamés de Abando y el de Capuchinos de Deusto, y determinando lo que había de hacerse con los de San Agustín de Bilbao, Mercedarios de Burceña y Carmelitas de Bilbao y el Desierto»²⁸⁰. Labairuk honela eman zuen honen berri:

...un decreto suprimiendo los conventos de San Francisco y San Mamés de Abando y el de Capuchinos de Deusto, y expulsando de Bizcaya a todos sus religiosos. Así bien, mandó que se ocupasen judicialmente los tres conventos mencionados con todo su pertenecido mueble y raíz, pero reservando el uso de las iglesias para disponer de ellas con reflexión; sin embargo se ordenaba la venta de los conventos.

Azpmarratzekoa da Burtzeña, Bilboko San Agustín eta karmeldarren komentuetako fraideei bertan bizitzen jarraitzeko eskubidea eta eraikinen jabetasuna aitortzen zitzaizkiela, modu txarrean ihes egindako fraideak ez baziren behintzat. Eta hain zuzen Santimaminekoak horrelaxe ihes egindakoak direla, Gobernuak uste zuenez behinik behin²⁸¹.

Ondoko gerra-urteetan erlijioso-ohien kontrol politikoa Bizkaiko Gobernuaren eginkizunetako bat izanen da. Erabaki ofizial horiek gorabehera, 1810ean Bilbon zeuden erlijiosoen estatistika jaso zizkigun Labairuk. Horien artean 16 frantziskotar^{ofm} ohiren zerrenda daukagu Bilborako²⁸², eta 14 klaratarren albistea bakarrik utzi digu historialariak (1810), baina datu fidagarriagoren batez zuzendu beharko dugu hori²⁸³. Beherago esango da horretaz zerbait osagarri-zuzengarririk.

1810ean moja-komentu frantziskotar guztiak (hamar) zeuden ofizialki hustuta (*evacuados*, esaten da), baina horietako zenbaitetan (seitan) egitatez bertan zeuden mojak, eta beste lautakoak komentuarien nahiz errenta-etxeren batean, edo familiartekoekin. Egoera, ba, ez zegoen garbiki finkatuta.

Izan ere, egoera politiko-militar orokorra baitzen normaltasunik gabekoa, eta horrek bertatik bertara ukitzen zuen Elizako bizitza, elizgizon-emakumeena, noski, baina baita herritar kristauena ere. Sermoi politikoak bortxaz ezartzen ziren, herriaren kontzientzia gidatzeko tresna zirela pentsatuz, baita euskaraz egin zitezela agindu ere, behar zenean; Labairuk eman du Gobernuak honetan egindako ahaleginen berri (1808, 1809, 1810)²⁸⁴.

Elizetako propaganda politikorako eman ohi ziren argudio eta hizkuntz hautapenak ulertzeko balio du ondoko testu honek; ziurki, errealismo politiko handiz emandako ordenak ziren Bizkaiko Korrejidore napoleondarrarenak²⁸⁵:

Para que el pueblo quede convencido de que las bendiciones del Cielo le harán feliz sujetándose a la ley, amando a su Soberano y respetando a las autoridades, hará V. que el adjunto sermón se lea y explique en el sitio en donde se predica la palabra de Dios, y en lengua bascogada donde no se entienda la castellana...

Jose I.ak eliz politika berri bat ekarri zuen, esan dugu: eliz izendapenetan, benefizio eta ondasunen gobernuan, herrietako eliz ohituretan, etab. Eta haren ohore-eskerremateetan ez zen falta izan *Te Deum* ofizial ederrik²⁸⁶. Azkenik, komentuetako fraideei Napoleon-i leialtasun-zina ematea ere eskatu zitzairen: komentu bakoitzak bi ordezkari bidali behar izan zituen, horretarako Madrilak²⁸⁷.

• Akabua: komentutik ihesi (1833)

Badakigu, hortaz, Santimamine zerratua izan zela, 1808ko irailaren leko aginduz, baina ez zen haren historia hor bukatu. Frantsesek 1812ko abuztuaren 9an utzi zuten Bilbo, nahiz eta berriro itzuli eta bertan izan 1813ko lehen sei hilabeteetan²⁸⁸.

1828an Kantabriak komentu hau Ikastetxe Nagusi izendatu zuela, esaten digu historialariak (egiaz, 1827ko Kapituluhan izan zen hori). Lehen karlistadak bete-bete harrapatu zuen Santimamine²⁸⁹. Labairuk etxeaz emandako azken berriak hauek dira, egokiera hartan²⁹⁰:

En 1833 se plantaron de 200 a 300 árboles en la campa y bosque [de] San Mamés; en el año anterior tenía 14 sacerdotes, dos coristas colegiales, tres legos, y tres donados. En 1833 en tiempo de la excomunión había 16 sacerdotes, tres legos y tres donados. El último Guardián de este convento fue Fray Francisco de Sagarmínaga, lector jubilado, exdefinidor de la Orden.

Orduan landatutako zuhaitzek ez zuten etxe hartako fraideen eguneroko bizitza hura ikusiko: gerraren lehen unean Senitartea salbatu baldin bazen ere, herriz kapoko mortuetako komentuekiko legeak jo zuen hura ere, eta fraideak karlista zirelako susmoa zegoen, gainera. 1835eko setio-asteetan karlistek hartu zuten etxea koarteletarako. Haiiek setioa altxatzean, Korrejidoreak aginduta zeukan komentua hustutzeko. Fraideek karlistetara ihes egin zuten orduan, liberalen beldurrez eta karlisten estimuz²⁹¹.

Horrela bukatu zen Santimamineko fraidetegiaren historia. Baina, dakigunez, Santimamine ez zen Abando eta Bilboren zerbitzuan erakitako komentu frantziskotar bakarra. Bazen beste handiagorik.

— *Abando/Bilboko San Frantzisko (1475)*

Abandoko San Frantzisko da bereziki frantziskotarren Bilboko komentua, 1539an “el Imperial” deitura eman zitzaiona²⁹². Horregatik, Labairuren obran leku zabalagoa du, Santimaminek baino. Badu historialariak etxe honetaz ere bere “monografiatxo”, laburra baina ez interesik gabea²⁹³.

Elizakoei buruz, erlijioso zahar baten testigantza jaso ahal izan zuen idazleak: agi denez, erretablo ona zuen²⁹⁴, eta hainbat aldare; bi klaustro gotiko zituen, eta eskeilara ederrak; dorre bikaina zuen, eta komentua ere halakoxea zen bere osoan, frantsesek erasoan erre zuten arte (1808)²⁹⁵.

En el imperial de San Francisco se mantenían sobre 100 religiosas [sic] observantes, tenía una grande y suntuosa iglesia de 200 pies de longitud y latitud proporcionada, y una torre de piedra alta, ligera y elegante.

Beste zenbait komentuk fraidetan behera egin izan arren, San Frantziskoko honek bere indar betean iraun zuen: 1833an 110 lagun zituen, baina ez nonbait batere kristinazaleak, ikusiko denez²⁹⁶.

• Historiaren harian zenbait ohar

Gonzaga-ri jarraiki hasi zen Labairu komentua albisteak ematen: Santimamine urrun zegoela eta, bilbotarrek eskaturik eraiki zela komentua, alegia, Aita Santuari halaxe eskatuta, baina Santimamine utzi gabe (1475). Komentua, azkenik, Abandon, Bilboko Barrenkalearen aurrez aurre, ibaiaren bestaldean eraikiko zen, 1501etik aurrera²⁹⁷.

XVI-XVIII. mendeetako historiak sintesi bat emana du Uribe, eta ez da hau berori errepikatzeko lekua²⁹⁸. Hiru mendeko goraldia buruztean, Aro Garaikideko ideia- eta gertakari-iraulketek, berandu gabe, San Frantziskoko dorre garaiarekin ere estropozo egin zuten, Bilbon.

Gipuzkoa zeharkatuz, Konbentzio frantsesaren Armada Jaurerriko atetan zela ikusirik (57.000 lagun sartu omen ziren Aldudetatik: Bera, Bidasoa, Hondarribia, Donostia, Sasiolaraino...), Jaurerriko mugaldekak babestu beharra zegoen, eta Aldundiak Errejimendu Jeneralarekin 4./6.000 gizon prestatzea erabaki zuen, abuztuaren 3an²⁹⁹. Hilaren 7an hartu zen ondoko erabakia:

...el Regimiento general³⁰⁰, unánime y abundando en un mismo espíritu en defensa de la Religión y de la Patria, acordó que la gente alistada para las armas se repartiase en tres tercios iguales con sus oficiales.

Hortaz, gerrak hasieratik bertatik zuen alde erlijioso hori ere, jendearen burutan. Agintariek erabaki hori prestatzen ari ziren ordu bere-tan (abuztuaren 6an), San Frantziskon ere fraideak prest zeuden erabaki larrienak hartzeko (abuztuaren 6an)³⁰¹:

Los religiosos de San Francisco de Abando se ofrecieron a la Diputación para el socorro espiritual de los armados, y todas las alhajas

que poseía el convento para el servicio de la guerra. [...], y además se constituyeron en fabricantes de cartuchos, llegando a preparar dos millones de ellos para los armados del Señorío.

Jaurerriari egindako eskaintzaren sinatzaileen artean komentuko itzalik handieneko fraideak zeuden: lehendakaria, irakasleak, predikari eta irakasle jubilatuak (Aita Astarloa euskal idazlea horien artean). Momenturik estuenean, fraideek ez-ezik gainerako elizgizonek ere halatsu erantzun zuten³⁰²:

Ya hemos visto lo que ofrecieron los franciscanos de Abando y los mercedarios de Burceña. El Cabildo y el Clero de la vicaría de Bilbao se portaron como buenos, agrupándose en compañías para hacer las guardias y rondas que se cubrían en la villa, pues hallándose gran parte de sus moradores en campaña y los otros alistados [...] con gran perjuicio de sus intereses por el abandono en que tenían que dejar sus comercios, oficios e industrias, se brindaron a alternar en dichas guardias para que el paisanaje descansara, y formaron dos compañías.

Hau zen, ba, Bilboko gerra-giroa, abuztuko lehen egun haietan, “y en Bilbao se publicó un bando al efecto [armak zituztenak defentsarako presta zitezela, alegia], a fin de que todo el vecindario, así eclesiásticos como seculares, se encontrasen armados, ora con arma de fuego, ora con arma blanca”. Populazio zibilaren armatzea zen hori, bestela eman ezin zitzaion segurtasuna eskutan izateko.

Zalantzarik gabe eta besteak beste, gerra horretako esperientzia honek (eta berehala garaituak izatean frantsesek fraideei ezarritako desterruak) mentalitate berri bat sortzen eta/edo birresten lagundu zuen, ondoko beste gerretan ere agertuko zena (1808, 1827, 1833).

Buruzagi berriarekin zetorren, baina Iraultza bereko umea zen Armada berriro iristean, 1808ko abuztuaren 30ean, Jose Bonapartek bezala San Frantziskoko fraideek, uste-musterik gabe, bazekiten ez zirela elkarrekin ibiltzeko jaiok. Bi egun geroago Jose Erregek Logroñon emandako Dekretuaren bidez (Santimaminez jardutean aipatu dugu berori), komentua lege-erabakiz itxi eta salmentara aterako ziren hango ondasunak. Erabakien artean zera esaten zuen Dekretuak³⁰³:

Art. 1º. *Los dos conventos de la observancia de San Francisco en la Anteiglesia de Abando, y el de Capuchinos, de la de Deusto en el Señorío de Vizcaya quedan suprimidos.*

Art. 3º. *Se ocuparán judicialmente los dichos conventos con sus términos de huertas o arbolados que tuviesen, y quanto sea concerniente al menaje común, y biblioteca, y a la Iglesia con todos sus enseres y ornamentos.*

Art. 5º. *Se pondrán en venta los Conventos o Casas habitación baxo las mismas reglas prescritas para las de obras pías, y también la biblioteca, y demás efectos de menaje común.*

Hori horrela, espero ote zezaketen fraideek, egoera armatua aldatuz gero, beste gabe komentuarienak ere hobera egingo zienik? Izan zen hori jakiteko aukerarik: Armada frantsesak Bilbon egindako sartu-irtenen tarte batean³⁰⁴, soldadu espainolak izan ziren elizara lehenik sartutakoak. Premiei konponbideren bat bilatu behar eta, Pilón Bilboko komandanteak zera agindu zuen: “que [la tropa] pasase a los claustros u a otro edificio inmediato si se hallase habitable”³⁰⁵.

Baina Pilón-ek denbora gutxi agindu zuen han, eta frantsesek aukera luzea izan zuten politika berria ezartzeko, eta egokieraz baliatzeko eskubidea ere azaldu zuten ondoko arrazoi hauekin³⁰⁶:

Atendida la mala conducta, tan agena de su estado que han observado en la insurrección acaecida [frantsesen aurkakoa: 1808ko uztail-abuztuetakoz ari da]³⁰⁷ en la Villa de Bilbao muchos de los Religiosos de las Ordenes regulares y especialmente los del Orden de S. Francisco, que después de hacer de uno de sus propios conventos el arsenal de los aprestos militares, arrastraron y condugeron algunos los cañones a sus puestos, armándose otros de fusiles, con escándalo del pueblo sensato y religioso; y conviniendo que el escarmiento de quantos incurran en semejante delito contenga a los demás en los límites de su obligación y del respeto debido a las leyes civiles por toda institución religiosa, hemos decretado y decretamos lo que sigue [ondoren Dekretuaren artikulua].

XIX. mende osoan zehar bezala, eta oraingoan areago, konponezina zen auzia, alde bataren eta bestearen artean. Legeak, ideologiak eta jokabide praktikoez San Frantziskoko eraikin eta orubeen banaketa

hasita zuten, eta, egia esan, gerra-premia haietan antzeko interesa izan zezaketen alde batekoek nahiz bestekoek, komentua berenganatzeko. Horregatik, Uriko Udala ere eske zetorrelako³⁰⁸, komentuko orubea ospitaletarako hartu zen, egon ere gerraren ondorioz errauts bihurtuta zegoela eta³⁰⁹:

La Villa de Bilbao tomará posesión de todo el terreno que ocupaba el convento de San Francisco con inclusión de la huerta para que pueda construir el Hospital que tiene proyectado.

Erregerekin batera Dekretu hau sinatu zuen Ministroa bilbotar bat izan zen, Mariano Luis de Urkixo. Hortik aurrera gerrateko gertakariak bete zituzten berehalako urteak, harik eta napoleondarren porrotak, Errestaurazioaren politika ahalbideratu zuen arte.

Testuinguru berrian fraideek osteria eskuratu nahi izan zuten komentua, eta lehenago agustindarrek bezala³¹⁰, frantziskotarrek ere hasi ziren horretarako pausuak ematen, baina ez Udalak halako ahaleginak begi onez ikusita³¹¹:

Noticiosos los cabildantes de que los franciscanos pretendían volver a su arruinado convento y tenían en buen estado su solicitud, no obstante la prohibición del Gobierno y del Ayuntamiento de la Villa, comisionaron a dos de sus individuos para que también se opusiesen al regreso.

Bilboko Uriak Ospitaletarako nahi zuen komentua guztiz hondaturik omen zegoen (adituen ebazpen-diktamen batek esan behar zuen hori), eta egoera horretan zeudenak ez berreraikitzea lehendik erabakita zegoela jakina da.

Komentuko eraikina lehengoratzeko laguntza eskatu zioten Udalarik San Frantziskoko fraideek, ez ordea honek luzapenari bide eman gabe: “Los franciscanos pidieron socorro para reponer su convento y [se contestó] se acordase sobre ello en tiempo oportuno”³¹². Hala ere, jabetu ziren fraideak komentuz eta barnea biziberritu ere egin zen, herritarrentzako zerbitzuekin batera. Esango da horretaz zerbait, baina aurretik San Frantziskoren ingurumariko zertzelada batzuk ere gogoraztekoak dira.

• **Betidanik Uriarekin harremanetan**

Komentuaren azken akabuerara baino lehen komeniko da, hemen, San Frantziskoko etxe hark Abando nahiz Bilboko Udalerriekin izandako harremanen historia apur bat ere hona ekartzea, komentua ez baitzen zerbait isolatua izan lekuturik zegoen herrietan.

Etxea bilbotarren zerbitzu hobeagorako jarri zen Uriaren ondoan, ez ordea Bilbon, Abandon baizik, eta ibaiaren ezker aldean, hain zuzen, Uriaren aurrez aurre. Abantaila bat izan zuen horrek, Uriko hiri-gintza ez baitzuen ukitu, baina baita desabantailarik ere: harreman ero-soetarako zubiren bat edo beharko zuten fraideek. San Frantzisko, ba, Bilboren garapenerako guttiz premiazkoa izan zitezkeen bi ibai aldean arteko arazoaren erdian aurkitu zen, sortzetik bertatik.

Hortaz, komentua eta Uriaren arteko auzi-gunean ere izan zen komentu hori: San Frantziskoko zubiaren arazoa da horren adibiderik ezagunena.

Oso garaiz eraiki nahi izan zen zubi bat ibaiaren bi aldeak lotu bai, baina Uriko ogibide nagusia zen nabigazioari enbarazo egingo ez ziona: zubi zabal eta garaia, nahi zen. Hala ere, ordukotz zurezko apalago batez lotu ziren bi aldeak (1509)³¹³. Labairuk aski aldiz aipatu izan du pasabide hori.

Bertatik bertarako zubi handia baino ur-gorago ibaia zeharkatu eta ibaiertzetik San Frantziskorako bidea ere zaindu izan zen, eta hobetu ere (1618)³¹⁴. Baina hori irtenbide eskasa zen, eta komentu-pareko zubi on baten gogoia eta premia indarrean egon zen beti. XVII. mendean azkenetan jaso zen lehenengo zubi historikoa. Honela deskribatzen du Labairuk berau:

Hacia últimos del siglo 17 se hicieron las siguientes obras; la principal fue el puente que se desgració cuando el aguaducho [1731], obra sumtuosísima por la elevación que tenía el primer arco para pasar los navíos a la plaza, costó cerca de 40.000 ducados, esto lo hicieron los religiosos con limosnas, fue edificado por la Villa de un solo arco [1794].

XVIII. mendean uholdeek larriago bihurtu zuten zubiaren premia (1731), eta gauzak elkarren artean borondate hobez konpontzera era-

man bi parteak: bi aldeetako Barrenkaleen arteko pasabide hura segurtatzeko akordio batera iritsi ziren Uria eta komentua, 1743an, Udalak 53.950 erreal ordainduta eta eskubide-trukaketa ezohiko baten bidez (ezkerraldeko zubi-matxoia Udalarentzat aitortu zen, baina bertako "Sortzez Garbia" eta San Frantzisko" irudiak komentuari utziz)³¹⁵.

XVIII. hartako azken hamarkadan berriro ekin zitzaion San Frantziskoko zubia eraikitzeari (zurezko zubi apala baitzen uholdeen ondorengoa), baina ez zen erraza izan agindutako altuera ematea (1793), harik eta, azkenik, baldintzak betez estreinatu ahal izan zen arte, Mirandaren lehen Proiektua hobetuz, gainera (1794)³¹⁶. Berria ere zurezkoa zen³¹⁷, eta zutik egon zen gerrako kaskailukeria batek 1813an hondatu zuen arte. Labairuri irakurrita, garaiko hiri-paisajearen parte estimagarria galdu zela esango luke batek, erreketeta harekin³¹⁸:

En una de las salidas verificadas por los franceses, que llegaron hasta Larrabezuía, y desde donde vinieron en vergonzosa fuga perseguidos por el caudillo Longa, despechados, dieron fuego al hermoso puente de madera de San Francisco, construido por el célebre arquitecto Miranda, de la Academia de San Fernando [1794], puente verdaderamente elegante y en su género admirable, de un solo arco; medía ciento diez y ocho pies de largo y era de tanta altura, que por su vano pasaban los quechemarines hasta el fondeadero de la plaza del mercado, junto al puente de San Antón.

Berriz ere hain premiazkoa zuen zubi hura gabe geratu zen Bilbo (1813-01-06)³¹⁹; horregatik berehala heldu nahi izan zitzaion osteria ere hura bera edo hauta zitekeen besterik erakitzeko lanei. 1814-1815.etan lehiaketarako Proiektu ezberdinak aurkeztu ziren, Labairuk gogoratzten digunez, horietako bat berriro ere San Frantziskokoa³²⁰. Nolanahi ere, eta egia esan, Uriko eta Abandoko aldakuntzekin zerikusi gehiago zuen horrek, komentuko etorkizuneko beharrekin baino. Ideia eta asmo berriek, garaiko eskakizunen arabera, maitegoa zuten Uriaren hedapen erosoak komentuko premiei erantzuten ibili baino. Halaxe zen, zubiarenean eta bestelako premia sozialetan.

1814an San Frantziskoko komentuarekiko udal asmoak fraideen ondasunei begira jarrita zeuden, eliz desamortizazioak zer ekar zezakeen begira. Komentu-eraikina eta inguruko orubea eliz zerbitzuetatik

bestelakoetara eraman zitekeen, eta desamortizazio-politikak udal interesei erantzun ziezaikeen, arretaz ibiliz gero. Adibidez, Bilboko Uriak hilerri berri baten premia gorria zuen.

Komentua ixteko Dekretuak (1808-09-01) ez zuen aipatu hilerriaren asmorik, baina badakigu aste batzuk lehenago bedeinkatu zela komentuko baratza, betekizun horretarako³²¹. Hurrengo hamarkadetan, hala ere, izan zen zalantzarik proiektu horretaz: Begoñara eraman nahi izan zen kanpo santua, eta Mallonan hautatutako orubeak tasatu ere egin ziren (1814), eta bertan eraikita ageri da hilerri berria (1835, 1839)³²². Badakigu 1814az geroko San Frantzisko berrituarekin akordioaren batera iritsi nahi izan zela hilerri hartaz, artean komentu-bizitza bere normaltasunean zegoenean³²³:

En este año [1826], 15 de abril, admitió el Ayuntamiento una propuesta hecha en 1824 por el arquitecto Humaran para la erección del camposanto en San Francisco o cuando menos, reforma del que provisionalmente existía en la huerta del convento, y al efecto para apropiarse el terreno, se celebró el convenio con dicha comunidad. Mas se opuso el Cabildo como que de llevarse a realizar sobrevendrían reclamaciones, querellas y perjuicios; elevada una disposición a la Cámara obtuvo el Cabildo Real Provisión favorable el seis de noviembre de 1827, por lo cual el municipio desestimó la aprobación del convenio con la comunidad de San Francisco y dio su asentimiento para que se construyese el cementerio general en el sitio de Mallona, según lo solicitaba el Cabildo.

Aldarte politikoez (batez ere, arazo puntualetan) komentuarekiko balioespen ezberdin eta kontrajarriak ere ekar zitzaizkion; garaiko giroan bizirik zegoen zerbait zen hori. Jada, gizartean ez zuten begiratzen denek gisa berean eliz ondasunen eta Erakundearen betekizuna; horretan, eten nabaria ageri zen, eta iraganeko ahobatekotasunik ez zegoen 1812ko Konstituzioaz geroztik.

Testuinguru horretan, ba, argigarria da Labairu historialariak nola ikusi zuen San Frantziskoko komentuaren irudi herritarrena jakitea³²⁴:

Respecto a estudios, se cursaban Latinidad, Filosofía, Teología, Teología Moral.— El servicio que hacían era confesonario y predicación, y en los días de precepto celebraban misa en varias ermitas, e iglesias, San Antón

a las doce, San Juan once dadas, Piedad, Ermita de Bilbao la Vieja, en la Peña, etc. Siempre que los llamaban asistían a bien morir a las casas, y cuando los interesados tenían sepultura asistían al enfermo. [...].

Los religiosos que habitaban este vasto convento, tenían muchas simpatías en el pueblo y no podía ser menos: a la mejor parte del pueblo dirigían en las cosas espirituales, y consultas y consejos en las cosas temporales, y además se enseñaban gratuitamente la latinada, música, y Filosofía, y los auxiliaban en la hora suprema a bien morir.

Atxekimendu herritar horren epelean bizi zela, 1822-1823.etan, osterata ere, fronte-mugan aurkitu zen komentua, oraingoan konstituziozale eta erregetiarren artean, eta larri³²⁵. Baina pasaerakoa izan zen hori, hamar urte geroago jazoko zenaren ondoan. Labairuk, zertzelada nabarmenagoetan sartu gabe, komentua azken akabu hau honela utzi zigun idatzita, bere eskuizkribuetan:

La comunidad que existía en 1833 era de 110 individuos en todo, salieron de dicho convento en noviembre de 1833 para no volver más porque el año 1859 derribaron la parte del convento, y la iglesia en 1866.

Fraideak karlisten eskualdetara ihes egin zuten, komentua presoan, koartel eta munizio-biltegi bihurtu zen liberalen eskuetan; ez zen behar izan horretarako, egokiera hartan, inolako desamortizazio-legerik (1833ko azaroan). Erabaki politiko-administratiboa izan zen, soil-soilik³²⁶.

— *Besteak: Urduña, Lekeitio, Deustua*

Abando-Bilbokoak, Bermeo eta Izaroko etxeak ekarri ditugu hona Labairuren orrialdeetatik, baina badago besterik ere harengandik jasotzeko: batzuk, egiaz izandako komentua; besteak, asmo izanik, egitatez izatera iritsi gabekoak. Eman dezagun guztiez ohar labur bat.

Urduñak historia frantziskotar aberatsa eta goiztarra izan zuen, moja eta fraidetan. Etxe honen lehen fundazioak (1471)³²⁷ ez dugu deus idoro historialari honengan (nahiz eta beraren berrirak bat bazuen)³²⁸, baina bai bigarren komentu handiaren irekieraz³²⁹. *Historia General*-ak bere orrialdeetara bildu zituen Aita Santuaren Buldaren testua eta Hiri haren

eta frantziskotarren arteko hitzarmenaren albistea³³⁰. Historiografiak bere bidea nola egin ohi duen ikusteko adibide egokia da hau.

Frantziskotarrak Urduñan 1834ra arte egon zirela, dio Labairuk. Eta komentua 1846an Hiriko ospitale bilakatu omen zen³³¹.

Lekeition bizitza laburragoko komentua izan zuten frantziskotarrek (1617-1650), hango San Nikolas irlan³³²; kasu honetan herriko Udalak eta elizgizonek eskainitako egoitzan jarri zen komentua edo bizilekua. Baina, historialariaren albisteez diotenez, etxea osasun-kaltea zen, eta hainbat lagun gaixotu ondoren utzi beharrean aurkitu ziren fraideak³³³.

Eta gatozen beste komentu batera. Arabako Biasterikoaren ondoren, **Deustuan** topatuko dugun kaputxinoen komentua (1660, 1745), Hiru Probintzietako eremuan haien bigarrena. Nafarroako kaputxinoen etxe ugariak ez ziren agertu Moret-enean (a. 1525), honen muga kronologikoetatik kanpo geroago sortutakoak zirelako (p. 1606).

Bizkaiko lehenengo Deustukoa izan zen. Historia luzeko ahaleginen ondoren ireki zuten, azkenik, etxe hau kaputxinoek. Labairuk dioskunez, 1669tik fundatzaileek azalduta zuten beren borondatea:

Declararon [Rucabado-Jarabeitia sener-emazteek, alegia] haber sido y ser voluntad de ambos fundar convento de PP. Capuchinos con título de la Santísima Trinidad que haya de ser en la anteiglesia de Deusto y casa de Aurrecoechea en el Barrio de Goiri.

Borondate hori izanik ere, ez zen egikaritu testamentua. XVIII.eko erdi-aldera garbitu zen berorren inguruko auzia, eta 1743ko urrian eman zien Jaurerriak baimena Aita Markinaren bidez Gaztelako kaputxinoei, orube eta etxeaz jabetzeko³³⁴.

Hurrengo urratsa, lehendik kaputxinoek zuten ospizio-etxea komentu bihurtzea izan zen. Horretarako, Deustuko Elizatearen baimena eskuetan zuela joan zen Aita Markina Jaurerriko Diputaziora, beronek baimen hura birrets zezan, eta 1745ean halaxe erabaki zuen honek³³⁵. Hau izan zen, ba, frantziskotar kaputxinoen Bizkaiko lehenengo komentu formala.

Hala ere, hamar urte geroago (1755), herrietan limosna-eskeak zekarren zama soziala zela-eta, komentuen sortzeak mugatzeko

Jaurerrian aurretik hartutako erabakiengatik auzi bizia piztu zen berriz ere Diputazioarekin, Deustuan egindako eraikuntza horretaz; baina egindakoa eginda geratu zen (“Sin embargo de todo, la fundación fue un hecho”)³³⁶.

1808ko Dekretuaren bidez, frantziskotarrenarekin^{ofm} batera itxi zuen Deustuko kaputxinoena ere Jose I.aren Gobernuak, eta arrazoi edo salakizun ber-berak erabiliz gainera (1808)³³⁷. Labairuren lanen artean bada komentu honetaz idatzitako “monografia” labur bat; bertan jakin dezakegu kaputxinoen etxe honen azken orduak nolakoak izan ziren³³⁸:

Sirvió de fuerte en la guerra del 33.— En noviembre de 1863 fue demolido. De un escrito copiamos lo siguiente: «Con la demolición completa del convento de Capuchinos que estos días se está efectuando para que sus materiales se empleen acaso en tapias de heredades o jardines, uno de sus principales recuerdos históricos (con la guerra desapareció San Antolín en donde hace siglos era heremitorio de la Orden de san Agustín), y ahora en plena paz se acaba con Capuchinos».

Herriko iragana maite zuen norbaiten deitorea zen, noski, hori; baina gerrak eta esklaustrazioa tartean zirela, gertakari elkorrak nahi baino setatiagoak ziren, nonbait.

— *Proiektuak: Portugalete-Santurtzi (1473), Durango (1552)*

Bizkaian komentu sortugaberik ere izan zen, eta Labairurengan bada berauen aipurik ere. Izarori bilatu nahi izan zitzaizkion ostatu-etxe (Bermeo, Mundaka) edo erdi-komentuen (Gernika) ondoan, izan zen Bizkaian beste komenturen bat edo sortzeko asmorik.

Gaztelako erreforma santoyotarra, Obserbantziara bilduko zena, Bizkaian finkatuxea zegoela (Izaro, Santimamine), *Portugalete* eta *Santurtzi* arduratu ziren frantziskotarrak beren inguruetara erakartzen, Aita Santuari horretarako baimenak eskatuz (1473)³³⁹.

Labairuk Wadding-engandik jaso zuen asmo honen albistea, beste-lako zertzeladarik gabe³⁴⁰. Zergatik ez dakigula, fundazio hori ez zen egin gero, eta Portugalete/Santurtzi, bertako komentu baten bidezko fraide-tradizio frantziskotarrak gabekoa izan dira, nahiz eta herriotan

moja klaratarrek historia iraunkorra izan duten. Hurrengo kasuan ikus daitekeenaren antzera edo.

Durango. XV. mendeko erdi-aldera ageri dira herri honetan lehen moja hirugarrendarrak (1439). Bestalde, urte gutxi geroago Mella predikari frantziskotarra mugimendu heretiko baten buru bezala ageri zaigu Durango (1443). Hau atzerritarra baldin bazen, eta heterodoxoa, ondoko hamarkadetan ez zen falta izan sona handiko fraide durangar ortodoxorik Ordena berean: adibidez, Frai Joan Zumarraga Artzapezpikua (†1548) eta Frantzisko Castillo, Kantabriako lehenengo Probintziala (†1575).

Durangoren soslai frantziskotarrak berariazko nortasuna izan du, mendetan zehar, eta ez zegoen, seguraski, lekuz kanpo fraide-komentu bat ere ireki nahi izatea. Hain zuzen, ekimen honen berri ematen digu Labairuk.

Badirudi fraide frantziskotarrak^{ofm} Tabira auzoko San Pedro eliza hartu, eta komenturen bat sortzeko grinaturik zebiltzala (1550), lehenagotik Zumarragak ere erakutsita baitzuen bere sorterrian fraideei ostatu-etxeren bat bederen eratzeko gogoia. Baina eliza hartako Zaingo laikoaren kaltetan izango zela hori, eta Udalerria bera saiatu zen, horrelakorik egin baino lehen etor zitezkeenei bidea moztzen, Erregerengandik gutun bat lortuz (1552). Proiektua horrela geratu zen, ba, burutu gabe³⁴¹.

Honainoko honekin, bildurik daude Labairuk Bizkaiko fraide-komentu frantziskotarrei buruz jasotako berriak. Hala ere, horrek ez du agortzen komentu-sare frantziskotarraren albistegia, zeren eta etxeok, gainera, hainbat ekimen-molderen abiapuntu baitziren beti, Ordenaren ahalegin-bide ezberdinak segurtatzeko. Beraz, gehiagorik esan beharra dago fraideak Bizkaiko gizartean eta Elizan nola txertatu ziren azaltzeko.

4. 2. 3. Jaurerriko frantziskotarren jardunbideak

Labairurenari heldu aurretik, ez da soberan izango oharren bat edo beste egitea frantziskotarren presentzia nola heda zitekeen jakiteko.

Lehenadabizi esan dezagun etxe guztiak ez zirela berdinak beren barne-bizimoduan, eta hiri-herriei nahiz landa-inguruei zegozkien harrema-

netan. Batzuk bakartegi gisara jaio ziren (Izaro, garbiki; Santimamine, sortze-ondoko bilakaeran); besteak, ostera, herri-herrien zerbitzurako, nahiz eta murriz kanpo geratu, lehenengo batean (Bermeo, Bilbo).

Frantziskotarren artean, historian zehar, beti izan dira bizibide ezberdinak, eta batzutan, kontrajarriak: Hitzaren zerbitzuan, predikari nahiz irakasle gisara herriz herri zebiltzan fraideena edo komentuak herrira irekita zihardutenena, eta batez ere otoitzera emanik, bakartegiak bilatuko zituzten erlijiosoena. Euskal Herri osoan bezalatsu Bizkaian ere bitarikoak egon ziren, esan dugunez.

Eliz lanak eraman zituen fraideak herriarekin harremanetan izatera, otoitzak baino gehiago.

— *Predikua eta Misoaldi bereziak*

Molde batean edo bestean, komentu guztiek zuten prediku-lanik, baina batzuek hasieratik bertatik eta inguruko herritar eta erakundeek eskatuta, egiteko hori jantziagoa eta zabalagoa zuten. Bilbon, adibidez, Santiagoko Parrokia Nagusian 1527az geroztik predikari ofizialak ziren, domingotar eta agustindarrekin batera³⁴².

Mende-erdi bat geroago Udaleko kontuetan zegoen, gastu arrunt eta onartu bezala, hiru Ordena horietako Bilboko komentuei sermoinetatik urteoro 3.000 marai ematea (1588)³⁴³. Eta hitzartutako prediku horiekin batera, unean uneko beharretara ere joan behar zuten fraideek, igande eta jaietan. Ikusi dugu, adibidez, San Frantzisko komentua zergatik zen jendartean hain onartua, XIX. mendearen hasieratan.

Badakigu, gizarte-elizak, biak, berezikiago eta modu kezagarriago batez ukitzen zituztela bizi- edo ideia-desbiderazioek, eta horrelakoe-tan, frantziskotarrei maiz eskatu izan zitzaizela laguntza. Hala gertatu zen, «Durangoko heretikoek» eta ondoko Durangaldeko sorgin-arazoe-tan (1500, 1509, 1517, 1611)³⁴⁴.

Gisa berean, herritarren erlijiotasuna biziberritzeko Bilboko Udalak Misoiak eratu ohi zituen; bada horren berririk³⁴⁵. Bilbo bereko frantziskotarrek eman zuten, noski, Misoaldirik Uri hartan, baina baita XVIII. mendetik indar betean zeuden kanpoko Misiolari-Kolegio fran-

tziskotarretakoek ere: Sahagún, Zarautz, Erriberri. Sonatuak izan ziren Aita Palacios oñatiarrak (1765) eta Areso nafarrak (1832) emandako Misoak³⁴⁶.

— *Hezkuntza eta kultura*

Predikua zen fraide batzuek beren gain zuten lanbide ofiziala, baina ez zen hori «ofizio» deitzen zirenetako bakarra: «Irakurle» edo irakasle-ek leku jasoagoa zuten, oraindik (erdaraz *Lectores* deituak ziren horiek). Bikoitza zen horrelakoen betekizuna, etxe-barrukoa nahiz kanpokoa.

Komentu batzuk fraidegaien hezi-lekuak ziren, eta inoiz kanpoko herritarrentzako ikastegiak ere bazituzten, maila bateko nahiz besteko eskola edo ikastetxeak. Kultur lana —batzutan oso eliztarra, bestetan ez hainbeste— ez zegoen albora utzita. Kultur zeregin hau, garaietako ohiturei begiratzen baldin bazaie, nahikoa zabalki ulertuta zegoen: herritarrei «Humanitateak» eskaintzeko pentsatua, alegia (gramatika, latina, musika, zuzenbidea, etab.). Honek guztiak, noski, Bilbon zuen batez ere bere garapen osoa, kulturaren, eta komentu txikienetan, oro har, ez zegoen tamaina bereko kultur lanbiderik.

Kultur eginkizun hauek oso estimatuak izan ziren, halako eskolarik zen herrietan, Bizkaian bezala Gipuzkoan, edo Araban eta Lapurdin. Irakaskuntza horretan, Musika-Kaperen historia ospe onekoa izan da. Ez da hau horretaz hitz egiteko egokiera, baina bai bide batez bederen azpimarratuta uztekoa, euskal musikaren historiek berrikitan erakutsi digutenaren arabera³⁴⁷.

Horrek guztiak bere oihartzuna izan zuen, gainera, Erakunde eta herritarren ospakuntzetan, baita pastoraltza huts garbitik kanpo zeudenetan ere.

— *Ospakizun ofizialak*

Herritar-talde xumearentzako ospakuntzen ondoan, noizbehinka ofizialtasunari lotuago eta jasoagorik ere suertatzen zen. Karlos II.aren Errege-aldarrikapenekoak (1665) edo heriotz-hiletakoak (1700) horrelakoen adibide bat dira³⁴⁸:

Acatando el Regimiento general la real cédula acordó verificar las honras y exequias de Su Majestad los días 5 y 6 del próximo Diciembre en la Antigua de Guernica con la pompa y solemnidad en uso en estas ocasiones, que se convocase a los religiosos de San Francisco de Bilbao, San Mamés, Bermeo e Izaro, y a los sacerdotes que quisieran, que asista la capilla de músicos de San Francisco de Bilbao y parte de la de Aránzazu, predique el P. Maestro Manuel de Ibarzabal, de la Compañía de Jesús de Bilbao y oficie en la misa el Vicario de Busturia D. José de Basozábal, y los vecinos y naturales traigan y pongan luto en conformidad a su calidad y privilegio.

Ofizialtasun horietatik kanpo, fraideen presentzia herri-herrian errotuta zegoen, eta Erakunde edo klase jasoagoei eskola bidez eskain zekizkiekeen zerbitzuen parean baina erlijiosoen pentsamoldearen arabera betiere berorien gaintik, eraspenak zeuden, fedez eta etengabeko dotrina-lanez elikatutako deboziozko jaiarak alegia.

— *Jaiera herritarrek: Sortzez Garbia*

Urteoroko unean uneko ospakuntzak ahanzi gabe (Gabonak, herriko Zaindaria, etab.), jaiera herritarrek aparteko balioa izan zezaketen «bezeria» bat iraunkorki segurtatzeko.

• **Jaieren erakarmen-indarra**

«Debozio» deituek, ba, Ordena bakoitzari aukera eman ohi zioten beren Erakundearen balioak gizartean landatzeko, eta atxekimendu soziala sustatzeko.

Ordena bakoitzaren karisma eta mezua zabaldu nahi zuen «debozioak», eta, bide batez, Erakunde erlijiosoaren nortasuna sozialki finkatzeko indarra zuen. Eta hori dena ez zen errezo-kontua bakarrik izaten, inoiz edo bestetan zinezko behar sozialei ere erantzun ziezaieketen jaierek, batez ere Ordenak betekizun zehatz baterako enkargu ofiziala zuenean.

Mesedetako Amarena, adibidez, ez zen Andre Mariaren urruneko izendaera bat, gurean arrotz gerta zitekeena, baizik eta euskal marinel gatibuen askapenerako Ordena baten sinbolo eta askapen-itxaropena zen. Eta euskal Erakunde publikoek halaxe ulertu zuten, fraide mesedetarrei tratu berezia eskainiz.

Beste gisa batean antzeko zerbait esan zitekeen frantziskotarrei buruz: Lur Santuen zaintzaileak ziren, ofizialki, eta limosna-eske ofizial baterako arrazoia izan zitekeen hori; horrela izan zen, adibidez, 1795ean, Erregek halaxe eskatuta, eta Gotzainak Aita Santuaren gutunak horretarako aurkezturik³⁴⁹.

Baina, horrelako mandatu sozio-erlijioso ofizialik gabe ere, norberaren salbamena laguntzeko jaierek muntarik izan zuten Ordenen nortasuna finkatzean. Andre Mariaren Errosarioa domingotarren eraspena zen, Gurutze Bidea Frantziskotarrena, Karmengo Amaren Eskapularioa karmeldarrena, Jesus-en Bihotzarekiko jaiera batez ere josulagunena. Jaiera hauetatik batzuk, ordea, aparteko dinamika ezagutu zuten Aro Modernoan: Jesusen Bihotzarenak, esateko, baina hemen beste bat interesatzen zaigu berezikiago, ikusiko ditugun arrazoiengatik.

• Sortzez Garbiaren jaiera

Euskal herri eta Erakunde Publikoetan Andre Maria Sortzez Garbiaren debozioak historia herritar eta ofizial berezia izan du. Alde bateatik, balio eta lehia teologikoak zituen debozio honek (Eskola domingotarra eta frantziskotarra norgehiagoka batean ibili izan ziren beti, arlo honetan); beraz, Eskola teologikoen kalitate eta atxekimenearekin zerikusirik bazuen jaierek; baina, aldi berean, herritarra zen oso Andre Mariaren izendaera hau. Gipuzkoan ikusi dugu, Herrialdeko Erakundeek zina egina zutela dogmagai hau defendatzeko.

Frantziskotarren bandera zen jaiera honetan Bizkaia ez zen atzera geratu. Behin edo besteko anekdota galdua izan gabe, Sortzez Garbiaren jaiera frantziskotartasunaren ikurra bezala ageri da Jaurerrian. Eta garaiko Erakundeek berorren defentsarako konpromezua hartzea Senitarte frantziskotarraren garaipen gisara sentitzen zuten Ordenak.

Baina ez horrek bakarrik, baita herriak ere, hain zegoen, egon ere, herritartua iritzi teologiko hori. Labairurena osatzeko Guiard-i lapurtuko dizkiogu berri batzuk, Sortzez Garbiaren sinesgai horrek bere inguruan bildu ohi zuten debozioa ez-ezik grina liskartsua ere ezagutzeko. Herri-Erakundeek noski iritzi herritar bati erantzunez parte hartu zuten arlo honetan.

Bilbon aspaldidanik zegoen, Santiago elizan, Sortzez Garbiaren Kofradia, baina Bilboko Udalak San Frantziskoko komentuan egin zuen Sortzez Garbiaren aldeko bere zina (1620), komeni zen ospe osorekin. Elizkizuneko aktan eta egindako zinean zera irakurtzen da³⁵⁰:

En el combento del señor San Francisco extramuros de la villa de Bilbao [...] en cumplimiento del papel desta otra parte [zinaren testua, alegia] en cuerpo de ayuntamiento según uso y costumbre se juntaron los señores justicia y regimiento de la dha villa [...] y estando todos sus mercedes en cuerpo de villa delante del altar mayor de dho combento sentados en sus puestos oyendo los divinos oficios sus mercedes cada uno de por sí en manos del padre guardián del dho combento juraron en forma de derecho en una cruz y misal que tiene el dho padre guardián por sí mismos y por los demás que a sus mercedes sucedieren y todos los demás vecinos de la dha villa de Bilbao y su jurisdicción de que guardarán lo contenido en el dho papel según y como en él se contiene que yo el dho escribano les leí y en fee dello lo firmo. [Eta ondoren zinaren testua:]

...continuando la antigua deboción que nuestros antecesores y esta muy noble y muy leal villa an tenido a la fiesta y misterio de la limpia concepción de nuestra señora [...] hacemos boto y promessa [...] de tener y defender que fue concebida sin pecado original [...] y procuraremos en quanto nosotros fuere que esta sancta y piadossa devoción se enseñe al pueblo xptiano y se arraygue en los coraçones de los fieles [...] lo qual assí prometemos en manos del padre fray Juan de Villarreal goardián y perlado deste sancto combento.

Uste daitekeenaren kontra, zin hori ez zen Urian zerbait teorikoa, hiritarren harreman pertsonalekin zerikusi hurbila eta interesatua zuena baizik, garaiko jazoerek erakusten digutenez. Herritarrek biziki sentitzen zuten Sortzez Garbiaren jaiera, horren ondorioz demasiak egiteraino, gainera. Zin horrek berak bazuen bere historiaurrea.

Udalaren zina 1620ko abenduaren 13koa da; bederatzi hilabete lehenago Josulagunen Ikastetxetik irteerako gauezko prozesio bat, Santiago eta San Antongo elizetatik pasata, domingotarrenera sartu zen. Meزامutil batek, txilina joaz, Sortzez Garbiaren ohoretako ohiko deia egin zuen, ahots goraki. Eta horrela lehertu zen haserrea, F. Goiri-k Kontzejuari egindako txostenak dioenaren arabera³⁵¹:

...porque un muchaco que llebaba la campanilla començo a dezir que fuese bendita y alabada la inmaculada concepcion de la virgen maria madre de dios se lebantaron los dhos religiosos [komentu hartako fraide domingotarrak, alegia] contra el dcho muchacho y le havian maltratado y le havian rompido la linterna que llebaba y bolbiendose contra los dhos congregantes les havian dicho que fuesen noramala y que si yban borrachos con otras palabras de notable irreberencia y si los dhos congregantes no se hubieran reportado sosegando las demás personas que yban en procesión tan debota hubieran subcedido grandes demostraciones y alborotos.

Udalaren aipatutako zina, ba, gehiengo nagusi eta bero baten erabakiz egin zen, baina ez gutxi batzuk minduta utzi gabe. Egoera horren azalpen jasoago eta eskolatuagoa, bestalde instituzionalagoa ere bai, Gizakundeko (*Encarnación*) priore eta bikario Juan Ruano domingotarrarengandik etorri zen. 1661ean Uriko ohiko predikari izendatua izan zen. Zoritxarrez, nonbait, zeren Sortzez Garbiarekiko sermoihasierako fedezko aitorpena ez zuen esan nahi izan, nahiz eta Kontzejua saiatu zen gizalegez, arren, esatekoak esan zitzala eskatzen, baina alferrik: “mas se encerró el dominico en que no había de hacerlo y a esto se alborotó el pueblo”, dio Guiard-ek, eta herritar asaldatuak hiru ordezkari bidali zizkieten bere burubidea alda zezan eskatuz. Baina gizona, berean gogor! Orduan erreboltatu ziren kalekoak³⁵²:

Y como tampoco se redujese a esta embajada pasaron una noche los vecinos, en motín, a la plaza de la Encarnación, amagaron un asalto disparando algunos mosquetazos junto a las ventanas del convento, con gran susto de las monjas, y colgaron de la torre y muros de la capilla, letreros y banderas con las palabras del misterio.

Dogmatika herritar bizia zen huraxe! Baina ez zen ordukoa horretan bukatu, eta Prioreak auzitara jo zuen, Erregerengana. Udala matxinatuen ordezkari izan ibilitakoen alde atera zen, eta Sortzez Garbiarekiko jaiera-modu uritarra defendatzeraz, Gaztelako Kontseilura bere udal ordezkari gisa Etxabarria zinegotzia bidaliz (1661)³⁵³:

...ha sucedido ocasión forzosa para que deba enviar persona qe dé quenta a VSa Illa y le represente todos los lanzes q han passado en esta Villa con algunas personas Eclesiásticas q han desseado perturbar la paz de mis Vezinos.

Ez zeukan Uriak, egia esan, erreguka ibili beharrik, zeren historialariak esaten digunez, 1663an Gortean ere oso erabakita baitzeuden guretzat hain bitxia den arazo honetan ofizialki gorde behar ziren arauak³⁵⁴:

...en ella [Batzar Nagusietan, alegia] se dio cuenta de cómo S. M. había mandado a los Consejos y Tribunales de la Corte no consintieran que los sermones a que concurrían se fiase[n] a eclesiásticos o religiosos que no tuviesen la costumbre de «decir el elogio de la Virgen Santísima concebida sin pecado original en el primer instante de su ser», y que últimamente se habían enviado órdenes para que ningún predicador lo omitiese, y no se ajustase «primero que suba al púlpito a dezir el eloxio enteramente en la misma forma que se estila en los tribunales de la corte»; y ventilado este punto en la Junta, se acordó que todas las justicias del Señorío cuidasen se emitiera el elogio en todos los sermones que se predicasen, sin permitir lo contrario.

Erabaki hori betearazteko zina egin zuten ondoren Korrejidoreak eta Diputatuek. Urrats berria emanez, 1735eko Batzarretan erabaki zuen Jaurerriak Sortzez Garbiaren defentsa zin eginik sostengatzea, esaldi borobilez esan zen bezala³⁵⁵:

...esta Junta general por y en nombre de las nobles anteiglesias, villas, ciudad, Encartaciones y Merindad de Durango a quienes representan en común y de cada uno de sus vecinos y naturales.

Esandako guztiarekin, ba, agintariekin harremanetan, herritarren zerbitzuan, prediku eta harreman pertsonalen bidez, frantziskotarrek berriazko aurpegiera erlijiosoa zuten, kleroaren barnean eta beste Ordenen artean. Eta fraide horietatik batzuk aparteko aipamena merezi izan zuten historialariaren orrialdeetan. Gogoratzekoak dira, ba, hemen Labairuk gogoan izan zituen fraide horiek.

4. 2. 4. Aipatutako frantziskotarrak

Labairuren lan historiografikoa ahalegindu da Bizkaiko eta Euskal Herriko pertsonaia estimagarrienei beren leku biografikoa ematen, batez ere eliz gizona³⁵⁶. Aipatzekoagoak dira batez ere Frai Juan Zumarraga-ren biografia (1880) eta *Galería de Vascongados ilustres*

en religión deritzana (1893). Domingotar, agustindar nahiz mesedetar ugariren artean bada tartean frantziskotarrik, eta ezingo dugu Labairuren lan-mota hau hona ekarri gabe, albora utzi.

Labairuk argitara emandako lehenengo biografia Zumarraga frantziskotar durangarrarena izan zen³⁵⁷. Geroko biografia llaburren ondoren idazlan luzea da, 139 orrialdekoa lehen edizioan eta 200koa azken argitalpenean³⁵⁸. Aitzindari izan zen Labairu Zumarragarekiko bibliografia modernoan, García Icazbalcetak bere biografia argitara baino urtebete lehenago kaleratu baitzuen historialari bizkaitarrak berori.

Artxiboak gutxi baina Kronika frantziskotar eta amerikarrak ugari erabili behar izan zituen Labairuk liburua burutzeko. Halaxe dio, apalki, bigarren edizioiko «Aclaración» batean (1896), jasan behar izan zituen mugak aitortuz eta kritikariek, irten orduko, laudorioz betetako Icazbalcetari bere lekua ezagutuz³⁵⁹.

Zumarragaz gain, Jaurreria gainditzen zuen frantziskotarren^{ofm} Kantabriako Probintziako pertsonaiak edo estatistikak biltzen saiatu zen Labairu: Portilla-ren datuak (1700) edo Ministro Probintzialen zerrenda adibidez, azken hau artean inolako datarik gabe bildu zuen arren, baina deigarria da Ordenari Jaurreriko historian zer-nolako garrantzia ematen zion ikustea³⁶⁰.

— *Daudenak*

Aipatu *Galeria* biografikoaren barnean daude *Paskual Gasteizkoa* (†1339), pertsonaia ez sobera ezaguna baina interesgarria, alde batetik baino gehiagotatik³⁶¹. Ikerlan berririk gabe, Ordenako Kronikariengandik datoz *Galeria*-ra ondokoak ere: *Martín Urreta* bizkaitarra (†1683), Lur Santuetara joana; *Antonio del Buen Suceso* bilbotarra (familiako deitura ezin izan zuen jakin historialariak), Lur Santuetan Prokuradore Jeneral izandako Anaia Laikoa, eta hagiografia “klasikoenen” moldeen arabera hil-berpiztu-hildakoa (s. XVII. m.); *Jose Jesus Mariarena* (Ignazio Irala) bergararra (†1671), frantziskotar alkantartarra, Napoli-n hamazortzi urterekin hila; *Domingo Lardizabal*, Anaia Laiko bilbotarra, baina Andaluziako Probintziakoa (p. †1690), Lur Santuetan Prokuradore izana hau ere³⁶².

Historia General-ean ere bada zenbait izen gogoangarri, denak aipu motzetan jasoak. Frai Juan *Markinako*a (†1528), Cisneros-en aitor-entzulea, urte asko han bizi ondoren, Alcalá de Henares-en hil zena. Jatorriz urduñarra zen Juan *Martinez*, gazterik Honduras-a joana eta han Probintzial eta Komisari izandakoa, gogoratzen du Labairuk, 1570aren inguruko bezala. Frantzisko *Salcedo y Arbieta* (†1600), bi gurasoen aldetik hau ere jatorriz urduñarra baina Chiapan sortua, 1542an; Goardiano eta Probintzial izan zen Guatemalan, baina beste zerbaitegatik da gogoragarria³⁶³:

Se distinguió Fr. Francisco por sus conocimientos de la lengua mejicana, zotzil, kezeluquez o guatemalteca, la quiche o utlateca y la tzutuil o ariteca. La primera desde niño, las segundas con el trato y el estudio; y a los treinta años de edad abrió cátedra de ellas en el convento de Guatemala por encargo de la Real Audiencia de dicha ciudad, y para aprovechamiento de sus discípulos escribió las gramáticas de cada una de ellas y sus diccionarios respectivos.

Horren ondoren, Labairuk seguraski estimurik handiena zion Jeronimo *Mendieta* dator (†1604), Ameriketara joandako urtean ematen digu berorren berri (1554). Civezza-ren albisteetatik ari da kasu honetan historialari bizkaitarra; gaur egun albiste aberatsagoak ditugu historiografian, baina estimatzekoa da gogorarazi izana³⁶⁴.

Merece un recuerdo especial este franciscano alabés que ennobleció el convento de Bilbao con su estancia en él, su noviciado y sus estudios, y luego enriqueció la literatura patria con su hermosa Historia Eclesiástica Indiana.

Markina-xemeindarra zen Gabriel *Gillistegi* bere jaioturtean ematen du Labairuk (1597), bataio-agiria ere jasoz; Asunción eta La Paz-eko Gotzain hau Hirugarren Ordenari buruzko liburua Bilbon argitara eman zuen urtean ageri zaigu gero Labairurenean (1643). Ondoko albiste biografikorik ez diogu aurkitu historialariari.

Frai Pedro *Bardeci* beneragarria, urduñarra (†1700), bere heriotze-urtean dakar, aipamen oso labur batekin. Labairuk frantziskotar urduñarrak arreta handiz jaso nahi izan zituela esango luke batek, zeren

oraindik bada Hiri hartako beste bosgarren bat ere: Frai Mariano Herran (†1768), Perun martiri hildakoa³⁶⁵.

Frantziskotarretarik Labairuk eman zigun azken pertsonaia, Pedro Astarloa da (†1821), apologistaren anaia eta, ikusi dugunez, konbentziotarren aurkako gerran Udalari laguntza-eskaintza egin zitzaionean, agiriaren sinatzaileetako bat. Irakurle Jubilatua zen orduan Bilboko San Frantziskon (1794), baina urte haietan irakaskuntzaz gain euskal predikariei laguntzeko altxorra biltzen ari omen zen, 1797ko ohar biobibliografikoan historialariak adierazi zigunez³⁶⁶:

Otro durangués, el Padre Pedro de Astarloa, conventual algún tiempo de San Francisco de Abando, maestro de teología en su Orden y dedicado a la predicación, guardaba sus pensamientos más notables para publicarlos en bascuence, como lo hizo, después que, jubilado de su lectoría y del cargo de definidor de la provincia Franciscana de Cantabria, le quedó tiempo para ordenarlos y darlos a luz en Bilbao, en la imprenta del Señorío, regentada por Eusebio Larumbe, con el título de Urteco Domeca gustijetarako verbaldi ikasbidekuak, ceinzubetan azalduten dan Erromaco Catecismua.

Argitalpen hori 1816 eta 1818an azaldu zen, bi liburukitan, eta ia 600 orrialdeko obra da. Aita Astarloa garaiko aldarte politiko-armatuek aurrez aurre harrapatu zuten. Konbentziokoaren ondoren Gerrate Napoleondarrak eta Hirurteko Konstituzionalak (1820-1823), azken honek hain zuzen 1818an Ministro Probintzial aukeratuta Probintziako Buru zelarik. Ikusirik ditugunekin eta hau jakinki, ez gara sobera harrituko, Longa gerrilari eta jeneral antinapoleondarrari, 1813ko garaipenaren ostean egindako eskaintzaz. Erromatarren aurka euskaldunek izan omen zituzten gerrila-teknikak gogoratu ondoren, irakurtzekoa da horrelako ekintza bat Longak Urduñan nola gidatu zuen deskribatzen duen pasarte; baina batez ere, une larri haietan, napoleondarren kontra egindako gerra herritarra (eskubide osoz egina, noski, adierazten digunez) honela ikusi zuen Aita Astarloak, testu honek dioenez³⁶⁷:

Orra ce argui argui irakutzi daben D. Francisco Longa Jauna, anchinaco Canta-uritarren seme dana, ez bacarric bijotz andi, bular sendo, beso indartsu, eta bildurrezgarrijan, baita bere berorren Christi-

nautza, eta jaijotz-lurraganaco amodijuan; bada eztau atzeginic euqui egunez, ez gauez, ain lastan dituzan bi oneen arerijua Españatic cam-pora icusi artian. [...]. Guc bere berorren erritarroc ezaguturic dauca-guz berorrec, eta berorren guerra lagunac eguin deuzkubezan mese-diac. Oneen artian eztaucagu chiquinenentzat Erliginoe christinau, gueure asaben fede, eta siniste catholicuban geratutia, botaric gure artetic doe ceruco au quendu, edo guichijenez ilundu gura euscubeenac.

Herri-zaletasuna (Espainiaren barnean, noski), subiranotasun poli-tikoa (Koroarekin lotuta), lurraldea, kristautasuna eta hizkuntzarekiko atxekimendua: dena elkar-lotuta ageri da Astarloaren testuan. Garaiko egoera sozio-politikoan Longa jenerala eta Astarloa fraidea adiskideak ziren, eta elkarren laguntzaile, gainera, Longak bideratu baitzion idaz-leari bere liburuaren argitalpena.

• Egon zitekeen zenbait

Galeria biografiko honetan aski denetik dugu (misiolari, nagusi, idazle, etab.), baina zer esan egindako hautapenaren balioaz? Gure bilaketan zuzen ibili baldin bagara, zera esan dezakegu lehenik: jarri zuen Labairuk arretarik franko frantziskotarren biografietan baina guz-tiz sistematikoa izateke. Eman ditzagun, XVI. menderako besterik ez bada, adierazi nahi dugunaren adibide batzuk.

Burgosko Kustodio/Ministro edo Kantabriako Ministro Probin-tzial³⁶⁸ bizkaitarretako zenbait zinez baliozkoen artean eman zitekeen, baina ez dugu aurkitu horrelakorik Labairurenean.

Gogoan izatekoak gerta zitezkeen, artean Burgosko Probin-tzian, adi-bidez: Martin Balmasedakoa, Burgosko Kustodian Klaustratik Ob-serbantziarako jauzia gidatu behar izan zuena (1490-1493)³⁶⁹, geroago D. Vidaurreta urduñarrak Nafarroan egin behar izan zuen bezala (1524)³⁷⁰ edo agian J. Meñaka ere³⁷¹; baina XVI.eko Probin-tzialen artean interes-garriena, alde ezberdinetatik, Frantzisko del Castillo durangarra dugu, Burgos-ko Probin-tzian eta Kantabria berrian halako pisua izan zuena³⁷².

Juan Solaguren-ek ere merezi zuen gogoratzea (†1633). Aulestiarra zen Probin-tzial hau, eta Bizkaian, batez ere mojen artean izan zuen zeregin giltzarriagatik da gogoangarria: etxe berriak ireki edo Erreglak

eta klausura ezarri zituen Gordexola, Gernika, Bilboko Sta. Krutz eta Sorkundean. Bestalde, Lekeitioko fraide-komentua haren agintaldikoa da, Labairuk ere zekienez³⁷³.

Nagusiena bukatuz, esan dezagun pozik jasoko genuela Labairurengandik Aita Frantzisko Tolosaren biografia “bizkaitarra”, berori giputza izanik ere, Bermeo eta Bilbon irakasle izan baitzen berau, Parise eta Leuven-etik itzultzean. Ordenako Probintzial aukeratu zuteneko urtean (1587) egokiera ona zuen horretarako, kapitulu horretan bildutako beste berri frantziskotarren artean³⁷⁴.

Pertsonaia bizkaitar gutxi ezaguna, baina Ordenaren auzi historiko batean legegizon erabakiorra gertatu zena ekarri beharko litzateke Bizkaiko historia erlijiosora: Joan Bizkaikoa edo Azatorre/Azatarro. Lur Santuetako frantziskotarren eskubideak frogatzen lan baliagarria egin zuen (Venezia, 1421), eta oroitzapen onekoa da Ordenaren Kustodia hartan.

Misiolari bizkaitar frantziskotarren artean ikusi dugu arestian Labairuk aipaturiko zenbait; baina eskas eta zerbait alboratua dago Labairuren informazioa. Frantzisko Beraskola gordexolarra (†1597), Floridako martiria eta Bilboko bi komentuetan bizi izana, Gillistegirekin batera ager zitekeen heriotze-urte hartan, baina, dakigunez, ez da ageri *Historia General* osoan. Misioei begira dihardugula, XVIII.eko bigarren partean bizkaitarrek Ameriketara izan zuten protagonismoa jasotzerik ez zuen izan, nonbait, Labairuk: Bilboko San Frantziskotik bertatik Mexiko edo Kaliforniara joandakoak ezin izan zituen-edo bildu: P. J. Mugartegi (†1804), adibidez. I. Omaetxebarriak sakabanatuta duen historiografia frantziskotar-euskalduna biltzen bada, izango da biderik hutsuneok betetzeko.

Dena dela, ikusi ditugun Labairuren langai frantziskotarrekin ez da agortu oraindik historialariak utzi zigun oro. Fraide frantziskotarrenak ikusi ditugu honaino, baina, urrats berri bat aurrera emanez, Bizkaiko moja frantziskotarrei buruzko langaiak ere bildu behar ditugu honako, historialariarenetik.

4. 2. 5. Moja frantziskotarren Bizkaiko komentuak

Portilla Bikario Probintzialak Bidaurretatik zabalduko gutun batetik jaso zuen Labairuk Araba, Bizkai eta Gipuzkoako moja-komentu

hauen albistea³⁷⁵. Bertan daude, beraz, Bizkaikoak ere, zortzi komentu: Urduña, Areatza, Durango, Gernika, Bilbo-Abandoko hirurak (Santa. Klara, Sta. Krutz eta Sorkundea) eta Portugaleta.

— *Daudenak, ez daudenak*

Baina zerrenda ez dago osorik³⁷⁶, bi falta zaizkiolako (Gordexola eta Balmaseda). Ez dakigu zergatik ez den ageri Gordexola, antzinatik bizirik zen komentua (1450)³⁷⁷; kopia-errakuntza dela pentsatu behar da. Balmasedarenak, ordea badu bere esplikabidea: izan ere, Portilla Probintzialaren zerrendak Bizkaian Kantabriak zituen komentuak eman zituen, ez besterik, eta, iturri horri jarraiki, Balmasedakoa Gotzainaren menpekoa zenez, berau zerrendatik kanpo geratu zitzaion Labairuri ere³⁷⁸.

Hortaz, zenbaketa osoaren arabera, Bizkaian 1700ean 10 komentu zeuden moja frantziskotarrenak, juxtu, XX. mendean gure egunak arte zutik iraun duten frantziskotar moja itxien Bizkaiko hamar komentuek, denak³⁷⁹. 1810ean 21 moja-komentu zeuden Bizkaian, eta horietako 10 ziren frantziskotarrak (%47)³⁸⁰.

1810erako iturritzat darabilgun inkestaren arabera³⁸¹, “Bizkaiko Gobernuaren” menpean (=Araba, Bizkaia, Gipuzkoa) 903 moja bizi ziren, denetara. Hiru Probintzietako horietatik 374, frantziskotarrak ziren: %41eko portzentaia, beraz. Guztion artean, moja frantziskotar bizkaitarrak 119 ziren.

Jaurreriko egoera estatistiko hori garapen horretaraino eraman zuen egitura instituzionalaren historia ematen ahalegindu zen Labairu, Bizkaiko Elizaren historia azaltzeko egoki iruditu zitzaionean etxez etxe albisteak aurkertuz, baina haietako hainbat komenturen historiaurrea ere argitara ekarri.

Izan ere, historiografia modernoak ere azpimarratu duen fenomeno baten aurrean aurkitu zen historialaria, moja komentu itxien lehen orduetara begiratu orduko: komentuen jaiotunean, eta lehendik, herri eta ermitetako serorategiak edo serora-etxeak daude, Mendebaldeko herrietan, eta zer esanik ez, Euskal Herrian. Halaxe gertatu zen sarri-

tan, herri txikietan bezala (Areatza edo Dulantzín) handietan ere (Tolosa edo Bilbon)³⁸².

Hori horrela izaki, Labairuk ere abiapuntu beretik hasten du komentuon albistegi historikoa. Ez da, noski, gorputz testual borobildu bat, han-hemenka barreiatuak ematen dizkigun berrien altxor irekia baizik. Bere kontatera kronologikoa etenda, kapitulu bat ere idatzi zuen Labairu-k seroren inguruan, Jaurerriak eta Gotzainak beren artean izandako auzia azaltzeko (1620-1623)³⁸³.

Gonzagaren esanak hartuz, 1443an bost (Castro Urdiales barne) Serorategi aipatu zituen *Historia General*-ean, Izaroren menpe jarritakoak³⁸⁴. Bestalde, Labairuk erlijiotasunaren erakundeztapenari eman izan dion garrantziak, Bizkaiko moja-komentuen eratzean serorak edo lekaiameak klausuraratzek izan zuen munta azpimarratzera eramanez. Alde horretatik, XVII.eko lehen bi hamarkadetan gertatutako seroren itxiera hori espreski gogorarazi zigun historialariak kasu bakoitzean.

Historia hori kontatzean, batez ere sei etxe hartu zituen gogoan: Abandoko Santa Klara eta Sorkundea, Askaoko Santa Krutz, Durango, Gernika eta Portugaleteko moja-frantziskotarrak³⁸⁵. Gernika eta Portugaletekoez deus gutxi du Labairuk; Gernikakoaz 1563an eraikuntzaren data (txarra) emateko³⁸⁶, eta Portugaletekoaz 1614an Santa Klarako hirugarrendarrek komentu berria estreinatu zutela esateko ez bada³⁸⁷.

Baina Bilboko hiru etxeei eta Durangoko San Antoniori “monografia” deituetako bana eskaini zizkien historialariak. Hala ere, esan behar da, Bizkaiko komentu-zerrenda historikotik (eta gure hutsegiteren bat tartean ez bada), Gordexola (1450), Areatza (1620) eta Balmasedako (1666) monasterioen albisterik ez dagoela Labairurengan. Gatozen, ba, besteen berriak aurkeztera.

— *Urduñako klaratarrak (1296)*

Emakume frantziskotarren elkartetara etorri eta espero zitekeen, Urduña da lehenengo ageri dena. Lehenengo toki kronologiko horixe du gaurko historiografian ere, eta gure idazle “klasiko” honek ez zuen huts egin lehenengotasun hori azpimarratzean. Taldeko erlijioso-bizimoldearen Bizkaiko sortune dokumentatua deskribatzen digunez,

eta esango nuke sorburuei eman ohi zaien poesia puntta batekin gainera, komeni da testua galdurik ez uztea. Hona Labairuren hori³⁸⁸:

Al siguiente 1296 pertenece la primera noticia de comunidad religiosa de mujeres en Bizcaya, y es la referente a las clarisas de Orduña, quienes en reverente súplica a la Santa Sede pidieron que se las diese la iglesia de Santa María la vieja de dicha localidad, abandonada más de medio siglo hacía, y en donde podían cómodamente edificar un monasterio, en el cual se recogiesen las beatas que vivían con hábito de monjas y bajo el instituto de la Orden de Santa Clara en la iglesia referida...

Geroztik Historia ez zen batere hiztun gertatu, eta XVI. mendera arteko isilaldia daukagu Urduñan: “de este monasterio no existen después memorias”, dio historialariak, eta gaur egun ere ez dirudi isilaldi hark hitz berririk esan duenik. Hurrena, berriro ere serora gisara, 1524an aurki daiteke talde hau, azkenik 1598an klaratar bilakatu, aspaldidaniko serora-bizitza eta bizilekua ere Santa Marinara aldatuz, orain Erregla berri batekin³⁸⁹. Baina Labairuk ez zigun utzi historia horren azken albisterik.

Ikusi dugunez, Urduñakoa ez zen, ordea, Erdi Aro hartan Euskal Herriko Serorategi frantziskotar bakarra.

— *Bilboko Santa Klara (c. 1366)*

Serorategi eta komentu ibiltaria izan da hau, baina sei mendeko bizialdia bete duena: Santimanine ondoko jauregi batean sortu zen Serorarte bezala (c. 1366), gero Santa Barbarara paseaz, Abandora (1580), eta bertan bete zuen taldeak XIX. mendeko gerrateetara artekoa. Horiek pasata, Begoñan izan zuen egoitza berria (1854), azkenik Deriora (Artebakarra) joan arte (1971)³⁹⁰.

• Seroratatik klaratar izateraino

Hirugarren Ordenako elisabetarrak izan ziren denbora luzez, hiru botoekin baina klausurarik gabe. 1603an bildu ziren klausuran, eta 1611n egin ziren klaratar. Datu hauetara ekarri behar dira Labairuk gaizki dituenak, Uribek komentuko artxihoan buruturiko ikerlanari jarrituz³⁹¹. 1681ean 43 lekaime izatera iritsi omen ziren, eta 1768ko

kopuru-izendapenean, komentu honi 22 laguneko taldea egotzi zitzaion, eta dotea 1.000 dukatekoa zen. 1800ean legezko kopuru hori berriz ere murriztu egin zen, 20 lagunetara jaitziz³⁹².

Klausuraren honek auziak eta dena ekarri zituen, eta Bizkaian bezala Gipuzkoan interesik biziena izan zuten horretan eliz jendeek bezala herri-agintariak. Labairuk ongi azpimarraturik utzi du hori³⁹³. Klausurak arazo sozio-ekonomikoak zituen, bi aldetatik: bata, Ahizparteari zaildu edo ezindu eginten zion klausurak bere eguneroko mantentzererak eskuratzea, eta bestea, gizarteari hainbat zerbitzu onuragarri moztu. Lehenengoaz zera esan zuten mojek³⁹⁴:

Alegaron las beatas [de Sta. Clara] su pobreza para no admitir, por el momento, la clausura y representando los inconvenientes que para la conservación de la comunidad se originarían de ello.

Eta, bigarren, Erakundeek klausurarik gabeko mojak behar eta nahi zituzten, eta Jaurreria, Erromatik eskatuta, espreski hain zuzen moja frantziskotarrei buruz bere iritzi interesatua ematera beharturik aurkitu zen, ondoko galdera honi erantzunez (1603)³⁹⁵:

Item: si se sabe que las beatas se dedicaron y dedicaban siempre en el adoctrinamiento de los niños y doncellas, y buenas costumbres, así como en todo lo demás referente a labores y gobierno de las casas, y de no dedicarse a esto se quedarían muchísimas niñas sin la competente instrucción y educación y se criarían mal por no haber aparejo ni comodidad necesaria, ni quién enseñe y adctrine tan exprefeso como lo hacían las religiosas.

Historialariak dioenez, “se contestó afirmative en todo”. Baina, arrazoi sozial guztiak gorabehera, klausura hartzean, moja-komentuek, eta Bilboko Santa Klarak ere, beste bide batetik segurtatu behar izan zuten beren egitura ekonomikoa, hurrengo mendean Baionako Santa Klaran ere segurtatu behar izan zenaren antzera.

• Ondare baten segurtasuna

Sta. Klarako Ahizparte honek denboraren harian ondare estimagarria bildu zuen bere baitara. Hastapenetan, “una posesión bonita con

una buena campa” zuela, dio Labairuk. Baina pobreak ziren, edo hori da behintzat klausuraren barnetegi itxia ezarri nahi izan zitzairenean berorren kontra eman zuten arrazoia: “los inconvenientes que para la conservación de la comunidad se originaría de ello”, kanpoko lanak uztera behartzen baldin bazituzten, alegia³⁹⁶. Hasteko, barruti itxi hura zabala izan zedin ahalegindu ziren, eta ez, ematen duenez, emaitza txarrekin³⁹⁷:

La clausura que se les señaló fue la propiedad y posesión que la Comunidad tenía en el mismo sitio conservado después por Santa Clara de Abando, cuya huerta con pared llegaba al camino de San Mamés prosiguiendo a las casas de Martín Pérez de Aburto, incluyéndose dentro de la clausura el manzanal y robledal, y por otro lado, que no había pared hasta la casa denominada Ugarte.

Lur horiek dirutan izan zezaketen balioa ezagutzeko, bi datatak salmentak ditugu lekuko, bata 1675ean Carlos Nouvi-ri egina, eta bestea, 1730eko tasatzea: lehenengoan, salmentara ateratakoek 15.720 dukat balio izan zuten; 1730ean, ostera, mojenak izandako haiek denek 214.441 erreal³⁹⁸.

Egiteko dago, noski, Santa Klara komentu haren historia ekonomikoa, eta zoritxarrez, zaila izango da, zeren eta historialarientzat ohar hau utzi zigun Labairuk, gero Uribek osorik berretsia³⁹⁹:

Han desaparecido de este convento los antiguos libros aún el de las profesiones de las religiosas, merced a las guerras y expulsiones que sufrieron las monjas. Así es que casi nada es lo que puede referirse para edificación de unos y noticia de otros.

• Armaz inguraturik

Hala ere, gainerako moja-komentuetan gertatu zenaren alderantziz, 1795ean adorez edo beldurrez beteta, baina komentua zaindu nahi izan zuten⁴⁰⁰:

Las de Santa Clara (entonces sitas en Abando) permanecieron todas en su clausura, menos el día en que, en este año de 1795, llegaron los

Franceses a Bilbao, que entonces lo pasaron en Santa Agueda, como en observación de lo que aconteciera.

Armada napoleondarra iristean (1808) irtenbide bikoitza aurkitu zuten. Batzuek Castro Urdiales-ko komentuan babestu ziren, eta gainerakoak komentu-inguruko etxeetan geratu, zer gerta begira. 1812ko egoera, hauxe izan zen⁴⁰¹:

En 1812 volvieron once de las que emigraron a Castro. Fallecieron algunas y dos de las que quedaron en Abando, reconstituyéndose [la Comunidad] con 13 religiosas, terminada la guerra.

Hirurteko Konstituzionala sano gainditu baldin bazen ere, lehen karlistadak ez zuen barkatu, eta 1835ean Mirasol liberalak atera zituen lekaimak beren komentutik. Handik aurrera, ongileen etxetan bizi izan ziren, sei urtez, azkenik Gernikako Sta. Klaran aterperik eman zitzaizen arte.

Bien bitartean, Abandoko Santa Klara, bortxaz utzitakoa, saldu egin zuen Gobernuak, 68.500 errealetan (1843). Ez zegoen, ba, iraganari begira gelditzerik, eta Ahizparteak komentu-eliza berriak jasotzerari ekin zion: 1854an sartu ziren egoitza berrian, Begoñan, eta 1858an lortu zuten Gobernuaren ezagumendu juridikoa⁴⁰². Esan bezala, 1971n aldatu zen Ahizpartea Derio-Artebakarrako azken komentu berrira.

— Durangoko San Antonio (1439)

1439ko urtea da historialariek, eta horien artean Labairuk, etxe honi eman izan dioten sortze-urtea⁴⁰³. Emakumezkoen Jaureriko komentuen lehen urratsetan gaude: Urduñakoa ikusi dugu; itxura guztiz, Gernika sorturik zen (1422), Bilbo-Abandoko Sta. Klara ere bai (bere Santimamineko egoitzan, serorategi bezala: 1366), eta Durangoko San Antonio dator hurrena.

Labairuk honela kontatu zigun etxe honen sorrera⁴⁰⁴:

Su data es de 1439 según consta de la Bula expedida por Eugenio IV desde Florencia, a petición de Millia de San Sebastián, María Ochoa y Teresa de Estaeta, terciarias de San Francisco, las cuales recibieron

el hábito con otras señoras en una ermita dedicada a Santiago y suplicaron al Papa las concediese la licencia para fabricar casa e iglesia, donde pudiesen recogerse y dedicarse al culto y servicio de Dios, con capellán que les pudiese dar pasto espiritual y administrar los santos sacramentos.

Biltze hori ez zen, artean, klausura itxia, zeren 1599ra arte ez baitzuten izan horrelako klausurarik. Historialariak emandako ondoko berriak jauzika datoz, segidarik gabe: 1548-1550.etan komentu berriren bat egiteko dohaintzak jaso zituzten (lehenengo Sta. Katalina deituko zen baterako, gero Sta. Elisabeterena). Sustapen-lan horietan zebiltzala, Durango erre egin zen (1554), eta herriarekin batera mojen etxea. Dohaintza berri batek salbatu zuen Durangoko proiektu hori⁴⁰⁵.

Frai Joan Zumarraga izan zuen elisabetar haien etxeak babeslerik garaiena: ondoan fraideentzat ostatu-etxea jarri zien, eta bere liburutegitik hainbat ale bidali, gaur egunak arte gorde izan direnak, Artzapezpiku haren sinadura eta guzti⁴⁰⁶.

Hogei lekaime omen ziren 1556an, eta laster eskatu zitzaien klausurarena erabakitzeko. 1599an onartu zuten, osorik, itxiera-molde hori. Hurrengo pausua, elisabetar izatetik Sta. Klararen Erregla onartzea izan zen: Labairuk horren data 1610ean jartzen du, baina historiografia berriak 1612ra arte atzeratu nahi du berori⁴⁰⁷.

Ondoko historian, Ahizparte haren estualdiak gogorazi zituen Labairuk: 1808an, armada frantsesa iristean, soldaduei utzi behar izan zien komentua, Durangoko beste moja-etxeek egin behar izan zuten bezala⁴⁰⁸. Baina ez zen hori unerik zailena izan: 1813ko maiatzaren 17an Napoleon-en italiarrek komentu-elizei su eman zieten, eta dena errausturik geratu zen eraikina. Soldaduen azken orduko lapurreta eta harpilaketan egunak ziren haiek, historialariak azaldu zigunez.

Komentuaren etxagintzari berriro 1817an ekin zitzaion, eta Ahizparte 1819an bildu zen hara, nahiz eta elizarik ez zuten izan mojek, harik eta Aita Estartak Udalaren laguntzarekin (18.000 erreale) 1847an jaso zien arte⁴⁰⁹.

Irakaskuntzara emanak ezagutu zituen Labairuk San Antonioko mojak, eta estimuz begiratu zituen, nonbait, lanbide berri horretan⁴¹⁰.

Baina 1547an ezbehar handi batek jo zuen komentua: suteak. Eta lehendik Bilbon zeuzkaten ondasunei eta lanari heldu behar izan zieten erlijiosek etorkizunari aurre egiteko⁴¹⁶:

...para edificarlo vendieron las religiosas unas casas que tenían en Bilbao y las rentaban 4.000 maravedís: con lo que quedaron muy alcanzadas y para mantenerse se vieron obligadas a buscar su sustento con las labores de mano a que se dedicaron.

Komentuaren berreraikuntza toki berean egin zen, eta ez bat-batean, eraikina baliabide ekonomikoak eskuratu ahala zabalduz baizik. Herriko auzoek lagundu zieten orduan, eta familia “onetako” mojak gazteen doteek lagundu zuten aurrera egiten. 1582an, mende-hasieran erositako mahastien dobleko lurak erosi ahal izan zituzten⁴¹⁷.

Egoera ekonomiko eroso izan zuten, azkenik. Datua interesgarria da, fraide frantziskotarren komentuetan ia sekula ez, eta moja frantziskotarretan gutxitan idoro ohi den datua baita hau. Mereziko du, horregatik, Labairuren hau transtribatzea⁴¹⁸:

Llegó a ser una de las comunidades mejor dotadas y adquirió recursos para subvenir a las corporaciones, municipios y particulares. Así la Casa de Contratación y Averías de Bilbao, el Consulado y la Villa, el Señorío de Vizcaya, las religiosas de San Agustín, el convento de la Encarnación y de Santa Clara, las Repúblicas de Górliz, Ibarra-guelua y puerto de Elanchove, anteiglesia de Munguía, Lujua, Erandio, Lejona, Meñaca, Gatica, Larrabezúa, Miravalles, Basauri, Arrancudiaga, Bedia, Abadiano y otras rentaban a este convento por los corridos de los anticipos que hizo en distintas épocas.

Aberastasun hauek, badirudi ez zutela Ahizparte hartako bizitza hertsia eta eredugarria ito, eta komunitateak komentu berrietara fundatzaile eta erreformatzaile gisan moja aukeratu batzuk bidali ahal izan zituen: Eibarko Iasira bost (1621) eta Santander-aldeko Carriedo/La Canal-era lau (1666)⁴¹⁹.

Sutearen ondoren berehala ezin egin izan zena, klausura hartu eta klaratar bihurtu ondoren burutu zen: bederatzi urtetan jaso zen eliza berria (1620-1629), eta komentuko eraikinak zerbait osatuz segi. Une

horretan, mojararako etorririko Abendañotar batek lagundu zuen, komentuan bezala elizan⁴²⁰.

• **Inguru oldarkorreen (1795...)**

Eraturik eta ongi errotuta zegoenak, ordea, beste komentuak bezala, estualdi ezezagunekin topo egin zuen XVIII.aren azken urteetan eta hurrengo mendean. Huraxe egin-desegin-berreginaren historia! Konbentziotarrak Bilbora sartzerakoan komentua utzi eta sakabanatu egin ziren Sorkundekoak⁴²¹.

1808ko abuztuan bizi izandako frantsesen kontrako altxamendua ito, Bilbo Uria uztarpetu eta hiriko gerra-bizimodua antolatzean, komentua soldaduentzako ospitale nola bilakatu zen azaltzen digu historialariak⁴²²:

Primeramente se proyectó que el hospital fuese capaz de contener doscientos o trescientos enfermos, y luego se pensó que sería de mayor ventaja si contuviese quinientos. Se inspeccionó el Convento de la Concepción abandonado por las religiosas, y aunque parecía inútil para tanto enfermo, como no había por el momento lugar más hábil, se empezaron en él las obras, interviniendo Mazarredo en persona, el cual ofició al Ayuntamiento que en la preparación de este convento para hospital de la tropa francesa se verificasen los trabajos necesarios, pero del modo que de la parte destinada a salas de enfermos no hubiese entrada para la iglesia y sacristía, ni para el coro alto ni el bajo ni en la huerta.

Betekizun hori izan zuen, ba, gerrate hartan (1808-1813)⁴²³. Hondaketarik franko izan zen, eta 1815ean 37.640 errealeko konponketak egin behar izan ziren eliza-komentuetan⁴²⁴. Bestalde, Uriak gero eta beharrian gehiago zuen ibaiaren bi aldeetan bere bizitzarako, eta Komentu-Udalak akordio interesgarri batera iritsi ziren, untzi-zubi bat jarri eta bertatik beharko zen bideari leku emateko (1819)⁴²⁵.

1823an, berriz ere, komentua uzteko ordena eman zitzaientzen, Gobernu Konstituzionalak Urira zekarren soldaduteriarentzat koartela behar zelako⁴²⁶. Hurrengo hamarkadako albisterik ez zuen jaso Labairuk, eta 1833an soldadu-ospitale bezala ageri da berriz komentua.

1858an komentura itzultzeko baimena eskuetan zutenean, Tuterako trenbide-geltokirako hartu zieten orubea. Hurrengo pausua, ba, leku berria bilatu eta eraikuntza berrietan sartzea izan zen. Mena auzoan, Vista Alegre-n, izan zuten horretarako aukera, eta 1859-1861.etan egin ziren eliza-komentu berriak, 420.000 erreal kostata⁴²⁷. Hortaz, hor bukatu zen behin-behineko aterpetako bizimodua.

— *Bilboko Santa Krutz (1558)*

Ahizparte honek (XV. mendean sortua) lehen egoitza Zabalbiden izan zuen, serorategi bezala, harik eta ibai eskuinaldera pasa zen arte, komentua Askaon eraikiz. Klausura 1614an hartu zuten, eta 1620an egin klaratarren profesia⁴²⁸.

Albisterik nagusienak “monografia” batean eman zituen Labairuk, eta moja-komentu frantziskatarrei eskainitako idazlan hauetan luzeena da⁴²⁹. Hala ere, idazlan burutua baino langai-bilketa xumea da gehiago, nahiko nahasia eta gaitan segidatasun kronologiko edo tematikorik gabea. Horrela izanik ere, geroko monografia ttipi guztiek erabili dituzte Labairuren langaiak idazketa berriak hornitzeko, nahiz eta ez beti aitortu iturri labairutar hau.

1882an, komentuko Artxiboan egindako miaketa baten emaitza da idazlana, izenburutik bertatik esaten zaigunez. Ezingo dugu xehetasun guztiakin hona ekarri, baina zertzelada larrienak jasotzea dagokigu, bederen.

• **Komentuko elkartea**

Sta. Krutz komunitatea serorartea izan zen lehenengo, dio Labairuk, eta “Sta. Elisabeten moja” bezala ezagutu izan ziren taldekoak. 1558an bitan banatu zen Ahizparte, baina azken buruan, orube-erosketa batzuen ondoren, Begoñapean bildu ziren Askaokoak alde egingoekin, Aizparteari segida emanez⁴³⁰.

Komentuko lagunartea hiru motatako lagunek osatu izan dute Sta. Krutz-en, mendeak zehar: mojak berak, mojekin hezitzen ziren gazteak (gero ezkontzeko irten, edo moja ere izan zitezkeenak: lautaraino izan zitezkeen) eta kaperauak (herriko apaizak, baina horiekin batera

Kantabriako fraideak ere). Fundatzaileen borondatez eta haien ondasunen kontura doterik gabeko zenbait mojangai hartu beharra zegoen komentuan (lautaraino izan zitezkeen hauek ere)⁴³¹.

Labairuk eskaintzen dizkigun estatistikak 1684 eta 1768etakoak dira: 49 lekaime omen zeuden komentuan lehen data hartan. Eta 1768an komentu bakoitzari Kantabriak izendatu zion moja-kopuruaren arabera, Sta. Krutzi 30 lagun omen zegozkion. Belo beltzekoen dotea (korukoena, alegia) 1.000 dukatekoa zen orduan⁴³².

Kaperau-taldea bost lagunetaraino iritsi zen, ofizialki: fundatzaileek mantendutako hiru, eta Kantabriako beste bi, “a fin de que administrasen los Sacramentos a la comunidad y para todas las demás asistencias espirituales” (1615). Azken biak Abandoko San Frantziskon biziko ziren, eta handik bete beren zeregina Sta. Krutzen, urteko 150 dukateko soldata baten truke⁴³³.

• Garaien aldarte zailak

Zalantzarik gabe esan daiteke Sta. Krutz komentuaren eta Ahizpartearen historia moja-monasterioen artean aldartetsuena izan dela: bete-bete harrapatu izan zuten ondarearen administrazio-gorabeherak (batez ere XVII. mendean), udal politikaren joan-etorriek (1624), uholde eta gerrek. XIX. mendea bereziki zitala izan zen komentu eta komentutar hauentzat: Labairu, bere aldetik, erresumindu egiten zen kasu honetan liberalismoak eta Administrazioak erabilitako botere-arbitrariedade makurrekin.

Izan ere gehienetan galtzaile izatea suertatu zitzaion Ahizparte honi: 1794, 1808, 1823, 1833, 1873. etako gerretan, eta horiek ezarri zituzten ondorio txarretan. Horrek guztiak komentuaren ondare teoriko onari kalterik franko egin zion, eta inoiz baita Ahizpei ere, uneren batean, tuberkolosiak jota edo, hainbat lagun heriotzera eramateraino (14 moja hil ziren 1833ko erabakien ondorioz bikario-etxean egoera txarrean pilatuta bizitzeagatik); zortzi laguneko komunitatea geratu zen, azkenik. Hala dio Labairuk⁴³⁴.

1795ean, konbentziotarren sarrerarekin, ihes egin behar izan zuten lekaimeek, eta Urduñako Sta. Klaran aurkitu zuten aterpea. Urte-erdi

pasatxoaren ondoren itzuli ahal izan ziren berriro. Labairuk ez digu 1808an sortutako egoeraren zertzeladarik ematen, nahiz eta idatzi den “1808an hasi zen Ahizpartearen zinezko kalbario-bidea, XIX. mende osoan luzatuko zena”⁴³⁵.

Besterik da, 1833az gerokoari buruz: kasu honi begira, historialaria ez-ezik elizgizona ere errebolatzen zitzaion bere golkoan Labairuri. Idazleari berari utziko diogu hitza⁴³⁶:

En diciembre de 1833, dos meses después de haberse iniciado la guerra civil, el Ayuntamiento de Bilbao pasó un oficio a la Abadesa de la Cruz, exigiendo desocupase la Comunidad en el término de poco más de dos horas, porque le necesitaba para tener en él arrestadas a las personas conocidas por desafectos al Gobierno de S. M. la Reina. [...] A poco vieron las monjas que su Iglesia y convento se destinaban a acuartelamiento de tropas, almacenes de víveres y otros usos. [...].

En la tercera guerra civil cupo a las religiosas de este convento lo propio que en las anteriores. — En 7 de septiembre de 1873, el alcalde D. Juan J. de Aguirre ofició a la abadesa que, debiendo ser ocupado el convento por fuerzas militares, se hacía preciso que desalojase la Comunidad el convento en el plazo más breve.

Komentuko koartel-aldiek ekarritako hondamendi eta ondoko gastuak beren zenbakitan eman zituen historialariak. Irteerak komentua bera galtzea ekarri zuen 1833an: Ikastetxe publiko bilakatu zen, eta mojek itzuli ahal izan zutenean (1848), 1608an erositako orubean jaso ahal izan zituzten komentu-elizak (Begoñako Galtzaran: 1854-1855, 1857-1858): 265.908 erreal izan zen gastua, eta Udalak, kendutakoaren truke 30.000 erreal eman zizkien⁴³⁷.

• Ondarea

LekaimEEK, ezbehar guztien aurka, erakutsitako irauN-nahia historia luzetik zetorren, eta ez kasketaldi batetik: baizik eta komentzimendu erlijioso batetik noski, baina baita aurreko bi mende t'erditan izandako ondarearen eta ahalegin pertsonalen oroimenetik ere.

Ondare hura, krisiak gorabehera (administrazio txarrak, desbaliozteak, kobrantza atzeratuak, etab.), segurtatuz joan zen. 1550ean sero-

rategi ondoko mahastiak erosi zituzten Askaon, 1586an eliza eta komentua egiteko orubea alboan bertan⁴³⁸, 1602an Domingo Gorgollak Uceda eta Alcalán zituen alkabala-bilketako irabaziak (garrantzizko oinarri ekonomikoa gertatu zen hau)⁴³⁹, 1604an bi kaperaurentzat mantenua izendatu zien Pedro Hernanik (urteko 500.000 marai errenta-irabazitan), eta 80.000 erreale mezatan; 1617an ondoko etxe batzuk eta labea erosi zituzten (400 dukat balio izan zutenak).

Baliabide ekonomikoak bazetozen, baina kobrantzak ez ziren beti puntual egin ahal izan: 1636-1650.etan 3.000.000 marai ordaingaberen hartzekodun zen komentua, eta 1684an halaber likideziazik gabe zegoen Ahizpartea kobrantzen atzerapenagatik.

Zegoenaren administrazioa ez-eraz Sta. Krutzeko mojek, etxea zainduz, harremanak ere zaindu zituzten: 1624an Udalarekin egin ahal izan zuten orube-trukaketa bat, komentu inguruak osatu-itxuratzeko⁴⁴⁰. Hamarkada batzuk geroago, eliza berriaren jasotzeari ekin zitzaion: Ganguren-dik ekarri zen harria. 93.117 erreale kostatu ziren materialak, eta maisu harginek 92.752 erreale kobratu zituzten (1666-1673)⁴⁴¹.

Labairuk ezin izan zuen argitu, gerora Bizkaiko Institutua egondako orubera Askaotik noiz pasatu zen komentua: XVII.aren azkenetan edo⁴⁴² Jada 1744an Begoñarako eskeilaratan obra egin behar izan zuten, Galtzaran alegia. Eta 1815etik aurrera XIX. mendeko etengabe-ko konponketak hasi ziren, aurreko gerrateko hondamendiak konponduz (96.253 erreale, eliz zoruan eta mojen etxean)⁴⁴³. Dagoeneko esan da horretaz zerbait, arestian⁴⁴⁴.

Bukatzeko, eman dezagun Labairu hil eta urte askotxo geroagoko albistea: Santa Krutzeko klaratarrek Loiu-ra joan dira, herri honetan jasotako komentu berrira (1966), oraingoz beren bide historikoa burutuz: Zabalbide, Askao, Sta. Krutz enparantza, Mallonako Galtzara, Loiu.

4. 3. 6. *Labairuren ekarria*

Bakoitzaren Herrialdeari begira Landazuri eta Labairu dira eman korrenak frantziskotarrei zegozkien albistetan. Azpimarragarria da beren obretan Ordena erlijiosoei eman zieten leku erosoak, eta batez ere

XVIII.etan, eta garapen horren arrazoi eta errealitate historikoak eraman zituen fraideen historia hori arretaz jasotzera. Horretan Labairu ahalegindu zen Jaurerriko artxiboetan frantziskotarrei buruz aurkitutakoak bildu eta ematen.

Artxiboen hautapenean edo erabileran, ordea, alde nabaria dago Labairu eta Landazuriren artean. Arabarrak, esan dugu, oso eskura izan zituen erlijiosoen artxiboak, eta sarbide ona eskaini zioten berorietarako. Bestelakoak dira Labairuri ezarri zitzaizkion lan-baldintzak. Labairuk, Esklaustrazio ondoko gizona izaki, fraide artean ez zuen Landazuriren antzeko komentu-ibilerarik egiterik izan, eta artxiboak zerratatuko komentu zaharretatik desagertuta zirelako, eta mojetan, oster, artxiboen hondamendi edo galeraren ondorioz, ahalgarriagoa izan zuen Jaurerriko paperetan miatzea. Ordenako agirietatik deus gutxi dago Labairurengan⁴⁴⁵, eta Kroniketatik jasotakoa Gonzaga eta Cornejo-ren lanetara mugaturik ageri da.

Landazuri eta Labairuk, biek, XIX. mendearen atariraino garamatzate beren obra handietan. Batak, azken ordukoak bertatik bertara ikusita eman zizkigun, artean komentuak Desamortizazioaren kolpe txarrak jo gabe zituenean, eta besteak, Labairuk, iraulketa politiko-erlijioso haren ondorioak gertutik ikusita gero, eta itxitako komentu haien izanberritzea bideratuta zegoen unean (1876-1900). Balio ezberdina dute, baina biek ere estimagarria.

Monografieta, berriz ere, elkarrengandik hurbil daude aipatutako bi idazleak: Landazurik bezala Labairuk ere komentuei buruzko «monografiak» idatzi zituen (ikusitu dugu hori: bakoitzaz artikulua labur bana, alegia), eta zenbait biografia ere bai. Monografieta, guztiz burutu gabe geratu zitzaizkion bere lanak Labairuri, lehen zirriborrotan gehienak; baina biografia luze landua du Zumarragarena. Bestalde, Labairuk hemen ikusi ditugunetan ez digu komentu guztien berriemate sistematikorik aurkeztu; Landazuriren kasua alderantzizkoa da.

Zalantzarik gabe, gure arloan Labairuk dakarkigun baliozkoena zera da: Ordena erlijioso guztiena bezala frantziskotarrena ere (eta zainduago kasu honetan), Jaurerriko historia orokorrean txerta-txertaturik aurkeztu digula, Landazurik baino areago eta Gorosabelen ahale-

gin hertsia goa baino zabalago. Jaurreriko historiaren hari-harian dator Ordenarena, beronen alkantzu sozio-historikoa atzemateko ikuspuntu egokiago batekin, esan nahi da⁴⁴⁶.

Gure arlorako, Labairu idazle ugaria da, eskuzabala, segurtasun handikoa, fenomeno erlijioso frantziskotarra Bizkai osoko bilakaera sozialean begiratzan ederki lagun dezakeena. Gutxienik, euskal historialari klasiko onenaren parean jarri beharrekoa, guri dagokigun eremu honetan bederen.

5. Iparraldea: Veillet-engandik Ducéré-ganaino

*Aurreko orrialdeetan Nafarroaz hitz egitean, Iparraldeko historia-lari orokor estimatu bat ekarri dugu hona, XVII. mendeko A. Oihenart, hain zuzen Euskal Herri osoaz Erreinu Zahar hartako Historiaren argitan jardun zuelako. Ez gara hasiko, ba, hemen eta orain berriro harenik errepikatzen.

Iparraldeko komentuen albisterik jakin nahi duenak, hiru bide ditu: hango eliz historialariei heldu, edota, bestela, Ordena bakoitzeko historiografiaz baliatu, izan ere funtsezko argibideak ez baitaude historiografia orokorrean bilduta (zenbait albiste barreiatu horietan ere bilatzekoa izan arren). Hirugarren, lekuko historia da bestea.

Erljioso etxeen berri jakin nahi duenak berezi-bereziki izen bat hartu behar du gogoan: René Veillet kalonjearena, eta kasik bi mende geroago haren edizioa prestatu eta argitara eman zutenenak. Veillet-ek, ordea, 1713an edo eman zituen bere azken albisteak; gero, hainbatek erabili izan zuen haren lana, hango eta hemengo aldakinetatik jasota, izan ere Erdi Aroko berriak jakiteko guztiz funtsezkoa gertatu baitzen Veillet-en ikerkuntza, eta baita XVI-XVII.etarako ere.

Alta, Veillet-en lehen argitalpen inprimatua hogeigarren mendeko obra da (1910-1929), eta tarte horretan (1713/1910) gertakari larriek

---

* *Atal honetako oharra: ik. 231. or.*

astindu zuten Iparraldeko komentuetako bakea, eta bizitza ere. Tartean Frantziako Iraultza lehertu zen, eta, hortaz, kapitulu historiko berri bat idatzi zen orduan.

Bestalde, Veillet argitara ekarri zigutenek Iraultza hura oso begitan hartuta zuten, eta garaiko Elizaren aurkako politikaren historia argitara ekartzeko egin zuten lan batez ere. Hortik, ba, alde batetik, Veillet galdu gabe ibili beharra, eta, bestetik, honen iruzkingile izan zirenen eta Iraultzako eliz historiaz jardun zutenen lana batera bildu beharra, komentuen historiari segidatasun onik eman nahi baldin bazaio behintzat. Dubarat eta Daranatz ditugu horietan bi izen, baina ez da agortzen garaiko ekarria horien lanetan.

Eliz historiografia horren ondoan, ordea, bada historia zibilaz arduratu, eta bide batez eta ezinbestean komentuez jardun denik. Gogora dezagun, hain zuzen, bi eremu nagusitan banaturik zegoen Baionan (Baiona Handia eta Baiona Ttipia), azken hau batez ere erlijiosoen komentuen auzoa izan zela, Erdi Aroan eta geroago ere. Baiona Ttipian zeuden domingotarrak, frantziskotarrak, klaratarrak, kaputxinoak... Hiriko errealitate handi hori Baionaz mintzatzean nahitaez jaso beharrekoa gertatzen zitzairen Hiriaren historialariei.

Horren lekukorik zabalena (beti eta zernahi jakingaitan seguruena ez bada ere), Edouard Ducéré dugu, besteak beste Baionako karrika eta plazen, herri-eraikin eta eliz etxeen berriemailea. Hiriko etxagintza ukitu zuen edozer bilatzen ahalegindu zen Ducéré, eta hortxe topo egin zuen komentuekin ere. Bere lan historiko-topografikoan kapitulu osoak daude fraide, lekaime, berauen etxe eta elizen berri emateko. Jakina denez, Iparraldeko komenturik gehienak Baionan zeuden bildurik Iraultza aurreko garai haietan: hamabi komentu izateraino iritsi zen Baiona. Horren ondoan, gainerako Iparralde osoa arrunt gibelean zegoen komentu-etxetan. Horregatik ere, Ducéré-ren lana, Baionara mugatua izan arren, interes handikoa da, bere ikuspegitik.

Aurrera baino lehen esan dezagun, ba, zerbait aipatu ditugun historialari horietaz.

5. 1. VEILLET (1713), DUBARAT ETA DARANATZ (1901, 1910-1929)

1910ean *Recherches sur la ville et sur l'Eglise de Bayonne* obra gotorraren argitalpenari ekin zitzaion (Pau: Ribaut), 1929an hirugarren liburukiarekin burutuko zen lanari alegia. Dubarat eta Daranatz-ek elkartuta paratu zuten Veillet-en eskuizkribu sonatu horren edizioa. Edizio kritiko zaindua zen obra hau, ez bakarrik testuaren berreraikitze-lan handi eta zorrotza eskaini zuelako, baizik eta Veillet-en argibide eta baieztapenei ohar argigarriak eta zuzengarriak egin zitzaizkielako ere.

Bestalde, hamar urte lehenago Dubarat-ek kaleratutako *Missel de Bayonne de 1543* liburua (Pau: Vve Léon Ribaut) saio serioa izan zen, gerora emango zen aipatu obraren aurretik. Hementxe eman zituen autoreak Baionako Diozesiko erlijioso-etxeei buruz bildu ahal izan zituen albiste ugariak, eta gaur egun ere bere osotasunean ez dugu, eremu horretan, funtsezko aitzinamendu handirik.

Horrela, ba, lehenik XVI. mendeko Meza-liburu baten karietarat, eta historialari zahar baten arrastoan gero, XX. mendeko hasiera haie-tako lanetatik biltzen da Iparraldeko fraide-mojen etxeen, eta frantzis-kotarren, iragana.

René Veillet kalonje izango zena, Baionan jaio zen, 1639an. Mutiko zelarik hasi zuen elizako bidea, eta 1663an egin zuten St-Esprit-eko kalonje. Lehentxeago, 1658an hasi zen Parisen bere ikasketak egiten, bost urtez Filosofia eta Teologia ikasiz. 1668an egin zen apaiz, betiere Parisen.

Luzamendutan ibili ondoren, azkenik etorri zen Baionara (1686), askoz lehenagotik Baionako katedraleko kalonje baitzen (1673). Diozesiko Bikario Jeneral izan zen (1693, 1708), eta Ofiziale ere (1700, 1708). 1713an egin zuen bere testamentua, eta 1714ko otsailean hil zen.

Hamarkada pasatxo bat eman zuen Veillet-ek bere eskuizkribu famatuena burutzen, 1700etik 1713ra bitartean edo. *Recherches* obra horretan Baionako Katedraleko albisteak, eta Diozesiaren historia ere biltzen saiatu zen Veillet. Eskuizkribu hau ez da aurkitu izan ale bakar batean dena osorik, baizik eta handik eta hemendik, dauden eskuizkribu ezberdinetatik, bildu eta osatu behar izan da. Horixe gertatu zen, hain zuzen, Dubarat eta Daranatz-en lanik zailena.

Veillet-en lanak, artxiboetako albiste zuzenen balioa du, eta batez ere galdu ere egin diren agirien lekukotasun fidagarria dakarkigu. Baionako katedraleko historia ezagutzeko, lan bazterrezina da. Izan ere, esan behar da Veillet kalonjeak hiriko artxiboak arakatzen lan franko egin zuela katedraleko agiritegian eta baita hiriko erlijioso-komentuetako artxiboetan ere. Hortaz, zerbaitez ari denean lehen iturrietatik ari da, normalean. Hau jakinik, XIX. mendeko historialari baionesek oso aintzakotzat hartu izan zuten Veillet-en obra.

Arrazoi horiengatik saiatu ziren Dubarat eta Daranatz ere Veillet-en lana bere jatortasunera eramaten, eta behar zirenetan kritikatu eta haren albisteak neurtu eta juzkatzen. Azkenean, 1910-1929. etako edizio kritikoak balio bikoitza du: Veillet-ek berak segurtatu ziona, eta edizio-paratzaileek beren lanez gehitu diotena, hauek ere ez baitziren batere maingua izan bere ahaleginean.

Victor P. Dubarat (1855-1939) dugu *Etudes Historiques et Religieuses du Diocèse de Bayonne* aldizkariko gizon ardatza, berorren zuzendari-kudeatzaile izan zena. Paueko Lizeoan izan zen irakasle, eta Departamentuko Hiriburu hartan hainbat ikerlan burutu ahal izan zuen, Baionako Diozesiko historiaz eta Euskal Herriaz.

Aipatu dizkiogun lanetatik at, Dubarat-en idazlan sakabanatuak bildu zituzten beste hauek gogoraraztekoak dira: *Etudes d'histoire locale et religieuse* (Pau: Ribaut. 1889-1892. Bi liburuki) eta *Mélanges de bibliographie et d'histoire locale* (Pau: Ribaut. Sei liburukitan: 1894-1904).

Dubarat-en obra gaitzean, frantziskotartasunak ukan du bere lekua, batzutan gainerako erlijioso-etxeekin batera, eta inoiz baita berariazko ikerlanekin ere (Bidegarai, kaputxinoen artxiboak).

Elkarrekin egin zituzten lanengatik, eta hurbiltasun historiografiko guztiengatik, Dubarat-en ondoan jarri behar da **Jean-Baptiste Daranatz** kalonjea (1870-1945)⁴⁴⁷. Daranatz Ezpeletan jaio zen, 1870ean, eta sorterrian bertan hil 75 urte zituela (1945). Apaiztu eta gutxira, Apezpikuaren idazkari bezala jardun zuen lanean (1897). Ia bitzita osoa Baionako Katedralaren inguruan eman zuen, bere zeregi-

netan apez-lanak eta ikerkuntza uztartuz, ikertzaile trebatu gisa ere eskean zetozkion ikertzaile gazteei zuen jakitatea eskainiz. Baionako lantegirik maiteena Euskal Museoa izan zuen, berorren sortzaileetakoa ere izan baitzen Daranatz.

1922an Baionako kalonje izendatu zuten, eta 1936an Katedraleko Kapitulu-buru. Bestalde, Baionako *Société des Sciences, Lettres et Arts* lagunarteko lehendakaria izan zen, 1930etik 1941eraino. Hala ere, Daranatz ikertzaile bakartia izan zen.

Esan ohi zuenez, edozein idazleri egin dakiokoen omenaldirik onena, haren obren berri ematea da. Zorionez, gaur egun Jon Bilbao-ren *Bibliographia*-n bildurik dago Daranatz-en lanen albistea, eta hara joan beharko du irakurle interesatuak, hemen esango ditugunak osatzeko.

Batez ere historialaria dugu Daranatz, eliz historialaria; baina hizkuntzari, beronen historiari eta literatur lanei ere lekurik eman ziena, *Curiosités du Pays Basque* (1926) bilduman ikus daitekeenez⁴⁴⁸. Garaiko aldizkari on gehienetan hartu zuen parte Daranatz-ek: *RIEV*, *BSSLAB*, *Gurera Herria*, etab. Dubarat-ekin batera egindakoak aipatu dira lehentxeago.

Gurera gatozela, ekarpen orokor horretaz gain, xuxenago aztertutako gai frantziskotarrik badu Daranatz-ek: Ziburuko komentu errekoletoiari buruzkoa (1934), predikari frantziskotarrez duena (1923), edo Aita Azkainen biografia (1921).

Veillet, Dubarat eta Daranatz-en izenak ekarri ditugu hona, baina azken hauen historialari-belaunaldia ez da horiekin agortzen, eta bada aipatuta utzi beharko genukeen besterik ere. *Piarres Hariztoi*-ri buruz ari naiz. Kalitatez eta tamainaz bestean neurririk ez badu ere, frantziskotarren historiaz eman zuenagatik gogoratzekoa da hemen.

Hariztoi-ren biografia (1833-1901) Dubarat-ek utzi zigun, *EHRDB* bien aldizkari hartan. Hirugarren Ordenari atxekia zen Haristoi, familiaratik eta bere apez-zereginetan; frantziskotartasuna hurbila zuen pertsonalki, eta Ziburura bildu zenetik, bertako historia frantziskotarrak zuzenki arduratu zen. Errekoletoen komentuetaz berak utzi zigun lehen monografia (1893), eta Iraultzaz ari zelarik, hango eta hemengo etxe frantziskotarren albistek ere jaso izan zituen.

Historialari hauek gogoan izaki, eman diezaiegun, ba, begiratu bat Iparraldeko frantziskotarren komentuei, Iraultzarainokoa behintzat deskribatuz.

5. 1. 1. *Iparraldeko komentu frantziskotarrak*

Errejimen Zaharrean frantziskotarrek Iparraldean izandako etxeak ez ziren anitz izan, baina bai bizialdi luzerik ere izandakoak. Frantziskotarrek hiru komentu zituzten Baionan: klaratarrena, kordoidunena eta kaputxinoena. Hirurek dute idazlan honetan beren lekua, eta horiek ez ezik baita Jatsuko klaratarren eta Ziburuko errekoletoenak ere.

Baina, aurrera baino lehen, esan dezagun Iraultza aurretik Maule ez zela izan Baionako diozesikoa, Akize eta Oloroekoa baizik⁴⁴⁹, eta ez Veillet-engan, ez *Missel 1543*an ageri zaigula deus hango kaputxinoen komentuaz. Horregatik, horretaz zerbait jakiteko beste argibide-iturrietara jo beharko dela, nahitaez.

— *Baionako kordoidunen komentua (1242)*

Erdi Aroan eta gero *Cordeliers* bezala ezagutu izan ziren Baionako frantziskotarrak, “kordoidunak” alegia⁴⁵⁰. Frantziskotarrek egoitza ezberdinak izan zituzten hirian, gainerako Ordenen antzera. Izan ere Erdi Aroko Ordena klasiko gehienek izan baitzuten “Lapurdum” zaharrean eta inguruetan lekurik (domingotarrek, 1221; augustindarrek, c. 1307; karmeldarrek, 1317, etab.)⁴⁵¹.

• *Komentuaren sortze-urteak, kokalekua, baldintzak*

Leku-aldakuntzak gorabehera, “Petit Bayonne” edo “Bourgneuf” zeritzanean (kaskoinez, “Borc Nau”), Errobi ibaiaren ipar errekondoan eta uholde batek eramandako “Kordoidunen Dorrea” (*Tour des Cordeliers*) deituaren inguruetakomentuia izan zen egoitzarik historikoenena. Oraindik ere hor ondoan dago Kordoidunen karrika (*rue des Cordeliers*), garai batean *rue des Menors* ere deitua, Pannecau deritzanaren ondoan. Ordenako tradizio zahar bati jarraikiz aukeratu zen lekua, hau da, hiri zaharretik kanpo baina hurbil (kasu honetan, Baiona Handitik at, baina ibaia pasatu eta bertantxe, XII.eko murren barnean)⁴⁵².

Baionako frantziskotarren lehen albistea 1242koa dugu: ingurueta-ko lehen komentu frantziskotarra berau, zeren hurrengoa, Akizekoa, 1255ekoa izan baitzen⁴⁵³. Baina 1242aren aurretik Baionara etorriak ziren seguraski, eta ermita-kapera bat eman zieten urte horretan hiriko Apezpikuak eta Kapituluak. Veillet-ek esaten digunez (c. 1710), artean kapera hartako murrak agerian zeuden, Errobiren ibaiertzean.

Nortzuk izan ziren egoitza frantziskotar berriaren lehen fraideak ez dakigu, baina bai Apezpikua Raymond V Guillaume de Donzac zela⁴⁵⁴ eta Akitaniako Ministro Probintziala Joanes Compniac-ekoa. Apezpiku-Kapituluen erabaki hura dakarren agiria, *Missel 1543*-an jaso zuen Dubarat-ek.

Frantziskotarrak Baionan sartzea molde apal batean egin zen, eta geroago erlijiosoak sartzeko izango ziren traba estuagorik gabe, baina hiriko kokaleku nola-halako batean (arteana kanalezatu gabeko ibaiertz batean); horregatik ere, klaustroaren ibaialdeko hegala beharbada ez zen eraiki 1730era arte. Dena den, eraikuntza bere funtsean (eliza, komentua eta klaustroa) 1283-1310.etan edo jarri behar da, eta XIX. mende-hasierako plano militarretatik ezagutzen dugu⁴⁵⁵.

Azpimarratu izan den bezala, Eskekoek oro har eta frantziskotarrek berezikiago Baiona beren egoitzatarako aukeratzean, eta guztiak ere — hasteko, behintzat, domingotar, kordoidun eta klaratarrek — Baiona Tipian (eta untxiolen ondoan, hain zuzen), indar onean zetorren hiri-bildu bat hautatu zuten. Ez da hau lekua horren berri zehatzik emateko, baina bai aditzera emanda uzteko⁴⁵⁶.

Lehen irakurketa batean, sortze-agiritik uste daitekeenaren kontra, eskumen nahiko zabala eman zitzaizen fraideei, Veillet eta Dubarat-en iritziz. Hain zuzen, agiria komentatuz, hark zera dio bere testuan⁴⁵⁷:

Dans cette concession il paroît de plus, que les Cordeliers receurent le droit parrochial, a condition pourtant de ne recevoir aucune oblation, non pas même pour la celebration de leurs messes, et qu'en cas qu'ils en receussent, elles appartiendroient a l'Evêque et au chapitre.

Dubarat-en ustez, hitzarmen honek parroki eskumenak, Sakramentuak eta sepultura emateko eskubidea suposatzen zuen, baina sinatuta-

ko hori ez zen, nonbait, aski argia eta, berori argiagotzeko, ondoko hamarkadetan auzitara jo behar izan zuten bi aldeek⁴⁵⁸; horregatik, komentuko Goardiano Raimond Bardozekoa (*de Bardos*), alde batetik, eta Apezpikua eta eliz Kapitulua, bestetik, akordio-modu batera iritsi ziren horretan, 1307ko azaroaren 25an⁴⁵⁹. Garaiko arazo orokor bati erantzuten zion honek guztiak: XIII.ean Eskeko Ordenei egoitzak irekitzen utzi ondoren, haiek finkatzeak hiriko eliz elkarbizitzan oreka berria bilatu beharra ekarri zuen, eta Apezpikuek hainbat hitzarmen sinatu zituzten XIII-XIV.etan, Veillet-ek dioenez⁴⁶⁰.

Bestalde, badakigu Hirugarren Ordena antolatuta zegoela oso garaiz komentuan (1256), eta ondoko mendeetan berean biziraun zuela.

1300aren inguruetarako frantziskotarren komentuak bere bigarren finkapena lortu zuen, Baionako eremuan, nahiz eta suteak ere bere hondamendia ezarri 1333an⁴⁶¹. Baina hazkuntza hauek ez dira besteren interesak ukitu gabe etortzen, eta fraideon albisteak, hain zuzen, ondoko auzietako paperetatik jaso daitezke: sonatua gertatu zen XIV. mendean domingotarrekin sortutako bat, Coquainhe iturriaren inguruan izandako kalapita odoltsua alegia (1385).

• Fraide ospetsuen oroitzapena

Komentuko lehen fraideen albisterik ez dugu, esan dugunaz aparte; baina, uste dugunez, lehen belaunaldikoa izan zen sona handiko frantziskotar batenik bai: Bertrand Bellac edo Baionakoaz ari gara. Teologo idazlea zen⁴⁶², baina 1255eko eztabaida sonatu batean parte hartu zuelako gogoratu izan da batik bat. Izan ere, klero sekular eta erregularraren arteko auzian, Guillaume de St-Amour Pariseko Errektorearen aurka eta Eskekoen alde mintzatzea egokitu baitzitzaion Anagni-n (1257)⁴⁶³, Alexander IV.a Aita Santuaren aurrean⁴⁶⁴.

Beste ikuspuntu batetik behaturik, aipatzekoak dira Erdi Aroko Baionan Iparraldeko kristauartearen zerbitzuan ari izandako hierarki gizon frantziskotarrak ere, Baionako Gotzainen artean lau Apezpiku frantziskotar aurkitzen baitira: Pierre d'Oraich (1371-1382), Garsias Menendez (1393-1405), Pierre de Sumalaga (1383) eta Guillaume-Arnaud (*Gilen Arnalt*) de la Borde (1409-1444)⁴⁶⁵.

Garai zailak ziren haiek, eliz erakundeen aldetik, hain zuzen Mendebaldeko Zisma handiaren bezpera edo urteak (1378-1417). Izatez, Sumalaga Avignon-go menpekotasunekoia izan zen, eta G.-A. de Laborde lehenik Avignon-goia (1409), baina Konstantzako Kontzilioaren erabakiz (1417) Baionako Gotzain bakar izatea suertatu zitzaion⁴⁶⁶.

• Fraideen bizimoldea eta lanak

Baionako komentua «Aquitania Antiquior» zeritzan Probintziakoa izan zen, hau da, Komentutartasunetik Obserbantziara lehenengo pasatu ziren komentuen artekoa. Frantzisko I.ak sustaturiko erreformaren ildoan sartu zen, beraz.

Erreforma horrek, ordea, ez zuen ekarri Baionan Fraideartearen ugaltzerik, eta, Veillet-ek dioskunez, 1522az geroztik, ia bi mendetan, Baionako fraideak ez ziren inoiz izan 22 edo 23tik gora⁴⁶⁷, eta Iraultzakoan 15 baizik ez ziren komentu hartan⁴⁶⁸. Bere Probintzia horretan, barrutiko 36 (1661) edo 38 (1699) komentuetako bat zen, eta Euskal Herrian ez zegoen Probintzia hartako besterik.

Iparraldean Baionako hau izan zen fraide kordoidunen komentu bakarra⁴⁶⁹, et oro har, pentsa daiteke, nola edo hala, etxe honetako semeak izan zirela Obserbantziako fraide ipartar guztiak-edo. Horrek ez du esan nahi, ordea, bertako fraide denak euskaldunak zirenik, ezta hurrik eman ere. Dena den, komentuko lanei bertako semeek nahiz atzerritarrek heldu behar zieten, eta eginbehar horietan behinenetakoa Baionako Hiriko katedraleko predikua zen betiere.

Urrats handirik utzi gabe egindako predikuen ondoan, ezagunak dira Hiriko historian kordoidun batzuen inguruan izandako gorabehera eta auziak. Bat, bederen, 1603-1605.etakoa sermolari kordoidunena da. Lehen liskarra Jean Salvager-en inguruan piztu zen, Herriko Agintariek deitu eta Apezpikuak mintzatzea debekatu ziolako (1603)⁴⁷⁰; bigarrena, ostera, Aita Saint-Dones-ek bere predikuan Herriko Agintariei eraso zielako (1604-1605). Gisa berean, honelako besterik ere gertatu zen Aita Gaillat-ekin (1782).

Kordoidunak, predikura ez-ezik, idaztera ere eman ziren, eta euskal idazleen artean daude hiru izen ezagun: Esteve Materre (1617),

Joannes Haranburu (1635) eta Dominique Bidegarai (1675). Lehen biek obra bana eman zuten argitara, eta hirugarrenaren hiztegia eta gramatika galdurik ditugu, nahiz eta Nafarroako Gorteek azkenik laguntza eskaini zioten. Hirurak ziren kordoidunak, bestelakorik ere esan den arren.

• **Azken hamarkadetako Fraideartea**

Gainerako Ordena eta komentuen kasuan bezala, erreforma-asmoez 1766tik hona egin zuten aurrera komentu honetan ere, Erregularren Erret Batzordearekin hasita. Baionako komentuaz baditugu orduko zenbait albiste, Veillet-engandik ez baizik Iraultza inguruko historialariengandik.

1766an 17 fraide zeuden Baionako komentu honetan, eta Goardia-noak bidalitako argibide ofizialen arabera, komentuak ez zuen, etxe-koaz kanpo, orube, etxe edo errentarik. Limosnatan, batez ere Hirian bildutakoa zuten lagungarri, landetakoa baino.

Iraultzakoan 15 lagun ziren komentuan, esan dugu, eta Fraidearte aski zaharra zen adinez, Baionako zaharrena ez bazen. 1791n sakabanutu zen komunitatea, eta komentua 1811n ospitale bilakatu zen. Azkenik, 1833n bota zen eraikina.

— **Baionako klaratarren komentua (1297)**

Aurreko orrialdeetan ikusi dugu zein goiztarrak izan ziren klaratarrak Euskal Herrian: Iruñea (1228), Gasteiz (a. 1247). Hain zuzen, Nafarroa Garaiko beste biren ondoren (Tutera, 1261; Lizarra, 1262) dator, Baionakoa, Hegoaldeko beste guztien aurretik. Komentu-etxe hau, bestalde, klaratarren bakarra izan zen Iparraldean, Euskal Herri osoko dozenaka etxeren artean eta Baionak izango zituen emakumezkoen komentuen artean⁴⁷¹.

Baionako komentua sortzean (1297), klaratarrak ez ziren arrotzak Iparralde-inguruetan, Landetan bezala Biarnon ere XIII. mendetik present baitzeuden, nahiz eta osoa edo izan nahi duen monasterio-katalogo batek berrikitan ez dituen aipatu ere egin⁴⁷²; hala ere, hona klaratarrek etxerik izan zuten inguruetako herri batzuk, beren datekin: Bordelen lehenengo (1239), eta gertuago Mont-de-Marsan (1275) eta Akize-n gero (c. 1230. 1283)⁴⁷³.

Baionesek, kaskoinezko izenez, “sors menudes”, “sors menudettes” eta “mineresses” bezala izendatu izan zituzten klaratarrak⁴⁷⁴, eta Veillet saiatu zen moja hauei buruz ahal zituen albisteak biltzen⁴⁷⁵, eta Meza-liburuaren edizioan Dubarat-ek esandakoekin osatuko dugu monasterio honetan hemen esatea dagokiguna⁴⁷⁶.

• **Sortze-urteak, eta ondoko egoitza ezberdinak**

Baionako klaratarren Erdi Aroko oroitzapena urrun eta lauso geratu zaie historialari hauei. Ez zuten eskuratu ahal izan monasterioaren sortze-agiririk, eta ondoko berrietan oso urri ageri dira. Hala ere, klaratarren egoitza ezberdinak lekutzen asmatu dute.

Komentu honen datapenak izan du gorabeherarik franko historialarien artean. Hona aurkitu ditugun datuak: Veillet-en lehen albistea 1302koa da, baina geroztik data hori aurreratu ahal izan da: Poydenotek 1283koa dokumentatu zuen, eta Dubarat-ek aurkitu zuen 1297ko agiri bat ere⁴⁷⁷. Hortaz, badirudi eman izan den 1326ko sortze-data aurrera daitekeela hamarkada batzuk bederen⁴⁷⁸.

Eta non zegoen kokaturik lehen komentu-etxea? Dubarat-ek, autore gehienei jarraikiz, eta lehendik zuen iritziaren aurka, Mousseroles auzoan zegoela idatzi zuen, Veillet-en testu honek dioena berretsiz⁴⁷⁹:

Le lieu de leur plus ancien établissement était tout auprès des murailles de la ville, et peut-être même dehors vers la porte de Mousserole.

Baiona Tipian gaude, beraz, hiri zaharraren kanpotik eta kordoiduen auzo-inguruan: han Conquainhe-ko iturria utzi zieten (frantziskotarrek, seguraski hiriaren baimenarekin), baina 1309an St. Benedit karrikaren atzean zeuden, eta bertako etxe hau 1394an zaharberritu zela ageri da dokumentuetan⁴⁸⁰. Finkatuaz zihoan, ba, komentu-etxe hura, baina gerrak bere legeak ditu, eta ezaguna da Frantzia-Espainietako Koroak Baiona izan dutela mendetan zaindu edo eskuratu beharreko mugaldekoko lehen gotorlekua.

Iruñeko San Frantziskon eta beste zenbait kasutan bezala, azkenik 1520an aginteak garbi ikusi zuen Baionako komentuen auzoan (hau da, Baiona Tipian, murrueatik barne eta kanpo) segurtasunerako

berrantolaketaren bat nahitaezkoa zela. Karmeldarren (1512) eta agustindarren (1523) komentuak bota, eta beraietako fraideak Hiri-barnera sarrarazi zituzten, eta klaratarrenak ere lekuz aldatu behar izan zuen, artean Baiona Tipiko murruean barruan⁴⁸¹.

Santa Klara hura lekuz aldatu behar zela-eta, Gaztelu Berriaren eta kordoidunen komentuaren artean aurkitu zen orube berria monasterio honentzat⁴⁸². Segurtasun-arrazoiek ezarritako aldakuntza hau Veillet-ek honela deskribatu zuen⁴⁸³:

Lorsque François I qui prévoyait le siège que les Espagnols firent de Bayonne en l'année 1523, résolut dès l'année 1520 de transporter leur couvent où sont à présent [c. 1710] les nouvelles fortifications joignant le Chateau neuf et où le corps de leur Eglise subsiste encore pour le logement des soldats.

Mende t'erdi geroago, XVI.ean egindakoa ez zen jada aski Baionaren segurtasunerako, eta Erregek 37.632 libera eman zituen, komentua bota eta orube-elizak zitadela berrirako laga zitzaten (1680). Orduan sartu ziren ba, azkenik, Baiona Handian klaratarrak, Errobi ibaia pasata. Inguruetan orube eta etxeak berenganatuz eraiki ahal izan zuten, Zapataginen karrikan (*Sabaterie*). Hori izan zen beren Baionako hirugarren egoitza⁴⁸⁴.

Dubarat-ek utzi digu eraikin berrien deskribapen labur bat: karrikan, hormaren kontra eserlekuak zituen; eliza, 77 oin zen luzean, eta 31/26 zabalean; lau beirate zituen karrikara, bi barnealdera, eta kanpandorre ttipi bat bi kanpairekin. Margolari holandesen batek ere utzi zuen bere obrarik han (Cornelis Vandrecht). Eraikuntzan egindako gastuek (14.890 libera) miseria gorrian utzi zituen komentu berriko mojak⁴⁸⁵; gerora, noski, hala ere atera ziren aurrera nolabait⁴⁸⁶.

• Monasterioaren antolaera ekonomikoa

Hiriko fededunen bizitzan Santa Klarako eliza hau ez zen izan erabat arrotza, eta isolatua. Adibidez, Gabonaldi-Garizumetan predikuegun jakinak zituen klaratarren elizak (Donibane Ebanjelariaren eguna eta Erramu-Igandea). Honela dio Veillet-ek⁴⁸⁷:

C'est une ancienne coutume que le prédicateur qui prêche l'Avent et le Carême à Bayonne va prêcher à leur Eglise le jour des Rameaux et le jour de St Jean l'Évangéliste.

Ospakizun horiek, eta urtean zehar zituzten beste elizkizun bereziek, laguntzen zieten klaratarrei ohiko harreman sozialetan, eta bizitzeko behar zituztenetan, han ere eguneroko ogiaren buruhaustea bizirik baitzegoen.

Baionako komentuko sistema ekonomikoa honela laburtu du Dubarat-ek:

Pour échapper à la misère, les Clarisses avaient les dots des postulantes, les quêtes et aumônes, les dons volontaires et enfin la faible rémunération payée par quelques jeunes filles élevées dans leur couvent.

Aipamen horretan esandakoak hobeki ulertzeko komeni da gogoan izatea, Baiona burgu eder bat zela, merkatal hiria, harremanetan aberatsa, eta burges talde bizia zuena. Santa Klarako ekonomiak, ba, bi fronte zituen zaintzeko: inguruko landa-herrietako nekazal produkzioa, eta hiriko aferen mundua. Eta mojek, ez bata eta ez bestea ahanzi zuten, ikusiko dugunez, bizi ere lehen mendeetan, Baiona Tipi hartan, hurbil bizi baitziren landa-eremutik, kokalekuz hiritarrak ziren lekaime haiek.

Mojagaien doteei dagozkienetan, Euskal Hegoaldeko komentuetan inoiz ezagutu zen bezalako arau finkorik ez zegoen. Urteetan zehar, gisa ezberdinetako doteak ikus daitezke: XVI. mendean, 250 ezkutu sos, eta deusak 1597an; 900 libera, eta altzari eta hatuak 1623an. Dena den, baliabide hobeko familietako alabek, goragotik ere jotzen zuten (2.000 edo 3.000 liberatarainoko doteak ezagutzen dira), kasu bakoitzean bizitza segurtatzeko baldintza bereziak ere ezarri⁴⁸⁸.

Limosna-eskeak ere izan zuen lekuri klaratar hauen bizitzan: batzuetan mojek berek hartzen zuten eskearen zeregina beren gain, eta inoiz edo bolada batzuetan izan zuten kanpoko eske-arduradunik ere, Hirian eta baserri-landetan ibiltzeko. Nolanahi ere, eskerako eskumena Herriko Etxeak eta Apezpikuak segurtatu behar zieten. Eta hau bi arazoirengatik: herrietan eskeotasunak betiere arauturik eduki nahi izan zirelako, eta mojak eskera irtetzeak Trentoz geroko klausura-arauak hausten zituelako.

Hain zuzen, Baionako Santa Klarari egin zitzaion kritiketako bat horixe izan zen, lekaimeak kalera ateratzen zirela eskean ibiltzeko. Veillet-ek honela deskribatu zuen limosna-eskerako ohitura hura⁴⁸⁹:

...elles sortaient soit pour mettre ordre à quelque bien fonds qu'elles possédaient, soit pour demander la quête à la ville et à la campagne. M^{rs} du corps de ville, pour seconder leur pieux desseins, leur accordèrent le 1er Avril 1605 que deux filles, l'une de delà l'eau, l'autre de deçà, quêteraient pour elles tous les dimanches. Comme les charités qui d'abord étaient grandes, vinrent à diminuer dans la suite, il n'y avait qu'une fille qui quêta pour elles: et encore leur retrancha-t-on durant quelque temps 32 f. par semaine de cette quête pour un chasseur qui se tenait à la porte de l'Eglise cathédrale: mais s'étant ensuite plaintes de ce retranchement qui les incommodait, Mrs de Ville résolurent le dernier jour de janvier 1633, que cette quête leur serait donnée toute entière, et que ce chasseur serait payé de ses gages par le trésorier de la ville.

Doteekin, dohaintzen bidez eta eskeak ere eman zezakeenarekin, Santa Klarako ekonomiak gora egin zuen XVII. mendearen erdialdean (eta Herriko Etxean eman zituzten beren diru onenak, korrituan jarrita), baina Herriak porrot egin zuenean (1664) egoera estuan aurkitu zen komentua: Baionako Udalak 17.600 libera zor zizkien kapitaletan eta 9.211 korritu atzeratutan. Handik aurrera (eta 1680ko etxe-aldakuntzak ere tarteko) ez zuten beren ekonomia egoera onera ekartzen asmatu.

Herriko Etxeak aitortuta zeukan benetako miserian bizi zirela, berriro ere, klaratarak (1722), baina eskerako baimen orokorra eskatu ziotenean (1725), ukatu egin zien, ohiko arrazoiengatik noski, nahiz eta bestea (Katedraleko atarian egiten zena, alegia) 1762ra arte indarrean egon zen⁴⁹⁰.

• Herritarrentzako zerbitzuak

Klausura gogortu eta aldi berean premiak gordindu ahala, agerian geratzen ari zen, gizarteko laguntza berririk zinez lortu nahi baldin bazen, nahitaezkoa zela herritarrei zerbitzuren batzuk eskaintzea. Hortik jaio ziren komentuan hezkuntzarako barnetegia eta eskola.

Horrela, ba, barnetegi orokorra eta eskola, biak, izan zen Santa Klarako hura, eta gutxienez, 1764an bi lekaike zeuden bertako eskola-lanetan. Baylacq-ek gogorarazi zigunez, 3.500 liberatarainoko (fr.) irabaziak uzten zituen barnetegiak, neskatalak hezitzean monasterioko ekonomia ere segurtatuz (250 libera zen pensio osoa, 1760.etan; eta 10 libera ordaindu behar zituzten hileko, 1680an)⁴⁹¹. Azken bi mendeetako izan zen eskola hau.

Nondik zetozen, ordea, hezkuntz etxe hartara ikasle eta gazteak? Lehenik Baionatik, noski, eta gainerako Euskal Iparraldetik, eta inguruko eskualdeetatik, baina baita Euskal Hegoaldetik ere. Baionako Udal-Kolegioa sortzean (1598)⁴⁹² eta XVII-XVIII.etan bertako mojakomentuetan, Baionako burgesiak bere haurrentzako ikastetxeak izan zituen Hirian bertan, urruna joan beharrak zekarren gasturik gabe, eta haurrak hainbat lanpostu administratibotarako prestatzeko asmoz. Halaber, mugaren bi aldeetako burgesia aurrerazalearen seme-alabentzat ere Baionak hezkuntz eskaintza erakargarria izan zuen hamarkada haietan⁴⁹³.

Horrela lagundu zion bere ekonomiari Santa Klarako Ahizparteak, azkenean Ahizparte hura, eta ez besterik, baitzen Monasterioko ardatza eta bihotza. Ikus dezagu, ba, Ahizparteaz beraz zer dakigun.

• Santa Klarako Ahizparte

XIV. mendearen hasieran Monasterioa nahikoa finkaturik zegoela iradoki zuen Veillet-ek, baina artean ez ziren 5 lekaike baizik. XVI.aren bigarren hamarkadan 9 edo 15 lagun arteko kopurua zen mojena; handik mendebetera ere hortxe nonbait dabil komunitatea (18 lagun). Mende-laurden bat geroago (1667) eta ikusi dugun garaiko erosotasun ekonomikoarekin, 32 izatera iritsi ziren⁴⁹⁴. Hurrengo mendean, etxeko ekonomiak bezala Ahizparteak ere estutasun gehiago izan zituen: 14 lagun (1705), 22 (1729), 21 (1739), eta Iraultza iristean 12 bakarrik (1790)⁴⁹⁵.

Oro har, esan daiteke Euskal Iparralde inguruko komentu klaratarren artean Baionakoa tipia zela, adibidez Oloroekoarekin alderatzen baldin badugu (honek 38 moja, 1766an).

Datu horiek horrela, Ahizpartea ez zen lagunarte isolatu eta babes sozialik gabea; paperetan ikus daitekeenez, Monasterioko Abadesa Nagusien artean Baionako familia ezagunak ageri dira, urteak zehar: Bizaudun (1297), Puy (1566), St-Martin (1636), Etxaus (1646), Du-verger de Joannes (c. 1710: St-Cyran Abadearen familiakoa), Veillet, Haranburu, Bruix, eta abar ⁴⁹⁶. Baina horrek bere neurria du, ez gehiago: Baionako beste moja-komentuen ondoan ez dirudi klaratarrek hiriko klase sozial jasoetan halako erakarmen apartekorik izan zutenik (moja Bisitarien antzekorik, e. b.), nahiz eta Santa Klaran ere agerian dagoen burgesiaren presentzia hori.

Ahizparteak 1635-1665.etan izan zuen goraldiaren indarrez, Baionako etxe honek bi landare berri landatu zituen: bata Jatsun, berehala utzi zena (1636-1640), eta bestea Euskal Herritik kanpo, Tartas-en (1638-1777).

Jatsukoak hastapen itxaropengarria izan bazuen ere (mojagai gazteak berehala bildu ziren hartara), Akitania Zaharreko Ministro Probintzialak egitasmoa onartu ez zuelako itxi egin zen, azkenik, arrazoi zehatzagorik ez dakigun arren. Jatsuko mojak, ba, Baionako beren jatorrizko komentura itzuli ziren.

Jatsukoaren ondoan eta Euskal Herritik kanpo geratzen baldin bazaigu ere, aipa dezagun Tartas-eko monasterioa Baionatik sortua izan baitzen. Iraultza-aurreko urteetan desagertu zen, azkenik, Monasterio hau, baina garai batean 46 lekaima izatera iritsi eta gero.

Bukatzeko, esan dezagun Iraultzak Baionako Santa Klara itxi zutenetik, Iparraldean ez dela izan klaratarren Monasteriorik, eta hurbilena Ortezekoa dugu orain (1874an sortua). Hegoaldeko Monasterio ugari ondoan, eskastasun nabaria da hori, nahiz eta geroztik Kongregazio frantziskotar modernorik ere izan den Iparraldean.

— *Ziburuko errekoletoen komentua (1611)*

Baionako kordoidunen komentuez esandakoen ondoren, orain fraide frantziskotarren beste komentu baten historia ikusi behar da. Bigarren hau «errekoletoen» izan zen, eta Errekoletoen Ordena honetaz daukagu orain zerbait esan beharra.

• Frantziskotar errekoletok

Frantziskotar Ordenen arteko eraketaren ondorengo (1517) Adar erreformatu berri bat da errekoletoen. Mugimendu frantziskotarraren barnean Adar bereizia izan aurretik, beste Erreforma-kasu anitzetan bezala, errekoletok ere bizi-molde hertsiago bat aukeratuta Menpetasun Nagusiko (kasu honetan, Obserbantiako) etxe eta Anaiarte izan ziren. Erreformak gora egin ahala, Errekoletzioko komentuekin lehenengo errekoletoen Kustodia sortu zen (artean, Obserbantiako Ministro Probintzialaren menpe izanik, esan nahi da); baina hurrengo pausu batean, Errekoletoen Kustodia hura Probintzia bilakatu zen (Obserbantiako Ministro Probintzialarekiko menpetasunik gabe). Eta azkenik herri ezberdinetako horrelako Probintzia Errekoletok elkartuta Ordena erlijioso bereizi gertatu ziren errekoletok⁴⁹⁷.

Nortasun handiko Ordena, eta biziki estimatua, izan zen Errekoletoen Frantzian, hain estimatua zeren Erlijiosoen Erreformatarako sorturiko Erret Batzordeak bere azalpena egin zuenean (1770), Frantziako 2.534 errekoletok buruz laudoriorik ederrenak esan zituen (223 komentuetako bosti bakarrik egin zitzaizen kritikaren bat, eta Ziburuko ez zegoen gutxi hauen artean)⁴⁹⁸.

1614tik aurrera Ziburuko komentua errekoletoen Sortzez Garbiaren Probintziaren barnean geratu zen (soilki “Guaianakoa” ere deitu zitzaion hartan). Akitaniako barruti honetan errekoletok 29 etxe zituzten, 1680 inguruan, eta 408 fraide, eta Iraultza bezperatan 34 etxetaraino iritsi zen Probintzia erlijioso hori (1771)⁴⁹⁹. Probintzia horretako komenturik gertuenak honako hauek zituen Ziburukoak, 1630ean: Nay eta Lembeye (biak: P.-A.), Fleurance (Gers), Moissac (Tarn-et-Garone) eta Arroxela-koak⁵⁰⁰.

Euskal Iparraldean etxe bakarra ukanen zuten errekoletok haiek ez ziren izango, ba, Baionako kordoidunen Ordena berekoak, nahiz eta beronetatik sortuak izan. Baina, itxura guztiz, badirudi elkarren artean ez zituztela izan harreman txarrak.

• Sortze-urteetako ingurua (1609-1612)

Komentu honen sortzea Donibane-Ziburu inguruetako gorabeherekin loturik ageri da, oso loturik ere. Horregatik, hango eta orduko gizarte hartaz zerbait esan beharra dago, gutxienik.

Komentuaren sortze-uneke albisteak Veillet-engandik jaso izan ditu, hein batean, ondoko euskal historiografiak. Egia esan, kalonje historialariaren pasarteak ezer gutxi du galtzekorik, eta osorik ekarriko dugu hona, irakurlearen mesedetan. Etxaus Apezpikuaren (Axular-en babesle maitearen) historia egiten ari delarik (1598-1618), Veillet-ek zera dio⁵⁰¹:

Vers ces temps des soupçons ou reproches de sorcellerie brouilerent extrêmement les deux communautés de St Jean de Luz, et de Siboure. Il y perit par le feu plus de 600 personnes, et même des prestres, par la malice d'une femme, qui enfin en demanda pardon volontairement en public; et encore plus par la crédulité trop simple d'un conseiller député comme procureur général d'une commission adressée à un Président a Mortier, et à un autre conseiller du Parlement de Bordeaux qui se transportèrent sur les lieux. Ces communautés étoient toutes prestes à prendre les armes, quand Mr de Gourgues, autre conseiller du même Parlement qui depuis en fut 1er Président, et qui alors se trouvoit commissaire pour le passage des Morisques, chassez d'Espagne, leur proposa sagement un moïen efficace de paix. Ce fut de fonder et d'entretenir à fraix communs, dans l'isle que les sépare, un couvent de Récollécts, qui par l'autorité de l'Evêque alors présent, fut dédié en 1611 à Dieu sous l'invocation de Nôtre Dame de la paix.

1609-1612. etako bi arazo larriekin topo egiten dugu hemen: Espainiatik zetozen moriskoena, eta orduantxe lehertu berria zen sorginena auzia, biak ere Donibane-Lohizuneko inguruetan beren gune nagusia zutenak.

Moriskoen hori, jada hain urrun geratu zaiguna baina tragedia itzela izan zena, tamaina astuneko arazoa bilakatu zen Donibanen. 1609-1611. etako ebazpenen aurretik ere 22.500 moriskok Pirinioetako muga pasaturik omen zuen, Bera, Orreaga eta Somportetik⁵⁰². 1612ko lehen hilabeteetan 4.000 morisko omen zeuden Donibanen: gehienak Marokorako bidaiak prestatzen ari ziren eta zenbaitek Espainiara isilpean itzultzeko asmoa zuen, nonbait⁵⁰³. Hain zuzen, moriskoen irazipean Donibaneko portua izan zen erbestera abiapuntu handietako bat, eta Erreinu-ondoko iparraldean kasik bakarra, Marseilla eta Marokorako⁵⁰⁴.

koarekin itzuli zen Donibanera Haraneder⁵¹¹. Hariztoi-ri jarraikiz honela aurkeztu zuen gertakarien kronologia, Dubarat-ek⁵¹²:

Les Récollets furent envoyés de Bordeaux et arrivèrent au nombre de cinq en septembre de 1612⁵¹³. Ils s'établirent d'abord au quartier d'Ithurburu, à Saint-Jean-de-Luz, puis dans l'îlot de Ciboure. Le procès verbal de son installation est daté du 13 décembre 1612 et comprend plus de quatre pages d'impression; on y voit que l'établissement avait été décidé depuis le mois de novembre 1610; les habitants de Saint-Jean-de-Luz ayant planté une croix sur l'emplacement choisi, ceux de Ciboure l'en arrachèrent; puis on s'entendit à l'amiable et elle fut remplacée par les gens de chaque lieu.

Horren arabera eta oharrean dioguna aintzakotzat hartuz, 1611 eman genezake komentu-egoitza berriaren sortze-urtetzat, eta 1613a irlako komentu-erakuntzarena bezala. Tartean, ordea, joan-etorriarik franko egon zen.

Guaiana Kustodiako (Sortzez Garbiarena) Nagusiek sei fraide agindu zituzten fundazio berrirako, eta Iturburu auzoan jartzeko eskaintza egin zitzaizen, berehala egokitzapen-lanei ere ekinez⁵¹⁴. Hasieran, Aita Habas kordoidun bat ibili zen fundazioa nola sustatuko, eta kordoidunak ekarri nahi izan omen zituen, baina azkenik, errekoletoa hobetsi zirenean, bera ere erreforma honetara pasatu, eta komentua sortzen geratu omen zen, fundatzaile gisara⁵¹⁵.

Etorritako lehen bi fraideek laster somatu zuten lekua ez zela bate-re osasungarria, eta besterik behar zutela bilatu⁵¹⁶:

Mais lesdits Pères Récollets leur ayant remontré en particulier et depuis, en assemblée générale dudit lieu, tenue en notre présence [Gourgues erret kontseilariaren aurrean, alegia], que la place qui avoit été choisie pour la construction du monastère étoit incommode tant par l'insalubrité de l'air, causée par les véhémentes chaleurs et oranges fréquentes auxquelles elle est exposée, qu'aussi pour la dévotion du peuple étant lieu écarté et éloigné de la fréquentation...

Hori horrela, fraide etorri berriek kokaleku aproposago baten bila hasita, bestela ezertarako ez zen eta beraientzat guztiz egokia gerta zitezkeen Urdazuriko irla bat jo zuten begiz⁵¹⁷:

...et que l'île, qui est à côté du pont laquelle a été de tout temps inutile, la plus grande partie d'icelle étant couverte et inondée de la mer à chaque marée, seroit une riche assiette pour la construction du monastère qui serviroit de grande décoration audit lieu, étant à la vue de tous ceux qui voyagent par cette frontière de France en Espagne, et de places publiques et de la plus grande partie des maisons de Saint-Jean-de-Luz et Siboure, et d'ailleurs très commode pour l'abord et l'accès des habitants de Saint-Jean-de-Luz et de ceux des lieux circonvoisins, lesquels s'assemblent d'ordinaire ez dite place sur le pont, ce qui les convieroit de frequenter l'église dudit monastère et de contribuer leurs charités pour la construction et entretenement d'icelui.

Eskeari baiezkoa eman zitzaion, baina borondate hon horrek, ordea, ez zuen beste gabe adostasunik ekarri irlaren jabegoaren auzian: donibandarrek berehala jarri zuten gurutze bat, komentutarako aukeratu zen orubean, baina ez ziburutarren hasarre bizirik gabe; hauek samaldan joan eta kendu egin zuten gurutzea. Berriz ere, Gourgues erret ordezkariak bakeatu behar izan zuen jendea, eta jabetasunarekiko auzia albora utzita⁵¹⁸, komentugintzarako ados jar arazi bi herrietakokak. Azkenik, 1613an jendez inguratuta, Bertrand Etxaus-koak egin zuen Bakearen Andre Mariaren monasterioaren estreinaldiko ospakuntza, “au milieu d'un concours considerable de fidèles accourus des villes de St-Jean-de-Luz, de Ciboure et des paroisses voisines”⁵¹⁹.

Komentu-elizen kokagunea argi ageri da grabatu eta marrazki zaharretan. Bi herrien tartean, Urdazuri-ren ibai erdian zegoen errekoletoen bizilekua, bi ibaiertzen arteko zubia itsasalderantz zuela, eta urak Sokoako badian sartu baino lehen⁵²⁰. Komentua zein bidegurutze eta leku estrategikoan geratu zen ulertzeko balio lezake askoz berandua-goko testu honek ere (1813-1814)⁵²¹:

En el centro hay una isla formada en la desembocadura de la Nivelle, justamente antes de los pueblos. La isla se comunica por dos puentes con San Juan de Luz y Ciboure. [...] Anteriormente Ciboure se comunicaba con San Juan de Luz, por un puente ininterrumpido sin tocar la isla: alguno de los pilares del puente aún es visible en baja mar.

Komentuko Andre Mariaren deiera “Bakearena” zen, esan dugu. Handik aurrera, errekoletoen irlatxo ibaiertzetako bi herrien baketze-

eta harreman-leku izan zen. Elkarrekin ikusi beharreko arazoetarako bilera-leku bilakatu zen komentua, zeren eta Ziburuk betiere zaindu egin behar izan baitzuen bere herri-nortasuna, eta ziburutarrek, ahulagoak izanik, berena zuten irla hartan eta donibandarrek berentzat nahi zuten hartantxe, guztiek aurkitu zuten elkarrizketaren bidea⁵²².

• Komentuaren harreman eta betekizun sozialak

Monasterio handi izatera ez iritsi arren (hogeiren bat fraide izan ohi zituen gerora), Ziburuko komentu hau herritarrek bezala hierarkiari biziki maite izan zuten. Komentu ondoan jasotako etxean aurkitu zuten Baionako Apezpikuek beren atsedeen-lekua (Etxaus, Druillet, d'Olce, Villevieille, etab.)⁵²³.

Ikusten da, ba, klase apalekin eta jasoagoekin ere zituen harremanetan eta inguruko eskeetan zuela indarra errekoletoen etxe hark. Eta horren hariari segiz, eliz Hierarkiarekin batera, izan zuen komentuak bestelako bisitaririk ere. Parisetik Madrilerako eta alderantzizko bidaiari handietan sarri izan zen komentu hau bisitatua; bidari horien artean, Mazarin izan zen bat, eta berehala Luis XIV.ena, eta geroago Espainiatik zetozen Erret Familiakoak eta gortesauak. 1659ko Pirinioetako Bakea deituko zenerako aurre-harremanetara etorri zenean behin eta berriz egon zen Mazarin kardinala bertan. Bisitaldi haren lekuko da, gaur egun ere, klausuro-erdian dagoen putzu-iturri burua, Mazarin-ek ordainduta eraikia⁵²⁴.

Era berean, Luis XIV.ak, Donibanen Espainiako Maria Teresarekin ezkondu bezperan, komentu honetan entzun zuen Meza, eta hor erakutsi zizkien aukeratu batzuei ezkon-opariak: diamante eta pitxiak, urrezko eta zetazko broderiak⁵²⁵.

Handikien presentzia hori, noizbehinkakoa zen, noski, eta egunero bizitzan, herri xumea eta ondoko herrietako elizgizonak ziren errekoletoen zetozenak. Hariztoi-k hitz hauekin deskribatu zuen komentuaren erakarmen hori⁵²⁶:

Par l'exemple de leurs vertus, leur fidélité au cloître [...], par les joues ou conférences données dans la chapelle, la prédication faite dans les paroisses, la direction de divers personnages accourus de diverses parties du Pays Basque dans le couvent pour y faire leurs retraites, ces religieux firent le plus grand bien.

Herritarren oniritziarekin batera, ba, elizgizonena ere izan zuen, inguruetako apezek bilera-toki erosoak aurkitu baitzuten han, eta heziketa iraunkorrako baterako aukera⁵²⁷. XVIII.ean, sona handiko Aita Laurent predikari bat ere izan omen zen bertako bizilagun, ohiko zerbitzari xumeagoen artean⁵²⁸.

Etxeberrri Ziburukoaren eta Axularren lagunartea han bildu ohi zela esan izan da⁵²⁹; beraz, izan zuen ingurugiro kultural bat ere. Ez da ahantzi behar, gainera, Goardianoak Erllijiosoen Batzorde ofizialari 1767an gogorarazi zion etxeko lanetako hura "...ayant eu constamment une école de philosophie ou de théologie, et que nous pourrions avoir au premier jour"⁵³⁰. Eta hau garaiko formaltasun osoz egin izan zen, Hariztoi-k idatzi zuenez⁵³¹:

On y donnait des conférences théologiques soutenues contradictoirement par les Pères [...]. C'est ainsi que le vicomte d'Echaux y passa tout le carême de l'année 1750. On lui dédia la brillante conférence ou thèse soutenue par les Pères, le 31 mars de la même année.

Segurki, Eskola Handietako goi-maisutasun bera gabe, baina posible zen Ziburuko komentu horretan hitzaldi eta eztabaida teologiko jasoak entzutea. Beraz, komentuak bazuen bere kultur mundua, bertako bibliotekak ere erakusten duenez. Aita Aussibot-ek, komentuko Nagusiak, honela deskribatu zuen liburutegi hau, 1790ean⁵³²:

Il y a environ 1.200 volumes, tant grands que petits... dont une partie est distribuée dans les chambres, non compris 1.100 couverts en parchemin... ce sont des bibles, des commentaires sur la bible, les pères de l'Eglise, les conciles, des bullaires, des théologiens, des controversistes, des dissertateurs, des prédicateurs latins, espagnols, français, des moralistes, des livres de piété, des ascétiques, de la vieille philosophie, quelques anciens historiens, quelques chroniques peu estimées, quelques dictionnaires universels, soit de chronologie, soit d'économie, de pauvres grammaires françaises, italiennes, espagnoles... fort peu de poètes du temps de belle latinité. Point de manuscrits.

Ez zen, noski, liburutegi handia, eta batez ere ohiko eliz jakitateari begira bildutakoa zen, gehiago gabe, agian moderniarri ere zirrikituren

bat utziz. Hala ere, ikasmin eta irakurtzale zenari irekia, areago bertara ikastera bil zitezkeenentzat. Eliz ikastegi batean bere betekizun jatorra zuen horrek.

Harreman guztiok gorabehera, badakigu Ziburuko komentua etxe pobrea zela Iraultzako egunetan, Peyrous-ek bildutako datuen arabera.

• **Azken hamarkadak (1766-1791)**

Zenbat lagun izan ohi zituen Ziburuko komentu honek? Lespès de Hureaux-en arabera, arruntki 22 laguneko fraideartea egon ohi zen bertan⁵³³. Hori zuzena baldin bada, XVIII.lean komentu honek zerbait behera egin zuela pentsa lezake norbaitek, 1767an Goardianoak zioenez, 13 bakarrik baitziren bertan bizi ziren fraideak, eta kopuru bera 1790-1791.etan⁵³⁴. Hala ere, Fraideartea txikiagotze hori, 1760.etan bertako Ikastegia itxi zelako gertatu zen, ez beste arrazoirengatik.

Komunitate hau, Iraultzako legeak ezartzean, 1791ko lehen hilabeteetan sakabanatu zen, nahiz eta hasieran uste izan zuten Fraideartea salbatzerik ere izan zezaketela. 1791ko ekainaren 25ean itxi zen eliza, eta eskatu zitzaizen fraideei komentua utzi eta bertako giltzak Donibaneko Herriko Etxean uzteko⁵³⁵:

Par ordre des officiers municipaux de Saint-Jean-de Luz il est enjoint aux religieux Récollets, actuellement dans le couvent, de déclarer, dans 24 heures, par devant nous, à la maison commune; s'ils entendent continuer de vivre suivant leur régime, et dans ce cas, de choisir et assigner la maison qui leur conviendra le mieux à Bayonne; et dans le cas où il leur préférerait de vivre en particulier, de se procurer logement où ils trouveront agréable, et enfin de remaittre [sic] les clefs du couvent où ils sont actuellement dans le délai ci-dessus à la maison commune le 25 juin 1791. Ducos, maire [...].

XIX. mendean harat-honat franko izan zuen komentuak bere jabetasunean, 1865ean enkantean saldu zenetik.

— **Baionako kaputxinoen komentua (1615)**

Kordoidun eta errekoletoen ondoan, Iparraldeko fraide frantziskotarretan kaputxinoena izan zen hirugarren Familia, lehenik Baionan,

eta geroago Maulen ere, bere komentua izan zuena. Komentu horren sortze-asmoa ez zen izan inguruetatik zerbait isolatua, baizik eta garai-ko garapen erlijiosoek eraginda zettorrena.

- **Frantziskotar kaputxinoak**

Baionakoa baino urte batzuk lehenago ari zen hedatzen Frantzian kaputxinoen Ordena, eta urte beretsutan Euskal Hegoaldean ere sartu ziren frantziskotar hauek.

1574tik aurrera Italiatik irteteko baimena eman zitzaionetik, ederki hedatu zen Ordena Europako Mendebaldean, eta Frantzian bereziki, munduan 34.000 fraide izateraino XVIII. mendean (1761). Baionako etxe hau Tolosako Probintziakoa izan zen, sortzetik 1640a arte. Hortik aurrera Akitaniakoa izan zen, beste 26 komenturekin batera.

Garai beretsuko bi etxe izan zituzten kaputxinoek Hegoaldean, Iruñekoa (1606) eta Errenteriakoa (1612); Iparraldean, berriz, Maulekoa izan zen beste komentua (1669), eta inguruko herrietan Akize, Nabarrengoze nahiz Orteze aipa daitezke.

Euskal Ipar-Hegoaldeetan mende berean, XVII.ean, eraiki ziren Esklaustrazio-aurreko kaputxinoen etxe ia denak, eta Baionakoa da horietarik lehenengoetakoa.

- **Komentua irekitzeko ahaleginetan**

Ziburuko errekoletoa bezala, kaputxinoen Baionako komentua Etxaus Apezpikuaren urteetakoa da⁵³⁶, baina Ordenak berak eman zuen lehen hurratsa, Baionan egoitza izateko asmoz. Lehenik, xede horrekin Aita Jacques Auch-ekoa bidali zuen Hiriko agintariekin harremanetan jartzeko (1614). Zailtasunak zeudela ikusita, Enrike IV.aren alaba ezkonberria Madrilerako zihoalarik Baionan egonaldi bat egingo zuela jakinik, egokiera hortaz baliatzea erabaki zuen Probintziako Kapitulua Bordelen (1615-08-28)⁵³⁷.

Printzesaren segiziokoen laguntzaz, asmoaren aldeko honen borondatea irabazirik, Hirian eman beharreko urratsak ez ziren hutsalak geratuko. Veillet-ek deskribatu dizkigu, testu aski deigarri batean, ondoren hartutako erabakiak eta egindako ospakizunak⁵³⁸:

Elisabeth logea six jours a la maison de Montaut [1615eko azaroaren lehen egunetan, batean iritsi baitzen Printzesa Hirira], et, pendant son séjour, elle obtint de l'Evêque, et du corps de ville, que les Pères Capucins fussent receus et établis dans Bayonne.. La petite chapelle de St Thomas, auparavant appelée de St André et dont j'ay parlé au chap. 9 leur fut cedée par les Pères Jacobins, qui de plus vendirent, pour 500 ll. une place au corps de ville, qui l'ajouta a cette chapelle (avec une autre place, qu'il achetta a Mr de Maubec, et dont le jardin des Capucins est à présent composé).

Kaputxinoak onartu, eta berehala egindako tratuak, eta bilatutako konponbideak ezagunak dira: komentutarako kokalekua, eta orubeaz jabetzeko hitzarmenak, behar ziren osagarriak erosi, eta alde guztien iritziak adostea, etab.⁵³⁹

Inoiz gutxitan bezalako presaz burutu ziren komentu-irekierarako fundazio-ospakizunak, Printzesak eta beraren segizioak berorietan parte har zezaten, noski⁵⁴⁰. Veillet-ek honela utzi zigun haien albistea⁵⁴¹:

L'Evêque avoit fait en sa cathedrale la benediction de la croix, qu'il fit porter en procession, ou assiterent les deux Evêques, de Carcassonne et d'Aleth [segizioan zetozenak], le chapitre avec le clergé, et le corps de ville en robes rouges, suivi d'un très grand nombre de peuple. La Princesse y arriva peu apres, suivie de la Duchesse de Nevers, et des Sg^{rs} et Dames de sa cour, et d'Antonin de Gramont alors gouverneur de la ville. Apres la messe celebrée par l'Evêque, qui fit une seconde procession, Elisabeth planta, devant la chapelle de St Thomas, la croix qui est maintenant attachée auprès de la porte de l'Eglise. Elle l'embrassa pendant que la musique du Roy chantoit le Vexilla regis prodeunt. Le procès verbal en fut dressé le 3 novembre 1615, et retenu par ordre de la Princesse par Messire Pierre Huraud de l'Hospital, St de Bellebat maistre des Requestes.

Ondoren, behar ziren legezko prozedurak jarraitu ziren, eta 1616ko lehen asteetan burutu formaltasun guztiak, bai Erregerenean eta baita Bordeleko Epaitegietan ere, Veillet-ek idatzitakoaren arabera⁵⁴²:

Le Roy en fit expédier des lettres patentes, qui furent enregistrées, la même année, au Parlement de Bordeaux, et ensuite au siege du sénéchal en cette ville, le 26 janvier de l'année suivante 1616.

Kaputxino, domingotar, frantziskotar^{ofm} eta klaratarrak elkarren auzo izan ziren, ba, Baiona Tipian, Errobi ibaiaren ondoan. Kaputxinoek laster ikusi zuten, ordea, lekuaren eskasia, «padura, eta erigarria» baitzen, eta fraideak arruntki gaixorik izaten ziren⁵⁴³. Horregatik, eraikuntzakoan izan zuten abaguneaz gogoraturik, beste halako egokiera izan zutenean (1659an hain zuzen), Espainiako Felipe IV.a Erregerengana jo zuten, beronekin egoteko Donostiara Aita Hyacinthe de St-Julien bidaliz⁵⁴⁴. Gipuzkoako Hirian lehenengo, eta Madrilen gero, eske-lan luzea izan zen hura, harik eta zilarrezko 2.000 dukat jaso ziren arte (garaiko 7.546 libera)⁵⁴⁵.

• Kaputxinoen lanak eta bizi-moldea

Gainerako Eskeko Ordenak bezala, kaputxinoek ere limosna-eskean jaso izan zuten beren ogibide bat. Horren ondoan, kaperautzak, herrietako prediku-lanak eta abar⁵⁴⁶. Bestalde, soldaduen arteko pastozaltzan, edo Kontrarreforma garaietako ahaleginetan esku zuzena izan zuten, batez ere Biarnon baina baita inoiz Baionan bertan ere.

Jansenismoak leku eroso bat izan zuen Lapurdiko Hiri honetan, eta Baionako kaputxinoei ere suertatu zitzaien, eztabaida jansenistaren joanean unean uneko gorabeherei erantzun behar izatea: lehenengo, doktrinaren arazoari, iritzi jansenisten aurka sinatu behar zen testua sinatuz (“le 2 août 1661, à la demande de Mgr d’Olce, ils signèrent tous la Formulaire”), eta gero, doktrinari bezala alderdi jansenistari sozialki ere aurre eginez⁵⁴⁷:

Lors des défaillances de Mgr Druillet, évêque de Bayonne, on résolut de ne pas pactiser point avec lui, mais sans éclat et tout en conservant le respect dû au pasteur du diocèse.

Badirudi goiko agintariak aginduta mantendu zutela Baionako kaputxinoek jarrera hori (inoiz paper ofizialetan ageri denez)⁵⁴⁸. Honen guztiak, eta eliz lanetan zuten gogoak, Apezpikuaren estimua ere irabazi zieten kaputxinoei. 1768an, Baionako Apezpikuak Erreformarako Erret Batzordeari Baionako kaputxinoez idatzitakoan gainerako erlijiosoen artean lekurik behinena aitortzen zitzaien diozesiko indarren artean⁵⁴⁹:

Parmi les secours que je tire des religieux, le plus considérable est celui que me fournissent les PP. Capucins. [...]. Sans cela [komunitatea kaskartu, edo desagertuko balitz, alegia], je me trouverai dans un gran embarras qu'éprouveront aussi plusieurs de mes confrères et la piété et la fréquentation des sacrements que j'ai la consolation de voir régner ici jusqu'à présent, ne pourra qu'en souffrir beaucoup.

• Baionako Anaiarte kaputxinoa eta Iraultza

Euskal historiografian ez dago zertzelada ugaririk Fraide-Senitarte honi buruz. Ez dugu xehetasun aberatsik bildu ahal izan, oraingoz. Hariztoi-k esan zigunez, 1660an 22 ziren bertako erlijiosoak, eta, 1718an Lespès de Hureaux-ek dioskunez, hori zen Senitartean ohiko kopurua; mendebete geroago 25 izatera iritsi ziren (1766), eta urte horretan Baionako fraidearterik handiena zen berau; baina Iraultzakoan 17 lagun bakarrik aurki ditzakegu komentuan (7 apez, 6 fraidegai ikasle eta 4 anaia laiko). Fraideen artean Baionako komunitaterik gazteena zen kaputxinoena: 36 urteko batezbesteko adina zuen Senitartek⁵⁵⁰.

Euskaldunak bizi izandako Probintzia kaputxinoei dagokienean (Akitania eta Tolosa), bi mendetan berorietan hildako fraide euskaldunak 70 izan ziren (1591-1788), baina betiere oso gutxiengo txikia izan zen euskaldunena barruti horietan: adibidez, 315 erlijiosoren artean 20ren bat bakarrik Akitaniako Probintzian (1790)⁵⁵¹.

Euskal kaputxino hauen artean ez da falta «euskalduna» bezala ezaguturik ere: Germain Basque (†1669), Nicéphore Basque (†1673), Nicolas d'Ossès «Basque» (†1680), Valérin d'Ustaritz «Basque». Eta euskaldunen artean, euskaraz noski, lan egiteko dohain bereziak erakutsitakoren bat ere badago: Boniface de Mendionde (†Maule, 1722).

Bi predikari eta idazle handi dauzkagu Iparraldeko kaputxinoen artean gogoratu beharrekoak, eta hemen horrelakorik ezingo bada ere, biografia egokiak beharko lituzketenak: Klement Azkainekoa (Jean Duhalde: 1696-1781) eta François Maulekoa (†1696).

Kaputxinoen Baionako Senitartearen azken egun eta kasik orduak ezagunak ditugu. 1791 abuztuaren 16an, Departamenduko 40 kaputxi-

noak Hiriburuko etxe bakar batean biltzea erabaki zuen Direktorioak. Dakigun bezala, horietako 17 Baionako komentukoak ziren. Lau egun geroago, abuztuaren 2an, Baionakoez zera deliberatu zuen⁵⁵²:

Les capucins de la ville de Bayonne qui ont opté pour la vie commune sortiront de cette ville au jour qui leur sera indiqué par la municipalité et se rendront dans la maison des capucins de Pau.

Baionatik Pauera irteteko eguna berehala izendatu zen: abuztuaren 25a. Ikasle gazteak lehentxeago joanak ziren, eta gainerakoak hori izan zuten irteera-eguna, aitzakia-maitzakiatan geratu ziren bik izan ezik. Komentu hartako azken kaputxinoak 1791ko abuztuaren 29an utzi zuen Baiona⁵⁵³.

Azkenik, urte horretantxe geratu zen itxita komentua (1791), eta iraultzaileen biltoki bilakatu zen berau⁵⁵⁴. Zutik zegoen kaputxinoen eliza tipiaren inguruan proiektu berriak sortu ziren 1846tik aitzina, eta bertan eraiki zen St-André-ko eliza berria.

— *Mauleko kaputxinoen komentua (1669)*

Kostaldean ez-ezik, barnealdean ere izan zuten kaputxinoek egoitzarik, eta Baionan ez bezala herri-herriak eta bertako agintariek deiturik ireki zuten, kasu honetan, beren komentua Zuberoako Maulen (1669).

Ordenaren aldetik, Mauleko etxea Baionakoaren Probintzia erlijioso bereko komentua izan zen, Akitaniakoa. Baina, diozesien aldetik, Maule ez zen Baionako elizbarrutikoa (arestian ere esan dugu), Oloroekoa baizik, eta, egoera horren harian, Zuberoa ez zen izan guztiz arrotza diozesi horretan, aitzitik eskurik ere izan zuen beraren gobernuan: mauletarrak behin eta berriz izan ziren diozesi horretako Apezpiku (Maitia familiakoak)⁵⁵⁵.

Diozesi-muga horiek beren ondoriorik ere izan zuten, noski, historiografian: lehenengo eta behin, Iraultza-aurreko Baionako historialariek Mauleko komentuz deus ez esatea, eta gerokoek betiere alborago utzi izana. Horrela, ba, batez ere Hariztoi-ren lanetan duguna jasoko dugu hemen, askoz gehiago gabe⁵⁵⁶.

Mauleko herriak ahalegin guztiak egin zituen kaputxinoak herrira ekartzeko, bai Oloroeko Apezpikuaren aurrean, bai Gortean ere, horretarako behar ziren pausuak emanez. Kaputxinoen agiri ofizialak bildu izan zituen *Memorabilia*-ek esaten digute hori⁵⁵⁷. Bestalde, diozesiko Apezpikuek ere izan zuten interesik kaputxinoak etor zitezen, Hariztoi-k idatzi zuenez: Herrian Ikastetxe bat sortu nahirik egindako ahaleginek porrot egiten zutela ikusirik, A.-F. Maitia Apezpikuak kaputxinoei egin zien dei, komentu bat irek zezaten.

1669an jarri ziren kaputxinoak Maulen. Martxoaren 3an, agintari eta herritar anitz tartean zela ezarri zen Gurutzea, ospakizun arranditsu batean. Kaputxinoen iturriek badute orduan izandako ospakuntzaren oroitzapenik⁵⁵⁸. Horrela, ba, guztiak agindutakoaren arabera, ondoko urteetan eraiki zitzaizen komentu berria kaputxinoei (1677). Orubea Maitiatarrek jarri zuten, dirudienez, Uhaitzandi ibaiaren eskuineko ibaiertzean, Sohüta aldean, eta artean, Mauleko hiri-gunetik at.

Kasik mende t'erdí bete zuen bere bizialdian komentuak, Frantziako Iraultzaraino. Orduan ere, ez zen Maulekoa berehala batean itxi, 1792an baizik⁵⁵⁹. Eraikinak eta bertako ondasunak enkantean salmentara atera zituen Estatuak.

5. 2. E. DUCÉRÉ: KOMENTUEN OROITZAPEN TOPOGRAFIKOA

Villet-ek batez ere komentuen historia instituzionala eman zigun bezala, Ducéré-k Hiriko haien historia topografikoa utzi zigun. Ez da, seguraski, hau lekua hark idatzitako xehetasun guztiak biltzen ibiltzeko, baina bai beren handi-mandian zertzelada larrienak biltzeko.

Baionesa zen jaiotzez Edouard Ducéré, Port-Neuf karritan jaioa; aita, erlojugilea zuen, eta bera ere ogibide beretik sartu zen gaztetan. Baina bazituen bestelako zaletasunak ere: moneta arrotzak bildu, eta hauetan aurkitutako hizkuntzek erakarrira, arabiera eta hebraiera ikas-tera eman zen. Geroxeago, euskara ere ikasi eta tokiko historia iker-zteari heldu zion.

1870eko gerratik etxera itzuli, eta aita hiltzean, Hiriko Udal Liburutegian aurkitu zuen bere lan-gozamena. Bide horretatik, 1880an

Léon Hiriart liburuzainaren laguntzaile izendatu zuten. Urte berean, Vinson-en orde, Baionako *Société des Sciences et Arts*-eko Idazkari egin zuten, eta horretan iraungo zuen geroztik, heriotzeraino. Ducéré-ren lana bost eremu nagusitara bildu zuen Daranatz-ek: 1) Euskara eta euskaldunak. 2) Kaskoinera. 3) Baionako Hiria (artxiiboak, topografia, tokiko historia, bisitariak, Napoleon). 4) Eskualdeko historia. 5) Gerra eta itsasuntziteria. Hilez hil beha daiteke nola joan ziren agertzen haren lanak, Zientzia eta Arteen Lagunartean.

Gure eremura gatozela, bi obra larri dira aipatzekoak: *Histoire topographique et anecdotique des Rues de Bayonne* (Baiona: Lamaignère, 1887-1898), eta *Dictionnaire historique, biographique et topographique de la Ville de Bayonne* (Baiona: Foltzer, 1911-1915). Baionako erlijioso-etxe, eliza eta kaperen berri jakiteko altxor zaindua idoro daiteke biotan, baina, susma daitekeenez, komentuen historia ez dago berauen baitandik, barrutik, behatua, baizik eta batik bat Hiriaren hiri-egitura eta hazkundetik.

5. 2. 1. Baionako komentuen kokaguneak

Ducéré-engan Baionako erlijioso-etxeetako eraikin guztien gorabeherak xehetasunez emanda daude, eta frantziskotarrenenak ere bai, izan ere ez baitira falta, gainera, gaur egun ere historia haren aztarnak. Hiriko karrika eta plazetan daude. Ducéré-ren histori hiztegian ikus daitezke “Quai des Cordeliers” (gaur egun, “Augustin Chaho”), “Rue des Cordeliers”, “Rue de Sainte-Claire” (aurrekoaren segida zena, eta orain desagertua), “Retranchement de Sainte-Claire” edo “Allée des Capucins”.

— Kordoidunen komentua

Norbaitek adierazi duenaren arabera, Baiona Tipia garai batean komentuen auzoa zen. Izan ere han zeuden, edo egon ziren, Hiriko erlijioso-etxerik gehienak eta handienak, zenbait mendetan. Eta guztietan handiena, domingotarrena⁵⁶⁰.

Garai bateko San Bedit karrikan (1266) zegoen kordoidunen komentua, gero luzaro “rue des Menons” (1677) eta “rue de Graouillats” bezala ezagutu zena (XVIII. m.); azkenik, karrika hau “des Cordeliers”

deituko da 1700aren inguruan, eta handik gutxira harriztatu zuten (1721).

Karrika honek eman zien izen berria ibaiertzeko kaiei ere. Karrika horren goi-buruari “Santa Klararena” ere deitu izan zitzaion XVIII. mendera arte (1772) eta kordoidunen baratzeko horma inguratzen zuen puntu horretan⁵⁶¹. Kordoidunen auzo hau ez zen batere baketsua izan, eta sona txarrekoa ere gertatu zen, eta karrika-liskarrik ez zen falta han.

Komentu honen azken orduak gogoratuz, Ducéré-k Napoléon-en ondoko testu hau jaso zuen (1808ko Dekretua):

Nous faisons donation à la ville de Bayonne des bâtiments des Cordeliers, composés de l'emplacement de l'église, des trois corps de logis autour du cloître et d'aile en double corps de prolongation le long de la Nive, pour y établir l'Hôpital militaire.— Est excepté de cette concession l'intervalle qui se trouve situé entre la face extérieure de l'aile en double corps, le dit intervalle destiné à un canal de navigation pour la communication de la Nive avec l'Arsenal.

Horrela, ba, badakigu komentu-etxea noren eskuetara, eta noiz, pasatu zen, bostehun urtetako historiari amaiera emanez.

— *Santa Klarako komentua*

Ducéré-k dakartzan albisteak, oro har, ezagunak dira, ikusita daukagun bibliografiatik, eta ez dugu errepikatuko hemen lehen esandakorik. Hala ere, hona zerbait berririk: Iraultzakoan komentu hau betekizun militarretarako erabili zen, eta hala jarraitu zen XIX. mendean⁵⁶². Hori da historialari honen azken albistea.

— *Kaputxinoen komentu baionesa*

Gaurko St-André eta inguruko plazen lekuan zegoen komentu honetaz, albiste berriren batez osatzen du Ducéré lehendik esana duguna. Hona bi albiste jakingarri:

Mariana Neuburg-ekoa, klaratarretara hurbiltasunagatik ere joan ohi zen bezala, kaputxinoen eliza honetara badirudi zuen jaiera apartekoaga-

tik etortzen zela, zinez. Bertan eraiki zion Erregina alarguntsak Espainia-ko Karlos II.a senar zenari San Karlos Borromeo-ren kapera (c. 1736). Orduan jantzi zen eliza barrutik zurez, eta kanpoan, geroxeago eman zitzaion komentuari zumardi eder bat (*Allée des Capucins*: c. 1753)⁵⁶³.

Komentuko baratze eta klaustroaren lekuan ospitale militarra jarri zen, Iraultza ondoren. Eliza, berriz, parrokia bilakatu zena, eta lurreratu egin zuten, Saint-André-ko eliza berria eraiki ondoren. Azken eliza honen aurreko plaza kaputxinoen garai bateko orubean ezarrita dago gaur⁵⁶⁴.

5. 3. IPARRALDEKO HISTORIOGRAFIAREN EKARRIA

Erregimen Zaharreko frantziskotarren Iparraldeko kopurua apala izan zen, Hegoaldekoarekin alderatzen baldin badugu behintzat. Hala ere, Iparraldeko gainerako fraideekin konparatzen baditugu, frantziskotarrek (kordoidun, errekoletu, kaputxino) %48 edo ziren han Iraultza-bezperan.

Bestalde, Iparraldeko komentuk —frantziskotarrenak eta besteak— ez ziren sekula handiak izan, batez ere gizonzkoen artean. Hegoaldean ikusi ditugun 80 edo 100 laguneko Fraidearterik ez zegoen Iparraldean, ezta hurrik eman ere. Konformidadean, Iparraldeko Eliza klero sekularrarenagoa zela ematen du.

Historiografia zibilean baino areago Dioziesiarenean topatzen dugu Iparraldeko erlijiosoen historia, eta berauen artean frantziskotarrena. Veillet-ek urratu zuen arrastoa, eta beronen bidetik etorri izan dira albiste-osaketak. Historiografia diozesitar horrek erakarrita moldatu izan da, gero ere, erlijioso-etxeen historia Baionan.

Horrek bere alde ona izan du, Dubarat eta Daranatz-ek batasun batean bilduta eskaini baitziguten fraide-moja guztien historia, batez ere Baionako Hiriaz ari zirela. Ziburuko errekoletuak, hala ere, zerbait albora geratu izan ziren historiografia horretan, eta zer esanik ez, Mauleko kaputxinoen etxea.

Hemen laburtuta esan ditugunak jada zabalago ere eman zitezkeen, aurkeztu nahi izan dugun historiografiari jarraiki, baina ez dugu uste izan luzatuz ibili behar genuenik. Izango da xehekiago ere azaltzeko parada erosoagorik.

III.

Inoizko historiografiatik egungo ikerkuntzara

*Aurreko orrialdeetan ikusi ditugu gure euskal historialarien ekarpenak, banan-banan, eta, hona iristean, komeniko da guztiari gainbegiratu orokor eta konparatibo bat eskaintzea.

I. AURKITU DUGUNA

Azterlan honi ekitean, lehen urrats historiografiko bezala eta beste euskal historialarien artean beroriek hobesteko asmorik gabe, Oihenart eta Moret begiratzan hasi ginen lehendabizi. Ez zigun horrek lanerako batere adorerik eman: eskasak eta murrizak iruditu zitzaizkigun guri zegokigun arlo frantziskotarrak idorotako langaiak. Ezer gutxitara iritsiko ginela uste izan genuen.

Gero, aukeratutako Historiografia guztiarekin orrialdeak idatzi eta honaino iristean, bestelakorik izan dela pentsatuko genuke; horregatik, aurkitu eta bildutakoek hemen eskaini diegun baino sakontasun zainduagorik mereziko luketela ere otu zaigu. Baina horrek azkenean, Euskal Herriko frantziskotarren historia formala idaztera eramango gintuzke, eta ez da hau horretarako egokiera. Nahiago dugu idazlan hau arlo honetan egiten dugun lehen saiakera bezala ulertuko balitzaigu. Besterik gabe. Mugatasun horren barruan ere, sarreran esandako xedetaraino iristeko adina izango ote den gaude. Hau da, hautatu dugun gai-esparruan bildutakoa, historialariok esandakoetatik lagin historiografiko egokia behintzat izango oten den. Aski litzateke hori hemen.

Ikusi dugun literatura historiografikoan idazlanak ez dira beti bata bestearekin parekagarriak, obra handien ondoan (Labairu lehenengo, Moret geroxeago, eta Landazuri edo Gorosabel, azkenik), idazlan askoz mugatuagorik ere aurkeztu baitugu (Garibai, Isasti, Arkaia).

---

* *Atal honetako oharra: ik. 242. or.*

Baina, oro har, euskal historialariak frantziskotar mugimenduarekiko sentibera ageri zaizkigula esan behar da, eta, horren lekuko, testu-bilduma aski zabala utzi digutela.

Hala ere, gaurko historialarientzat nabarmenak dira aurkeztutako horretan topa daitezkeen *hutsuneak*, baita sistematikoena izan den Landazuriren orrialdeetan ere. Egia esan, ez litzateke arrazoizkoa izango Historiografiaren geroko lanbide eta ardurakizunak inori «avant la lettre» eskatzen ibiltzea; baina, gaurdainoko lanari begira, hutsuneak aditzera eman beharra dago. Horretaz esan nahi dugu, ba, zerbait.

2. FALTA ZAIGUNA

Komentuetako *fraide- eta moja-gizartea* ez dago agerian euskal Historiografian: fraidegai eta mojegaien jatorri geografiko eta soziala, edo Ordenetako ugaltze-sistemaren antolakuntza, esateko. Ordenako nahiz etxeetako lagunartearen banaketa soziala finkatuta zegoen, baina ez betiko eta ez berdin: apaizak/anaia laikoak, ofizio-banaketak, merituak eta lehenengotasunak, hezkuntza iraunkorrerako erraztasunak, fraide arteko lan-banaketa, etab. Euskal Historiografiak ez du horrelakorik ispliatzen, esateko.

Bestalde, aurrera baino lehen azpimarratuta utzi behar da, *moja-komentuen historia*. Moja frantziskotarrak, Ordenarekin ez-ezik eta batzuetan lehenagotik, euskal gizartearen beraren historiarekin zuzenkiago lotuta daude, eta aparteko kapitulu luzea behar dute, euskal emakumearen *rol* historiko-sozialen artean berauek izan dezaketen leku bereziagatik. Historiografian aski esplizitaturik dago hau, batez ere Labairuren lanetan.

Bertako *eguneroko bizi-moldeak* inon ez bezala araturik zeuden komentuetan: otoiitzaldiak, aisia, ikastorduak, esku-lana, eta, oro har, eguneroko ordutegia. Hori dena astunegia gertatzean, onenek ere bazuten irtenbiderik, kanpoko lanetara iragateko, predikaritzan edo Misoietan. Bertutea eta beharra agian elkargarri ere izan zitezkeen. Gure hemengo orrialdeetan ez da horrelakorik ageri.

Mantenua, osasuna, eritasuna, heriotza: katea hori ere arauturik zegoen komentuetan. Ez zen zernahi jaten edo edaten, osasuna zaintzeko zerbitzuak zeuden, eta heriotzaren inguruko zereginak ere arauturik ageri dira. Arlo honetako usuarioek merezi dute arduraz egindako azterketarik: zer eta zenbat jaten zen, edo edaten, komentuetako botikategiak (Arantzazukoa bat, behintzat), etab. Gure historialariek ez digute honelakorik erakutsi.

Frantziskotartasunaren *ideialak* gogoan ditugula, ikustekoa da berorien *Euskal Herriko praxia*, bizitza pertsonalean bezala taldekoan: pobretasuna eta jabegoa, hirietako biziera eta bakartegietakoa. Desiratutako santutasunak bere molde onartuak zituen, adibidez Kroniketan emanak eta jangelan irakurtaraziak, edo gida-liburu izpiritualetan deskribatuak. Proposatutako haietxen arabera lor zitekeen santutasun onargarri bat. Izpiritualitate-bizipenak, eredu hagiografikoak, obserbantzia deituaren arau-zaletasuna: dena zen gogoan hartzeko fraide edo moja jator izatearren. Alde «ortodoxo» hori dena, eta kontrakoa, komentuetako zabarkeriak eta Ordena-uzteak izan zuten lekua aztertzeko dago Euskal Herrian. Ordenetako berariazko historiografiara jo gabe ezingo da hau dena argitan jarri, eta honetan ere ikusi egin behar noraino hel gaitzkeen.

Etxetan ez ziren denak berdinak, hurrik eman ere. Bizitegi handi-ederren parean (Iruñea, Gasteiz, Bilbo, Tolosa) etxe apalagoak zeuden (Piedrola, Forua), edo hutsaren hurrengo egoitza txikiak (Zangozako Rocaforte), eta gure Historiografiak jakin zuen bereizten. Fraideak ere ez ziren berdinak beren balio erlijiosotan, baina, adibidez, Klausura/Obserbantzien arteko auzian ikus daitezkeen batzuen bizieraren aurkako kritikak (Ordenako Kroniketan hain presente daudenak) ez dira iritsi euskal Historiografiaraino. Bestalde, beren bizitza arautuan leial zebiltzanak ez ziren denak eraberdinki bizi, eta bazegoen bizimoldetan ere aniztasun arautu bat (komentu arruntak eta komentu «bildu» edo «errekoletoak»).

Komentutartasunaren ondoan *Obserbantzia* jaio zenean (XV. mendean), Euskal Herria izan zen antolatera- eta bizimodu kontrajarri bi horiek ezagutu zuen lurraldeetako bat, hasi Bermeo eta Bilbotik, eta Gasteiz eta Zangozaraino, eta Ziburuko etxea ahanzi gabe. Ez ziren

egiteko dago, kasik erabat: ondarea, hornikuntza, kudeakuntza, guztia-
ren bilakaera, etab.

Komentuak bizileku, unitate ekonomiko eta barnetegi erlijioso ziren aldi berean, *egoitza kultural* ere baziren, fraide-mojentzat, noski, baina baita kristau paisanoentzat ere. Historiografiak, inoiz oihartzu-
nen bat edo beste jaso arren, historia kultural hori idazteke dago, ia osorik, nahiz eta bibliografia berriak kasuren batean ukitu duen (Bagues: Arantzazuko musika-eskola). Artea, literatura, musika, pen-
tsamendua, liburutegiak, artxiboak, bibliografia, etab. ikertzailearen zain daude. Hauxe da, hain zuzen, Euskal Herriko frantziskotartasuna-
ren historian errazegi aherentzi den iraganaren alde bat: ikastetxeena.

Komentuetatik kanporako ekimenetan *pastoralta-lana* ezin da baztertu, berori baita komentuek etkez kanporako zuten lehen zeregi-
na: sakramentuak eta predikua. Ordena klerikaldu zenetik, komentue-
tako elizetan Mezek eta Aitortzek leku behinena izan zuten, urteoroko zenbait ospakizun sonatuekin batera (bederatziturrenak, santu handien egunak, liturgiako ospakuntza arranditsuenak, etab.). Egun horietan neur zitekeen komentuak herrian eta Erakundeetan zuen erakarmen sozio-erlijiosoa.

Sorburuetatik bertatik Ordena frantziskotarrek *Ebanjelioaren predikua* berariazko karismatzat izan zuten. Komentuek beren predikari ofizialak zituzten, eta, Komentu Nagusietan bereziki ez zen nornahi eginbehar horren kargu egiten. Predikarien prestakuntza hoberako (eta biziera hertsia goa eramanez) Misiolari-Kolegioak eratu ziren XVIII.ean, baina horren aurretik eta betidanik frantziskotarrak predikari izan dira. Prediku honen historia egiteko dago Euskal Herrian, hainbat alde ezberdinetatik, eta lan luzea dago: berorien erdal iturriak aztertu, utzi dituzten idazkiei beren testuinguru historikoa eman, hemengo, erbesteko eta beste Ordenetako predikarien historiarekin alderatu, eta, oro har, ikerlanak garaiko mentalitate sozialak eta eliz arauak gogoan izanik burutu, testuen autore bakoitzak izandako esperientzia pertsonalak aintzakotzat hartzen direla.

Fraideen harremanak, ordea, ez ziren elizkizun, sakramentu eta predikuen bidezko jardunean amaitzen. Batez ere, Nagusiek bestela-

noekin jazo zaiena. Moret-ek, arrazoi kronologikoengatik, Nafarroakoa bildu ez zigunez, hona ekarri dugun Historiografian Biasterin eta Deustuan Gaztelako kaputxinoek zituzten etxeak, eta Gipuzkoan Nafarroatik sortutako Errenteria eta Hondarribikoak bakarrik ageri zaizkigu. Hutsune honek, ilunpean utzi du XVII-XVIII. mendeetan, Nafarroan batik bat, kaputxinoek izan zuten historia aberatsa. Oso go-goan hartzekoa da hori, historiografia moderno onenak erakutsi dizkigun arrazoi erlijioso eta politikoengatik ere (ik. T. Azconaren lanak).

Era berean, bukatu aurretik, komeni da aurkeztutako euskal Historiografiako *muga kronologikoetatik at dagoen historia* hurbila gogoraraztea: Esklaustriaziotik honako mende t'erdia (1833-1997) ez digute eman liburu honetan ageri diren historialariak. Dena, oso-osorik, beste nonbait bilatu behar da: fraideen Ordenen izanberritzea, goraldia eta azken hamarkadetako krisia; moja itxien XIX.eko esperimentzia historikoa eta egoera juridiko berria, Federazioen antolakuntza edo monasterioen bateratzeak; Kongregazio modernoek sortzea (eta ez bakarrik emakumezkoena), ugaltzea eta beheraldia; Iparraldeko historia berezia: desagertzeak (1789, 1880, 1903), izanberritzeak, krisia, etab. Honek guztiak lehenengo gida-zirriborroak ere behar ditu, azterlan monografikoak egiten hasi eta ikuspegi orokorrera iristeko.

Zehaztasun guztiak eskueran ez baditugu ere, pentsa daiteke XVIII.aren bigarren erdialdian *milatik gora fraide frantziskotar* bizi zela Euskal Herriko komentuetan, Ipar-Hegoaldeetan (Uribe 1996: 277-278; Añorbe 1951: 327; Peyrous 1977: 237), eta gutxienez 32 komentu ziren moja itxienak. Horrek guztiak euskal gizartean izan zezakeen pisua ezin da begiratzeke laga.

Ikusi dugun euskal Historiografiak ez digu argitzen eliz gizatalde horren *krisialdiko historia* (1795-1839.etakoa, eta ondorengoa), zenbait datu eman digun arren: Erakundeari nozitzea suertatu zitzaiona, fraide askoren noraeza, mojen gerra-arteko joan-etorriak, edota balore modernoekiko ezin-ulertuak, hautapen politikoekin Eliza bide itxuetara eramane behar hura, gizarte berrian txerta-ezina; eta beste aldean, garaiko politiken interes eta zitalkeriak, nahiz aurkitutako konponbideen etenak, etab.

XIX. mendeko euskal erlijiosoen mundua misterioa da oraindik historialariarentzat, baina, ezinbestean, galtzaile izandako haien historia da txanponaren garaiko beste aurpegi argigarria. Estarta errestauratzaile larrabetzuarra karlisten artean ibili zen, itxaropen zail eta ahul bati bide eman nahirik, baina Epelde azkoitiarrak Cánovas-engan aurkitu zuen babes ofizialik seguruen, eta Areso Iparraldean lagunarte ofizialetatik urrun ibili zen bitartean, Saenz de Urturi arabarra Penintsulan eta Kuban eta Lertxundi Marokon Gobernuekin harreman hurbiletan izan ziren, azkenik. Hori dena, eta besterik, aurkezturiko Historiografiatik at dago.

Euskal historia frantziskotarrak izan duen edo dezakeen *iker-interesa* erakutsi digute aurkeztutako langai historiografikoek. Horietan lortutako jakitatearekin, noski, baina han-hemen arloari ikusten zaizkion ikerkizun berriekin ere bai, aitzina jo beharko litzateke, Euskal Herriko Historiografia modernoan Ordena erlijiosoen historiari ere leku emanez. Hemen, frantziskotarrei buruzkoari erreparatu diogu. Gure historiografiak idatzita utzitako albistegiaren tamaina ez da mespretxatzekoa, eta badu ahalegin berrietarako aski iradokizun.

Azken bizpahiru hamarkadetako euskal Monasterio beneditarren historiografia oso adierazgarria da honetan, eta eztenkagarria⁵⁶⁵, ikerkuntzak Ordenen historia aztertzean zein ekarpen egin dezakeen begiratzeko. Baina, oraindik, Eskeko Ordenen historiak ez du zori bera izan; beharbada, beste Monasterio haien alkantzu bereko ekonomiari izan ez zutelako ere bai. Kasu batean eta bestean, aldea nabaria da.

Honaino esandakoek XX. mendeko euskal Historiografia aztertzea eskatuko lukete, hemengoak premiazko bere segida izan dezan; baina beldur naiz Euskal Herriaz ari den Historiografia orokorrean ez dutela Ordena erlijiosoen inolako lekurik, Eliza osoaren historia apur galdu bezala ez bada.

Lehen argiak, seguraski, Ordenetako Historiografia berrian bilatu beharko dira, Aro Garaikiderako, noski, baina baita aurreko beste mendeetarako ere. Horretaz nahiko genuke jardun, beste hurrengo batean.

Oharrak

I.1. Eskeko Ordenak: Frantziskotarrak euskal historian

1. LACARRA, J. M. (1975): *Historia del Reino de Navarra en la Edad Media*. Pamplona: CAN. 343.

I.2. Frantziskotarrak euskal legendetan

2. URIBE, A. (1988): *La Provincia franciscana de Cantabria*. Arantzazu: EFA. I, 45-67.
3. Ez da lekuz kanpo izango hemen zera gogoratzea: Fraide-mojen komentuak ugaritu ahala, lehenik komunitate erlijioso berriak Ordenako iturrietan hemengo Ordena-barrutiarekin edo Euskal Herriarekin zerikusirik izan zezaketen albisteak bilatu ohi zituen, eta bertoko Kronikak izan ohi ziren uestzko historia horren azalpen ohizkoena. Histori moldaketa hori, hasieran, Fraidearteko lanketa izan zitekeen, baina, frantziskotarren kasuan, beren predikuaren eragin zuzena ez-ezik, uste daitekeenez, Hirugarrendar laikoen lankidetzaren ere izan zuten oroitza haiek herritar-tu eta zabaltzeko. Horrelako berriemate sozial kateatu batek argi lezake agian San Frantziskoren Euskal Herriko "oroitza" hain errotua.
4. XIII. mendeko biografoek (Celano, San Bonaventura) Marokorako irten zela idatzi izan zuten, Santiagorako aipatu gabe.

5. Ik. Uribek eman duen zerrenda bikoitza: Uribe 1988: 47. or., 6-7. oh.
6. San Frantziskoren bidaiez Manselli biografo ezagunak idatzitakoak argigarri dira: MANSELLI, R. (1997): *Vida de San Francisco*. Arantzazu: EFA. 195, 204, 213, 215-216.
7. Ik. OMAECHEVARRIA, I. (1962): *San Bartolomé de Rocafort en el camino de Santiago*. Arantzazu.— ID. (1969): “San Bartolomé de Rocafort y los orígenes de la Orden franciscana en Navarra”, in: *Cantabria Franciscana*. XXVII, 1969, 23-32.
8. Omaechevarria 1962: 45-47.
9. AZKUE, J. M. (1923): *Aita Prantzisko Dontsuaren ta bere prailien lora-txuak*. Tolosa: Muguerza Anaiak. 10.
10. BEOBIDE, K. (1966): *Asis'ko Loria*. Tolosa: Auspoa Liburutegia. 113, 120-135. Hemen jasotako aurkibide-atala: 404-405. or.
11. XIX. mendearen hasieran, Historiako Erret Akademiak ere jaso zuen Donostiaraino heldu omen zenaren albiste: “...aunque S. Francisco estuvo en S. Sebastián a principios del siglo XIII, no hizo ninguna fundación” (*Dicc. Histórico-Geográfico del País Vasco*, s.v. “San Sebastián”, 311. or.).
12. GARAY, M. (1742): *Compendio chronológico... de la santa Provincia de Burgos*. Pamplona: P. J. Ezquerro. Lib. I, cap. II, 4-11. HERNAEZ DE LA TORRE, D.; SAEZ DE ARQUIÑIGO, J. (1722): *Primera parte de la Chronica de la Provincia de Burgos*. Madrid: Gerónimo Roxo. 13.
13. LABEAGA MENDIOLA, J. C. (1993): *Sangüesa en el Camino de Santiago*. Sangüesa: Ayuntamiento de S. 117-120.
14. Landazuri 1780: 260. (Lib. aipua Landazuriren liburu honetako azterlanean).
15. Ik. beherago, Labairurenean Izaroz mintzatzean, E. Jiménez eta A. Erkorekaren obra aipatuak.
16. Ik. BARANDIARAN, J. M. (1972): *Diccionario ilustrado de mitología vasca*, in: (1972) *Obras Completas*. Bilbao: La Gran Enciclopedia Vasca. I, 43-44.
17. ALUSTIZA, J. (1976): “Atarrabi apeza eta Pedro de Atarrabia”, in: *Euskera*. XXI, 1976, 108-111.

I.3. Euskal historialari frantziskotar bat: Inurrigarro (1760)

18. LARRINAGA, J. Ruiz de (1946): “La Historia Inédita de Guipúzcoa del franciscano Padre Inurrigarro a través de su índice impreso en 1670”, in:

BRSBAP. II, 1946, 193-217. Ik. TEJADA, F. E. de; PERCOPO, G. (1965): *La Provincia de Guipúzcoa*. Madrid: Minotauro. 113-115.

I.4. Aztertutakoaren mugak

19. Euskal Historiografiaren historiari gaur egun bi obra nagusi dauzkagu, nahiz eta espreski biek ere Bizkaiko eta Iparraldeko historiografia bakarririk aztertu nahi izan duten: MAÑARICUA, E. E. de (19732): *Historiografía de Vizcaya. (Desde Lope García de Salazar a Labayru)*. Bilbao: La Editorial Enciclopedia Vasca. GOYHENETCHE, J. (1993): *Les Basques et leur Histoire. Mythes et réalités*. Bayonne: Elkar. Arabako historiografiaz, ik.: LANDAZURI, J. J. (1798): "Advertencias previas a la Historia de la Provincia de Alava", in: LANDAZURI, J. J. (1798): *Historia civil... de Alava*. Vitoria: Manteli. I-LII (La Gran Enciclopedia Vasca-ren edizioan ere: Bilbao, 1973: I-LII); SERDAN, E. (1922): *Rincones de la historia vitoriana*. Vitoria: Imprenta Provincial. IV, 13-39. MONREAL, G. (1984): "Incidencia de las instituciones públicas de Alava del Medievo en el pensamiento político de los alaveses de la Edad Media", in: *Anuario de Historia del Derecho Español*. Madrid: Inst. Nacional de Estudios Jurídicos. 1984, 613-638. PORTILLA OGUETA, S. (1993): "Introducción [historiográfica]", in: ARCAÑA, J. de (1993): *Compendio historial y anti-güedades de la Provincia de Alava. (Un manuscrito del siglo XVII para la historia de Alava)*. Vitoria-Gasteiz: Arabako Foru Aldundia. 9-35. A[RANA, J.] (1895): "Ilustraciones sobre la Historia de Guipúzcoa", in: Henao 1894-1985: VI, 9-32. ECHEGARAY, C. (1893): *Investigaciones históricas referentes a Guipúzcoa*. San Sebastián. Nafarroa Garaiko historialariez "Navarra. Temas de Cultura Popular" bilduman eman zen zenbait lan: CASTRO, J. R. (1971): *Historiografía. Los Cronistas Moret y Alesón*.— ID. (1987²): *Los Anales*.— ID. (1981²): *Yanguas y Miranda*. Hirurak argitaletxe berean: Pamplona: Diputación de Navarra. Horiek osatzen dute beste hau: CASTRO, J. R. (1969): "La Historiografía Navarra antes del P. Moret", in: MORET, J.; ALESÓN, F. (1969): *Annales del Reyno de Navarra*. Bilbao: La Gran Enciclopedia Vasca. t. V, epílogo (85 or.: izenburuak dioena gorabehera, idazlanak Moret eta Alesón ere hartzen ditu). Azken orduko hau ere gogoan izatekoa da: MIRANDA GARCIA, F.; RAMIREZ VAQUERO, E. (1996): "De la cronística finimiedieval a los «Anales del reino»", eta DIAZ ACOSTA, J. M. (1996): "Evocaciones y

debates romántico-nacionalistas”, in: MARTIN DUQUE, A. (ed.) (1996): *Signos de identidad histórica para Navarra*. Pamplona: CAN. I, 51-60 eta 61-82. or., hurrenez hurren. Ikuspegi orokorra: GARCIA DE CORTAZAR, F.; MONTERO, M. (1983): “Historiografía”, in: *Dicc. de Historia del País Vasco*. San Sebastián: Editorial Txertoa. I, 402-444.

II.1. Nafarroa: A. Oihenart eta J. Moret

20. OIHENART, A. d' (1992): *Notitia utriusque Vasconiae, tum Ibericae, tum Aquitanicae...* Vitoria-Gasteiz: Eusko Legebiltzarra/Parlamento Vasco. (R. Ciervide-ren sarrera-lan zabala du: 15-99 or.). EUSKALTZAINDIA (1994): *Oihenarten laugarren Mendeurrena*. Bilbo (Iker-8).
21. Oihenartek, baskoien inguru eraikitako Euskal Herriaren nortasun historikoa eta, hala ere, artean ageri izan zuen nafar zentrismoa azpimarratuta utzi nahi izan ditu J. Goyhenetche-k, aipaturiko liburuan (89-92. or.).
22. Oihenart/Ciervide 1992: 186-193, 608-620.
23. Ik. M[ARTIN] D[UQUE], A. (1990): “Cortes”, in GEN III, 447.
24. Oihenart/Ciervide 1992: 193, 620.
25. YANGUAS MIRANDA, J. (1964): *Diccionario de Antigüedades del reino de Navarra*. Pamplona: Inst. Príncipe de Viana. I, 241,245-246, 252.
26. LEBRET (1703): “Mémoire sur l’Etat présent des royaumes de Basse-Navarre et Pays de Béarn”, in: *EHRDB*. I, 1892, 69-73. Nafarroa Behereko Estatuetako Eliz Besoa ondoko hauek osatzen zuten: “L’évêque de Bayonne, l’évêque de Dax, le prieur d’Utxiat, le prieur de St-Palais, le prêtre major de St-Jean-Pied-de-Port, le prieur d’Harambels” (71-72). Ik. DARANATZ, J.-B. (1926): “Les Etats de Basse-Navarre au XVIe siècle”, in: DARANATZ, J.-B. (1926): *Curiosités du Pays Basque*. Bayonne: Libr. Lasserre. 124-125.
27. Gaztela eta León-go Gorteetan ere Eskekoak ez ziren haietan partaide izan (modu iraunkorrean, behintzat), nahiz eta inoiz Batzorderen batean parte hartu izan zuten (1272an, hain zuzen, bik: frantziskotar eta domingotarra). Ik. O’CALLAGHAN, J.: *Las Cortes de Castilla y León. 1188-1350*. Valladolid: Ambito. 65. Kataluniako tradizioa ere berdina da: “Nuestros antepasados no dieron el derecho de asistencia ni se encuentra que llamaran a Cortes a las órdenes religiosas de Hermanos Menores, Predicadores, Carmelitas y Agustinos, cuya intervención hubiera aumentado de una manera

41. Aleson-ek gogorarazi zuenez, ez zen Moret bera izan hilburuko hau eza-gutu zuena, baina edizio paratzaile hark jaso ahal izan zuen Analeetan emateko (1704: III, 321-327).
42. Moret 1969-1979: III,326, 325.
43. Ik., adibidez, LOPEZ, A. (1915): *La Provincia de España de los Frailes Menores. Apuntes histórico-críticos sobre los orígenes de la Orden Franciscana en España*. Santiago: Tip. El Eco Franciscano. 344-345.
44. Garibay 1571: Li. XXX. lib., 2. kap., 589-590 eta 591. or.
45. Moret 1969-1979: V, 327.
46. Konkista hark oso bertatik ukitu zuen komentuekiko Koroaren politika: a) Zenbait komentu behera bota zirelako, 1521ean emandako agindu baten ondorioz (ik., adibidez, Garibay-ren *Compendio Historial*, II, 606), eta b) 1520. eta 1560.etan Obserbantzia ezarri eta Ordenen birbanaketa probintzialak egin zirelako.

II.2. Gipuzkoa: Garibai-gandik Gorosabel-ganaino

47. ZALDIBIA, Bachiller Juan Martínez de (1945): *Suma de las cosas cantábricas y guipuzcoanas*. San Sebastián: Diputación Provincial. (Introducción y notas, por Fausto Arocena).
48. Ik. CARO BAROJA, J. (1972): *Los vascos y la historia a través de Garibay. (Ensayo de biografía antropológica)*. San Sebastián: Editorial Txertoa. 145. Garibai-ri buruz lehen albiste serio bat izateko, ik.: AROCENA, F. (1960): *Garibay*. Zarauz: Editorial Icharopena.
49. AROCENA, F. (1963): *Diccionario biográfico vasco. I. Guipúzcoa*. San Sebastián: Editorial Auñamendi. 91. or.
50. LOJENDIO, L. M. (1969): “Referencias a la Historia vasca que se contienen en «Los quarenta libros del Compendio Historial» de Esteban de Garibay”, in: *Príncipe de Viana*. XXX, 1969, 121-146, 329-400.
51. Lizarralde 1950: 49, 189.
52. Garibay 1854: 23-24, 134.
53. Garibay 1854: 263.
54. Garibay 1854: 333-334.
55. Garibay 1854: 504, 532-545.
56. Garibay 1854: 341, 404-405, 462.
57. Garibay 1854: 466-468.

74. Isasti 1850: 188-225. Komentuez ari den kapituluak izenburu hau du (205. or.): “De los conventos de frailes, padres de la Compañía de Jesús y de monjas en Guipúzcoa”. San Ignazio ez-ezik Lagundia ere arreta bereziz begiratu zuen Isasti-k, giputz batek sortua zelako, eta hain zuzen Santu aldarrikatu berria zen giputz batena (1622): 311-321. Ik., gainera, josulagun leinargien biografiak, Jose Antxieta Brasilgo apostoluari leku zabalagoa emanez (351-358. or.).
75. Kalkuluak zuzen egiteko, komentu-herrietako zerrendaren gain egin behar da berori, ez guztiaren buruan duen laburpenaz baliatuta: Isasti 1850: 205. (laburpena), 206-208 (herrietako zerrenda)
76. Adibidez, Segurako mojei dagokiena (Isasti 1850: 565) nabartu beharra dago Uribe-ren albisteekin: Uribe 1996: 417-421.
77. Datu horrek ohar bat behar du: Isastik bere laburpenean (205-206. or.), “y veinte conventos de monjas: los siete de ellos del orden de San Francisco” dio, baina gero “uno de Santa Clara” gehitzen du, azken hau frantziskotarra ez balitz bezala. Gero herriz herriko datuetan bi komentu eman ditu Santa Klararenak bezala (Tolosa, Azkoitia). Dena den, laburpenean datu guztiekin esaten dena eta geroko testua bat datoz, azken finean.
78. Isasti 1850: 342-346.
79. Isasti 1850: 324-325, 332.
80. Isasti 1950: 311-321.
81. Isasti 1850: p. VII, IX. eta V. or.
82. Isasti 1850: 324, 342-343.
83. Garibay 1854: 468: “...hizo guardianato a la casa de Tolosa, patria suya”. Hor duen testuingurua gogoan izanik, haren sorterriaz nahiz erlijio-jatorriaz ere ari daiteke Garibai, hori idaztean.
84. Isasti 1850: 344-345.
- 85 F. Arocena: ik. Isasti 1850 (baina 1972ko faksimilean): p-XI-p-XII. or. Espero zitekeenez, San Martin-en sorterriaren auzia dabil tartean.
86. Isasti 1850: 346.
87. Isasti 1850: 332, 343-344.
88. LANDAZURI, J. J. (1921): *Historia de Guipúzcoa*. Madrid: Vicente Rico. I, 52-53, “Noticia de las iglesias parroquiales, conventos de religiosos y de religiosas que tiene Guipúacoa” kapituluan (XVIII. azken urteetan idatzitako lana).
89. Gipuzkoaz ari garela eman dugu hemen Histori Hiztegi hauen berri, berezita; baina, langai hain murrizak dituztenez, beste herrialdeetan, komeni denean, bereziki gabe jasoko dira berorietako albisteak.

90. REAL ACADEMIA DE LA HISTORIA (1802): *Diccionario histórico-geográfico de España*. Madrid: Vda. de Joaquín Ibarra. Atera ziren lehenengo aleak, eta bakarrak, Euskal Herriari eskainiak izan ziren. (Bilbao: La Gran Enciclopedia Vasca, 1968-ko ed. faksimila darabilgu hemen).
91. *Diccionario* 1802: II, 311, Donostiako komentu honetaz: “El convento de S. Francisco, llamado del Jesús, y situado cerca y al e. de la ciudad en un parage deliciosísimo por donde se dirige el paseo principal comenzado, con frondosas arboledas y copiosas fuentes, la mayor de ellas grandemente executada con una Nayade encima [...]. [San Frantzisko Donostian egon zela dio hemen, eta gero, errankuntza kronologikoz betetako komentuaen historia dator, azkenik honela jarraituz:] Este convento es de recolección perfecta, sin distinción de sus individuos por condecorados que sean, en las funciones de coro y altar, y la ciudad es su patrona. La fábrica es graciosa, siendo lo mejor la iglesia con su crucero, y el claustro donde se ven pinturas que representan la historia y los sucesos más memorables de S. Francisco y santa Rosa que hay en dicha iglesia, obra de Felipe Arizmendi, y costeada por la tercera orden, que es muy lucida, y ha adornado la misma iglesia con muchos y preciosos muebles”.
92. Hona albisteon zerrenda: *Diccionario* 1802: Arantzazu, I, 88. or.; Arrasate, II, 30. or.; Azkoitia, I, 138. or.; Azpeitia, I, 142. or.; Bergara, II, 440-442. or. (ez dago aipurik ere); Donostia, II, 311. or.; Eibar, I, 274. or.; Elgoibar, I, 242. or.; Errenteria, II, 272. or.; Oñati (Sta. Ana, Bidaurreta), II, 190-191. or.; Segura, II, 363. or.; Tolosa, II, 379-380. or.; Zarautz, II, 526. or.
93. Landazuri 1921: I, 89.
94. Ik., adibidez, s. v. “Puebla de Arganzón (La)” (edizio berriko *Araba* liburukitik landa geratu dena).
95. Kantabriako fraideen oroimenean dago nola Zarauzko komentua enkan-tean atera zenean, berori Madoz-en emazteak erosi nahi izan zuen, nahiz eta azkenik Txopiteak (†1869) eraman, egunen batean etorriko ziren fraideei itzultzeko asmotan. Ik. *Necrologio de Cantabria*, s. v. “Chopitea, Juan Bautista (Hno. Fr.)”: “De Marquina; que después de comprar la huerta del ex-colegio para preservarla de la desamortización, la entregó a la Comunidad, cuando ésta se restableció, sirviendo en ella hasta su muerte a los 70 de edad y 44 de donado”.
96. Madoz 1991. (*Gipuzkoa/Guipúzcoa*): 138. Ik. ondoko oharra.
97. MADUZ, P. (1991): *Hiztegi geografiko-estatistiko-historikoa/Diccionario Geográfico-estadístico-histórico. Gipuzkoa*. Donostia: Gipuzkoako Batzarre Nagusiak. Gipuzkoari dagozkion albistek jaso ditu edizio faksimil

121. Ordena frantziskotarrean^{ofm} 1768ko erabakiak ezagunak dira: fraidekopurua gehiegikoa zen Kapitulu Jeneralaren ustez, eta komunitateak limosna-sarreretara egokitzearren, fraidegai berrien harrera murriztea erabaki zen orduan. Ordena barruan, ez zen izan hau kasu bakarra.

II.3. Araba: Arkaia eta Landazuri

122. Ikus, adibidez, beste izen sonatuen artean, Arabako luma-gizonetan zenbait izen: OCHOA AXPE, M. ,1983): "Alaveses ilustres", in: (1983): *Alava en sus manos*. Vitoria-Gasteiz: Arabako Kutxa. II, 73-104.
123. Ik. VICTORIA, Fray Juan de (1975): *Nobiliario alavés de Fray Juan de Victoria. Siglo XVI*. Bilbao: La Gran Enciclopedia Vasca. (J. L. Vidaurrazagak paraturiko edizioa: *Dicc. onomástico y heráldico vasco*-ko VI. liburukian emana).
124. LANDAZURI, J. J. (1791): *Los varones ilustres alaveses...* Vitoria: Baltasar Manteli. 112 (Arcaya), 113-114. (Salvatierra), 122-123 (Sarría), 124-126 (J. de Vitoria). Ik.: Portilla Ogueta, in: Arcaya 1993: 22-30. Ik. LANDAZURI, J. J. (1798): *Historia civil... de Alava*. Vitoria: Manteli. I-LII.
125. [GAMARRA, G. de] (1966): *Historia de Aránzazu (1648)*. Vitoria. (*Scriptorium Victoriense* aldizkarian argitaratua: XII, 1966, 74-173. Aita L. Villasantek paraturiko edizioa).
126. LUZURIAGA, J. de (1686): *Paranymphe celeste. Historia de la mystica zarza, milagrosa imagen y prodigioso Santuario de Aránzazu, de Religiosos Observantes de N. Seraphico Padre San Francisco en la Provincia de Guipúzcoa de la región de Cantabria*. Mexico: Viuda de Bernardo Calderón.
127. Victoria 1975: 207-208..
128. Berorren testuak duen ikuspegi-osotasunagatik, eta Arabako Herrialdea unitate historiografiko mugatutzat lehenengoz hartu zuelako diogu hau.
129. Arcaya 1993: 29-31 (Portilla-ren sarreran).
130. Lehendik aipatua bada ere, ekar dezagun hemen dagokion lekura liburuaren aipamen bibliografiko osoa: ARCAYA, J. de (1993): *Compendio historial y antigüedades de la Provincia de Alava. (Un manuscrito del siglo XVII para la historia de Alava)*. Vitoria-Gasteiz: Arabako Foru Aldundia. (Bide batez, esan dezagun edizio honetako liburuaren azala Gasteizko San Frantzisko komentuko klaustroaren argazkiz apaindua datorrela, hain zuzen).

131. Arcaya 1993: 55.
132. Arcaya 1993: 39.
133. Arcaya 1993: 99.
134. Aipatuko den Amigo-ren Kantabriako Kronika ere Arantzazuko Amari eskainita dago, baina hori Gamarra edo Arkaiarena baino logikoagoa da, zeren Arantzazuko Andre Maria jada (1731) Kantabriako Zaindari izendatua izan baitzen, Amigok berea idatzi aurretik (1747). Uribe 1996: 319.
135. Pascual Gayangos-en liburutegiarekin, Jeronimo Mendietaren *Historia Eclesiástica Indiana* Gasteizko komentutik, azken finean, British Museum-eko liburutegira joan zen bezala (handik jaso zuen García Icazbalceta-k lehen ediziorako), galde daiteke Arkaiaren obrarekin edo Amigo-ren Kronikarekin ez ote zen beste hainbeste gertatu. (Aita K. Zubizarretari zor diot Amigo-rekiko iradokizun hau).
136. Landazuri 1791: 115.
137. Probintziaren gobernu-banaketa orekaturako Kantabria barneko araua zen "Lauen Txandaketa" hori, lau "nazio" deituak (Hiru euskal Herrialdeak eta Mendialdea edo Santander) gobernu-betekizunetan txandakatzeko erabakia (1616), eta Aita Santuek Erromatik berretsia (1671, 1698, 1702). Ik. Uribe 1996: 278-290.
138. Beherago aipatuko da Urbina Probintziala, Gotzainetara iritsi zena.
139. Uribe 1996: 566-586. Ik. beherago Landazuri-renean jasotako frantziskotar arabarren biografiak.
140. URIBE, A. (1960): *Estado de la Provincia de Cantabria en el siglo XVII*. Madrid: Separata de AIA (XX, 1960, 540, 544, 547, 548). Kaputxinoen Biasteriko komentuko urte horretako daturik ez dugu eskueran, une honetan. Mojenak ere, ikusiko dugunez, Ahizparte erlatiboki handiak ziren Araban.
141. Ik. Portilla Bikario Probintzialaren gutuna, Bidaurretatik Probintzia osori bidalitakoa: APZ. Sección XV-1, Libr. 2 de Patentes, desde 1677, 1723 y 1728.
142. Uribe 1993: 277-278; Landazuri 1797: 293 (31 kaputxino Biasterin, esango denez).
143. SERDAN, E. (1922): *Rincones de la Historia de Alava*. Vitoria: Imprenta Provincial. IV, 39 eta hurr.
144. Serdán 1922: 47-48.
145. Serdán 1922: 27-28
146. Serdán 1922: 32, 82.

147. Serdán 1922: 85.
148. Serdán 1922: 90-93, 96-99, 110-119.
149. Serdán 1922: 100, 119
150. Landazuri 1791: 109-111
151. Uribe 1988: 18-19, 21-22.
152. Landazurik behin eta berriz gogorazaziko du Amigoren izaera hau, sermolari erretorikoarena: "...después de escribir su vida [Doña Berenguela López Harokoarena, alegia]... con la retórica más enérgica, y que le hizo famoso entre los Oradores de su tiempo", dio kronikariaz. Landazuri 1780: 227.
153. LANDAZURI, J. J. (1780): *Historia civil, eclesiástica... de Vitoria*. Madrid: Pedro Marín. 215.
154. Landazuri 1780: 216.
155. Begira INTXAUSTI, J. (1998): "Ordena eta Probintzietako «Kronikak»", in: ZUBIZARRETA, K.; INTXAUSTI, J. (1998): *Euskal Herriko frantziskotarrak beren iturrietan*. Arantzazu. (Argitaratzeko).
156. Hamarreko horretan Trebiño konderriko Argantzun eta Miranda Ebrokoa ere sartzen ditugu, momentuz.
157. Gaur egungo Gasteiz-Ehariko klaratarren etxea XX. mendekoa da, Okzitaniako Périgueux-etik 1903an etorritako moja iraitziek sortua.
158. Ik. MUTILOA, J. M. (1975): *Desamortización, Fueros y Pronunciamientos en Alava en el siglo XIX*. Vitoria: Diputación Foral. 12. Horko datuei, Argantzun-go frantziskotarren etxea gehitu diegu guk (1834eko azkenetan edo 1835eko lehen hilabetetan itxi zena).
159. Uribe 1988: 75-97.
160. LANDAZURI, J. J. (1797): *Historia eclesiástica de... Alava*. Pamplona: Miguel Cosculluela. 248.
161. Landazuri 1780: 217.
162. Landazuri 1780: 217-219, 220-222; Landazuri 1797: 248—251.
163. Uribe 1988: 78-79.
164. Landazuri 1780: 230-231. Ik. Landazuri 1797: 253.
165. Landazuri 1780: 235-236. Ik. Landazuri 1797: 254.
166. Uribe 1988: 93-94.
167. Landazuri 1797: 252. Ik. leku berean Kapera horri dagozkion tradizio historikoak (Udalak San Frantziskori emana eta abar) eta arkitektur deskribapena.
168. Landazuri 1780: 237.

177. Landazuri 1780: 317-325
178. Landazuri 1780: 325-328; Landazuri 1797: 288-291.
179. Landazuri 1780: 329-33; Landazuri 1797: 291-292.
180. Madoz 1989 (*Araba/Alava*): 205.
181. Landazuri 1797: 274; *Cat. mon. Vit.* 1967: I, 204-205. Ik. Uribe 1988: 275-276.
182. Madoz 1845-1850 [1989, *Alava-Araba*]: 138 (s. v. Labastida"). Kontraste bera ageri zitzaigun 1802.eko Hiztegian: *Diccionario* 1802: I, 398 (s. v. "Labastida"). Hona datu sozio-ekonomiko interesgarri bat: "Como está situado al frente de la fértil y bien poblada provincia de la Rioja, recoge copiosas limosnas que proporcionan a sus 40 religiosos la abundancia y comodidad. Hay colegio de artes para religiosos y seglares".
183. Komentu-etxe honen lekuizenaz zalantzak izan dira: Piedrola/Pierola. Hemen historialari frantziskotarren eta Landazuriren forma hobetsi dugu.
184. Uribe 1988: 277.
185. Baina Uribe-ren arabera zuzendu behar da berori: Uribe 1988: 281.
186. Ik. guztion albisterik izateko: Uribe 1988: 276-280.
187. Landazuri 1797: 277.
188. Madoz 1845-1850 [1989, *Alava-Araba*]: 109, s. v. "Campezo (Sta. Cruz de)": "...y debajo de la encumbrada peña de Hornillos, se encuentra el conv. que perteneció a los frailes franciscanos de la prov. de Cantabria, con la denominación de San Julián de Piédrola".
189. *Cat. mon. Vit.* 1968: II, 316-317, 327.
190. Landazuri 1797: 293.
191. Ik. AÑORBE, C. DE (1951): *La antigua Provincia Capuchina de Navarra y Cantabria (1578-1900)*. Pamplona: Ed. Verdad y Caridad. 192-194.
192. Ik. [Omaetxebarrairen] haren biografia: Uribe 1988: 206-217. Heriotze-data zuzendu diogu Landazuriri (Uribe 1988: 216).
193. Uribe 1988: 423-426. Ik. bertan sorterriarekiko izan diren zalantzak.
194. Uribe 1988: 18-19. 22-23.
195. Lizarralde 1950: 281-282. Heriotze-data: ik. *Necr. de Cantabria*, s.v. "Luzuriaga, Juan (Rdmo. P.)".
196. ARMENTIA, F. (1968): *Labastida*, in: Núm. extr. de *Boletín de la Institución «Sancho el Sabio»*. XII, 1968. (Bastidako komentuari eskainitakoaren ondoan, Aita Pinedori buruz ere bada albisterik). ARROYO, L. (1952) "Comisarios Generales de Indias", in: *Archivo Ibero-Americano*. XII, 1952, 429-432.

232. Labairu II, 250-251 (Burtzeña); IV, 68, 85-86 (Bilboko agustindarrak); IV, 162, 165-166, 366-367 eta V, 103-104 (domingotarrak); IV, 291, 574, 628 eta V, 15-17, 27, 28-29, 43-44, (josulagunak), V, 462; V, 462-465, 579-584 eta VI, 47-48, 57-59, 63, 114, 130, 134, 136, 150, 174-175 (karmeldarrak).
233. Moja-komentu hauen sortzeak eta ondoko bilakaera hainbat emakumek euskal gizartean bete nahi izan zituen zerbitzuen testigantza onak dira. Sarritan, frantziskotartasunak lehendik zetorren talderen bati estalki instituzionala ematea baizik ez zuen egin, hasiera batean bederen. Hastapeneko Serorarte edo Serora-Etxeek interes sozialen, hautapen pertsonalen eta eliz boterearen arteko elkarrizketa dira, maiz zaila, inoiz samurragoa.
234. Fraide-komentuen datuak, 1809koak dira (ik. MUTILOA POZA, J. M. (1984): *La desamortización en Vizcaya*. Bilbao: CAV. 40). Mojentzat, ostera, zuzeneko agiria erabiliz, 1810ekoak (ik. *Estado de todos los conventos de religiosas*, aip.).
235. Uribe 1988: 134-154. 1383tik 1534raino luzatu zen auzia Bermeon, komentuaeren egoera juridiko-soziala erabat definitu zen arte. Henao-k ere jaso zuen bere Bermeoko Historian auzi honen berririk.
236. Uribe 133, 154-157.
237. Labairu IV, 6. Bermeoko komentu honen ondoko historiatic, 1793ko albiste bat aurkitu dugu Labairurenean; San Luis de Potosí-ko indiano busturiar batek, Jose Apraiz Arrospidek, utzitako herentziarena: komenturako 2.000 dukat (VI, 557-558).
238. Labairu III, 71-72.
239. Labairu III, 590.
240. Labairu III, 72.
241. Gonzaga 1587: 1059-1060.
242. Frantziskotartasun "komentutarraren" barnean edo ondoan XIV-XV. mendeetan Obserbantzia jaio zen, Erregla hertsikiago bizi nahiez eta fraideen bizimodu latzagoa proposatuz. Gaztelan ere gora zetozen Erreforma hauen komentu-bakartegietako bat izan zen Izarokoa; Bermeo lur-lehorreko beste komentuaeren aurrez aurre.
243. Labairu III, 116.
244. Uribe 1899: 158,256-261. Joxe Azurmendik gogorarazi dit W. von Humboldt-ek ere ezagutu zituela komentu honen inguruko legendak. Hona, ba, beronen testua (1801): "Delante de la bahía de Bermeo está una isleta Izaro. En ella hubo en otro tiempo un convento de franciscanos fundado por la reina Isabel en 1500 [badakigu datua ez dela zuzena], pero que después fue trasladado, por mayor comodidad, a Bermeo [hau

ere oker dago, noski]. A propósito de este convento me refirió mi muy charlatán acemilero un cuento bermeano, que se refiere a esta isla. Un fraile de la misma habría tenido una amante en Bermeo, y como la isla no está muy lejos de la orilla, pasaba a nado todas las noches. Para esta travesía nocturna le tendría de señal ella desde su ventana una antorcha. Pero una vez el diablo habría hecho aparecer la antorcha en otro sitio de la costa muy alejado, y el engañado fraile se habría ahogado.— Como la semejanza de este cuento con la historia de Hero y Leandro me llamó la atención, inquirí si habría otras narraciones semejantes, y me enteré de que muchas fábulas griegas se hallan con pocas alteraciones en narraciones vascongadas”. (ik. HUMBOLDT, W. von (1975): *Los vascos*. Donostia: Auñamendi. 151). Ik. ERKOREKA, A. (1997): *Izaro. Historia y tradiciones*. Bilbao: Doniene Bilduma. Autore berak: (1988): “Etnografía de Bermeo. Leyendas, cuentos y supersticiones”, in: *Contribución al Atlas Etnográfico de Euskalerría. Investigaciones en Bizkaia y Gipuzkoa*. Donostia.

245. Labairu IV, 534.

246. Labairu IV, 533.

247. LYNCH, J. (1970): *España bajo los Austrias. Imperio y absolutismo, 1516-1598*. Barcelona: Ed. Península. 405, 418-419, 422-423. Gipuzkoaz bereziki, badago orduko historia jasotzen duen lanik: TELLECHEA, J. I. (1988): *Otra cara de la Invencible. La participación vasca*. San Sebastián: Dr. Camino.

248. Labairu IV, 537, 546-548.

249. ELLIOTT, J. H. (1965): *La España imperial. 1469-1716*. Barcelona: Vicens Vives. 313.

250. Loiberen txosten hori gaur eskura daukagu, argitara emana: URIBE, A. (1960): “Estado de la Provincia de Cantabria en el siglo XVII”, in: *AIA*. XX, 1960, 39-77, 205-242, 383-418. Izaroko gertakari honen berri: 227.

251. Labairu IV, 591.

252. Labairu IV, 590.

253. Labairu IV, 590; V, 573.

254. Labairu V, 343-344.

255. Uribe 1996: 263-264.

256. Uribe 1996: 264-269.

257. Uribe 1996: 262-263.

258. JIMENEZ, E. (1996): *Urdaibaiko ipuin eta kondairak* Bilbo: Zubia-Santillana. JIMENEZ, E. (1997): *Baleen barbaroa*. Iruñea: Txalaparta.

259. Labairu VI, 79.
260. Labairu VI, 114.
261. Labyru VI, 558.
262. Ik. Labairu VIII, 246-247.
263. Labairu VIII, 246-247. Ik Labairu III, 85.
264. Labairu VIII, 247.
265. Uribe 1996: 185, 181-184.
266. Labairu III, 83. Uribe 1988: 270-271, 45. oh. Gure aldetik, Eujenio IV.aren onarpen-data hobetsi dugu eraikuntza-urtetzat (1446).
267. Labairu III, 84-85.
268. Labairu III, 85.
269. Labairu V, 392: "...dio el Señorío [...] para obras que ejecutaban los franciscanos de San Mamés, trescientos reales".
270. Argigarria gertatzen da orduko giroa ezagutu eta, partez bederen, ondo-ko gerra-gertakizunetan elizgizonek izandako eskua juzkatzeko Labairu-
ren informazioa: Labairu VI, 548-549, 552-556, 560-566, eta batez ere: 571-572.
271. Labairu VI, 520.
272. Labairu VII, 137, 139, 192.
273. Labairu VII, 149-176; 150, 175.
274. Labairu VII, 142, 146, 198.
275. Labairu VII, 426: "C'est avec douleur que j'ai appris que les Eglises devoient rester fermées demain jour de dimanche, et, messieurs, les François sont pour le moins aussi bons catholiques que les Espagnols et les Eglises de France sont aussi fréquentées que celles d'Espagne".
276. Labairu VII, 143,
277. 1810eko kontuemate estatistiko ofizial batean Bizkaiko lekaimeen berriak eman eta gero zera erantsi zitzaion txostenari: "Todas las monjas que han evacuado sus Conventos viven en Casas particulares propias de la Comunidad, o de arriendo, en los mismos Pueblos donde existen los Conventos, o en el de su proximidad, como las de la Concepción de Abando que viven en Bilbao.- Dos Monjas de Sta. Clara de Durango viven una en la Ciudad de Vitoria y otra en la Villa de Oñate con sus Padres o Parientes.- Una de las de Sta. Clara de Orduña, vive en Treviño con sus padres a recobrar la salud" (Arch. Prov. de Alava. D. 1262-2: *Estado de todos los Conventos de Religiosas*).
278. Labairu VII, 186-187.

279. Labairu VII: 208 (1808-12-04ko Dekretua).
280. Testua osorik: Labairu VII, 422-423.
281. Labairu VII: 422 (Dekretuaren sarreran).
282. Labairu VII: 258-259. (1810).
283. Labairu VII: 268.
284. Labairu VII, 184 (1808): “Dolido el Rey de la necesidad de que viniesen tropas francesas a desvanecer la insurrección en que se armó este noble solar de Vizcaya, turbándose la quietud y bienestar en que se hallaba; y graduando S. M. por primer causa de ella el error de la opinión pública, que nadie puede rectificar con tanta seguridad como la sana doctrina de los curas párrocos...”. Labairu VII, 225-226 (1809): Amorós komisariak (ik. VII, 218, 225) agindutako elizkizunean (Bilboko Santiagon, 1809-05-18) Zabala apaizak egindako sermoia banatu zen herrietara, jai-eguneko Mezan irakur zedin. *Este es el elegido por el Señor para Príncipe de su pueblo*, zuen hasiera sermoiak.
285. Aipatutako sermoi horretaz ari da. Labairu VII, 225-226.
286. Labairu VII, 191, 220, 235, 237, 239-240, 265, 274-275, 290-291, 294, 299, 302, 307, 318. Erregalismoaren arrastoan eta urte hauetako burubideari jarraituz, gerraondoko agintariek ere izan zuten gero eliz arazo larrietan ez-ezik txikikeriatan sartzeko ohiturarik (VII, 362-364; VIII, 27-28, 65, 72).
287. Labairu VII, 217.
288. Labairu VII, 331, 349, 360-361.
289. Labairu VIII, 247. Ik. SOLAGUREN, C.; MAIZ, J. J. (1978): *La Exclaustración y Restauración de los Franciscanos de Cantabria...* Arantzazu: EFA. 16 (ik. bertan Santimamineko Ikastetxe Nagusiko zenbait gobernu-arau).
290. Labairu VIII, 134.
291. Solaguren/Maiz 1978: 28.
292. Labairu IV, 216: “El convento de San Francisco de Bilbao recibió la gracia de que en su fachada se ostentasen las armas del emperador Don Carlos, por lo cual se le denominó en las escrituras «convento imperial» y con este dictado se le conoció desde 1539”.
293. Labairu VIII, 297-299.
294. Gero parte San Anton elizara eramana, parte Abandoko mesedeetakoen komentura (VIII, 297).

295. *Gaforide* eV Hn. *Azibelduri* eGUA. *Rd.* eT. *797-1731* *de* *Bib. Astu* Bil. *Bo.* 104.
 Labairu VIII, 2
 296. *IV* eGII, 27.
 297. *Etia* 1988 eA *eziz* eparitald. 1986:
 297, 303-324, 639-640.
 Labairu VI, 56
 298. *Penit* *Di* *gintu*, *Penit* *ad* *Esc* *ci* *ba*
sabi *Ekre* *g* *te* *re* *fin* *de* *nen* *z* 500 *ci*
ret *ad* *G* *ROM* *Q* *NRE* *AL* *st* *g* *uc* *1697* *s*
div *ac* *dy* *S* *Ed* *V* *ac* *D* *ipu* *ad* *cl* *h* *o*.
 Labairu VI, 56
 Labairu VI, 57
 Labairu VII, 42
 299. *ta* *ess* *kr* *tu* *z* *im* *n* *1808* *ky* *ir* *bu* *lat* *en*
me *la* *az* *aru*: VIII 138, 193, 197.
 300. *t* *ena* *V* *h* *er* *ik* *l* *a* *B* *l* *a* *kr* *i* *u* *n* *i* *l* *z* *n*
o *ir* *at* *n* *d* *s* *p* *h* *ib* *l* *o* *k* *im* *n* *v* *h* *k* *d* *o* *a*
at *(* *az* *a* *r* *e* *h* *f* *r* *e* *a* *s* *e* *s* *u* *k* *i* *n* *d* *i* *e* *r* *a* *z* *i*
u *n* *e* *z* *)*.
 Labairu VII, 42
 Labairu VII, 13
 301. *J* *ri* *k* *V* *h* *z* *i* *k* *i* *t* *a* *n* *a* *g* *i* *s* *a* *b* *a* *n* *d* *i* *e* *r* *a*
e *g* *s* *k* *e* *a* *U* *d* *a*
 302. *D* *a* *b* *a* *r* *o* *V* *h* *z* *i* *k* *i* *t* *a* *n* *a* *g* *i* *s* *a* *b* *a* *n* *d* *i* *e* *r* *a*
e *g* *s* *k* *e* *a* *U* *d* *a* *1809-05-30* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 303. *Be* *r* *n* *a* *V* *h* *z* *i* *k* *i* *t* *a* *n* *a* *g* *i* *s* *a* *b* *a* *n* *d* *i* *e* *r* *a*
e *g* *s* *k* *e* *a* *U* *d* *a* *1809-05-30* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 304. *Be* *r* *n* *a* *V* *h* *z* *i* *k* *i* *t* *a* *n* *a* *g* *i* *s* *a* *b* *a* *n* *d* *i* *e* *r* *a*
e *g* *s* *k* *e* *a* *U* *d* *a* *1809-05-30* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 3
 305. *U* *r* *i* *b* *e* 1988
 306. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 307. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 308. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 309. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 310. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 311. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 312. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 313. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 314. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 315. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 316. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 317. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 318. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 319. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 320. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 321. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 322. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 323. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 324. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 325. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 326. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 327. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 328. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 329. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 330. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 331. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 332. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 333. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 334. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 335. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 336. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 337. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 338. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 339. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 340. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 341. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 342. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 343. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 344. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 345. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 346. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 347. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 348. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 349. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 350. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 351. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 352. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 353. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 354. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 355. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 356. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 357. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 358. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 359. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 360. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 361. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 362. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 363. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 364. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 365. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 366. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 367. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 368. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 369. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 370. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 371. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 372. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 373. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 374. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 375. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 376. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 377. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 378. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 379. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 380. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2
 381. *U* *r* *i* *b* *e* *1988* *e* *k* *o* *D* *e* *k* *r* *e* *t* *u* *a*.
 Labairu VIII, 2

317. Labairu VII, 352.
318. Labairu VII, 352; VIII, 299 (hemen, eskuizkribuaren irakurketa txarren baten ondorioz ageri den "Francisco" horrek "franceses" izan behar du, inondik ere).
319. Labairu VIII, 299.
320. Labairu VIII, 37-38. Zubien ondoko urteetako historia ik. Guiard 1912: V, 257-258.
321. Labairu VII, 224.
322. Labairu VIII, 26, 35-37, 150, 156.
323. Labairu VIII, 118.
324. Labairu VIII, 298.
325. Labairu 97, 100.
326. Solaguren/Maiz 1978: 24, 28.
327. Uribe 1988: 280-282.
328. Labairu IV, 531.
329. Labairu IV, 527
330. Labairu IV, 531, 824.
331. Labairu IV, 532.
332. Uribe 1996: 241-243.
333. Labyru V, 92-93
334. Labairu VI, 247.
335. Labairu VI, 255.
336. Labairu VI, 314
337. Labairu VII, 187, 422. Ik. gorago Bilboko San Frantziskoz ari ginela jasotako testua.
338. Labairu VIII, 377.
339. Uribe 1988: 227-228, 283.
340. Labairu III, 97-98.
341. Labairu IV, 271-272. Uribe-engan ikus daiteke hainbat xehetasun: Uribe 1988: 353-356, 553-557.
342. Uribe 1988: 290.
343. Labairu IV, 538
344. Uribe 1988: 255-256. Ik. Labairu III, 109-113; IV, 6; V, 60.
345. Labairu VI, 299, 314; VIII, 114. Aita Calatayud josulaguna (1732), Aita Garcés domingotarra (1753).

346. Labairu VI, 362; VIII, 130. Ik. SAGÜES, P. (1960): *El Padre Jose Areso*. Madrid: Cisneros. 82-87.
347. Uribe 1996: 310-316. Ik. Bagüés-en lanak: BAGÜES, J. (1990): *La música en la Real Sociedad Bascongada de los Amigos del País*. Donostia. BAGÜES, J. (1979): *Catálogo del antiguo archivo musical del Santuario de Aránzazu*. San Sebastián: Caja de A. Provincial de Guipúzcoa.
348. Labairu V, 596. Ik. 1665ekoa, V, 435.
349. Labairu VI, 625.
350. GUIARD, T. (1906): *Historia de la Noble Villa de Bilbao*. Bilbao: Impr. y Libr. de José de Astuy. II, 406-407.
351. Guiard 1906: II, 409, oh.
352. Guiard 1906: II, 408.
353. Labairu V, 417.
354. Labairu V, 425.
355. Labairu VI, 197. Ik. Labairu VI, 340, 770. 795.
356. Labairuk ez du Isastik bezala, ogibidez ogibide, multzoko egindako zerrenda biografikorik, baina bai biografia zabalago hautatuak, batzutan biografietarako apunte soilak direnak. Hala ere, *Historia General*-ean biografia motz ugari ageri da.
357. *Estudios y hechos de la vida del Illmo. y Venerable vizcaíno D. Fr. Juan de Zumárraga, natural de Durango. Primer obispo y arzobispo de Méjico*. Bilbao: Velasco.
358. Labairu VII, 455-657.
359. Frai Juan Zumarraga-ren biografia eguneratu laburra: Uribe 1988: 411-419.
360. Labairu VIII, 299. Interesatuak hobe du, noski, Uriberen zerrenda biografatura jo: Uribe 1996: 563-637, eta besterik ez dugun bitartean, K. Zubizarretak «Patenteetatik» osaturiko Kapitulua-Tauletara.
361. Labairu VIII, 663-666. Ik. Uribe/[Omaetxebarria] 1988: 206-217. Paskual Gasteizkoa, “de España” bezala ere izendatu izan zen, eta Labairuk ere honela eman zuen.
362. Labairu VII, 663-666 (Paskual Gasteizkoa), 765-769 (Urreta), 771-774 (Buen Suceso), 783-789 (J. J. Mariarena), 791-792 (Lardizabal).
363. Labairu IV, 226 (Salcedo Arbieto).
364. Labairu IV, 292-293. SOLANO, F. (1973): “Introducción a la *Historia Eclesiástica Indiana*”, in: MENDIETA, J. de. (1973): *Historia Eclesiástica Indiana*. Madrid: BAE (160: V-CIV.).

365. Labairu IV, 170 (Markina), 407 (Martínez), 226 (Salcedo y Arbieto), 292 (Mendieta), 608 eta V, 325 (Gillistegi), 599 (Bardeci), VI, 400 (Herran)
366. Labairu VI, 671. Ik. VILLASANTE, L. (1961): *Historia de la literatura vasca*. Bilbao: Sendoa. 226-229.
367. ASTARLOA, P. (1818): *Urteco domeca gustijetarako verbaldi icasbidecuak*. Bilbo: Pedro Apraiz. VIII, XIII, XIV-XV.
368. Euskal Herriko frantziskotar obserbanteak, eta komentutarretatik bero-rietara iraganez joan zirenak, Burgosko Kustodia obsertantean bilduta egon ziren 1514ra arte. Kustodia hau, ordea, Probintzia beregaina bilakatu zen urte horretan. Barruti horretako Nagusien artean bizkaitarrak ere izan zen, lehenengo Kustodio gisara, gero Ministro Probintzial bezala. 1514-1551. etako tartean, ba, Bizkaia-Araba-Gipuzkoa Burgosko Probintzian egon ziren. Hortik Euskal Herria eta «la Montaña» (Santander-aldea) Burgosetik bereizita sortu zen frantziskotarren^{ofm} Kantabriako Probintzia (1551), 1840ra arte indarrean egon zena, eta 1859tik aurrera molde berri batean eratuta izanberritua
369. Uribe 1988: 391-393.
370. Vidaurreta hirutan izan zen Burgosko Probintzial: 1523-1526, 1532-1535, 1544-1546. Ik. Uribe 1988: 400-401, 402-403, 406.
371. Meñaka birritan izan zen Burgosko Kustodio: 1507-1509, 1511-1512. Bidaurretako moja-komentuaren fundazioaz arduratu behar izan zuen. Ik. Uribe 1988: 395-396.
372. Castillo behin eta berriz izan zen Ministro Probintzial, Burgoskoan bezala Kantabriakoan: Burgos, 1538-1541, 1546-1549; Kantabria: 1551-1554, 1557-1560. Zumarragarekin harreman hertsia izan zuen, eta beronen liburu-bidalketa batetik, zenbait Durangorako eta beste multzo bat Arantzazurako utzi zizkion hark Aita Castillo-ri. Kantabriako Probintzia berria jasotzea suertatu zitzaion, eta Arantzazuko sutearen ondoren (1553) Santutegiaren berreraikuntza sustatzea (San Ignaziori gutuna, eta herrietako eskeak). Ik. Uribe 1988: 404-405, 406-407; 1996, 563-564.
373. Labairu V, 92-93. Ik. Uribe. 1996: 578-579. Izena Sologuren edo Solaguren bezala agertzen da, bietara.
374. Labairu IV, 527-532. Hor daude Bilboko Sta. Krutzeko klaratarrena (Askaoko *Mastiçar* orubearen erosketa) eta Urduñako fraide-komentu berriari zegozkion kapitulazioak.
375. Labairu V, 598. Portilla-ren agiri honen bi kopia ezberdin Kantabriako Artxiboan daude: APZ XV-1 Sailean, *Libro de Patentes* II, 164r-165v eta III, 164r-165v. Bietan ageri den bat galdu zaio Labairuri: Gordexola.

376. Oharrak Gipuzkoako datuetarako ere balio du: Labairuri Eibar-Isasiko komentua ahantzi baitzaio, nahiz eta Portilla-renean agertu ("El de la Concepción de Ysassi puede mantener veinte Religiosas y el dote es de seiscientos ducados de plata" dio testuak). Aitzitik, Arabako zerrenda ongi dago, bere hiru komentuekin. Labairu V, 599.
377. Labyru-k ezagutzen zuen, noski, Gordexolako hori: ik. Labairu VIII, 306.
378. Uribe 1996: 554-559.
379. Horietako bi dira berrikitan itxi direnak: Balmaseda (1984) eta Gordexola (1985). Ik. *El ayer y el hoy de nuestros monasterios*. Zamora, 1993. 532, 5. oh. eta 292. Baina berri bat ere sortu da mende honetan: Bermeo (1962). Hamar ez, baizik bederatzi dira orain Bizkaian mota honetako komentuek (1997).
380. Ordenaz ordena honela zeuden banatuta: frantziskotarrak, 10; mesedetar-
rrak, 5; agustindarrak, 3; domingotarrak, 3.
381. Ik. goian aipaturiko inkesta: *Estado de todos los Conventos de Religiosas*.
382. A. Lizarralde argiro erakutsi zuen hori, Azpeitiko sorkundetarren kasuan: LIZARRALDE, J. A. (1921): *Historia del Convento de la Purísima Concepción de Azpeitia*. Santiago: Tip. de El Eco Franciscano. 1-51. Euskal lege zaharretan ugari daude Serorategi horiei buruzko arauak. Arrazoi beragatik Uribek ere bereizi egin ditu Serorategietatik sortutako komentuek (*de beaterios a encerramiento en monasterios*) eta ongileren batek horrelako errorik gabe eraikitako monasterioak (*fundaciones de nueva planta*).
383. Labairu V, 121-127.
384. Labairu III, 116
385. Erran gabe doa, Labairuk era berean gogoan hartzen dituela, oro har, beste Ordenetako moja-monasterioen historiak ere, eta historia horietan klausuraren hau: V, 112-113 (Abando-Najako mesedetakoak), 114 (Bilbo eta Durangoko agustindarrak), etab.
386. Labairu IV, 368. Dataren arazoa: Uribe 1996: 360. Ik., gainera, beste azalpen zabalago hau: MENDIZABAL, M. (1994): *Historia de Santa Clara de Guernica*. 1422?-1994. Gernika. 5-10.
387. Labairu V, 76. Labairuk ez esan arren, urte berean hartu zuten Sta. Klararen Erregla eta sartu ziren hauek klausurara. Ik. Uribe 1996: 377-380.
388. Labairu II, 260. Ik. eranskinean, Bonifazio VIII.aren gutuna Gasteizko Goardiano eta Gaztelako Probintzialari (II, 803. Wadding-engandik jaso zuen Labairuk).

389. Uribe 1988: 172-174; Uribe 1996: 355-359.
390. Uribe 1996: 340; *Ayer y hoy de nuestros monasterios*, Zamora. 1993. 481-489. Honen arabera zuzendu behar da Labairuk egoitza ezberdinez emandako berria (ik. VIII, 242).
391. Uribe 1996: 341-342; Labairu VIII, 242-243 eta IV, 515 (bietan 1653a ageri da klausuratze-urterako, baina errakuntza da (ik. V, 23), eta berdin 1674an klaratar bihurtzearena).
392. Labairu VIII, 244, 245.
393. Labairu IV, 515-516.
394. Labairu IV, 515.
395. Labairu V, 27-28.
396. Labairu VIII, 242.
397. Labairu VIII, 243.
398. Labairu VIII, 243-244. Labairuren testua nahiko nahasia eta iluna gertatu zaigu, baina, uste dugunez, zifra horiek dira hortik ateratzen direnak "estado de parra" eta "portada dentro del corral" aipatuak kontatu gabe.
399. Labairu VIII, 244; Uribe 1996: 342: "Lo único que se conserva del antiguo archivo del convento son estos papeles sobre la introducción de la clausura en 1603. [...] Todo el resto del antiguo fondo fue pasto de las llamas en la francesada de 1795".
400. Labairu VI, 619. Sta. Krutzekoak Urduñara joan ziren, Sorkundekoak, mesedetarrak eta agustindarrak sakabanatu egin ziren, Gizakundeko domingotarrak Lerma eta Kexaara zihoazen bitartean. Ik. Labairu VI, 618-619.
401. Labairu VIII, 244.
402. Labairu VIII, 182, 244-245.
403. Labairu III, 102-103.
404. Labairu VIII, 389.
405. Labairu III, 102; IV, 255-256; VIII, 389-390.
406. Labairu III, 102; IV, 255-256. Liburu haietako batean ageri den Hirugarren Ordenako profesazina euskaraz emana ageri zen, eta izan genuen aukerarik faksimilean emateko ere (ik. INTXAUSTI, J. (1985): *Euskal Herria. Historia eta gizartea*. Donostia: Jakin. 342), Omaetxebarriak iruzkindua (BRSBAP. IV, 1948, 293-314), eta Mitxelenak aztertua (TAV, 1964: 142-144), eta berrikitan esan zaigunez (ez al da egia izango!), galdu berri dena.
407. Labairu III, 102; VIII, 390; Uribe 1996: 373.

408. Labairu VII, 202; VIII, 390.
409. Labairu VII, 357; VIII, 390 (datak zuzentzeko ik. ondorengo oharra). Gogora dezagun, gainera, karlistak nagusi zirela, Cirilo Alameda y Brea-k (Ordenako Ministro Jeneral ohiak, orduan Kubako Santiagoko artzapezpikua eta gero Toledokoa eta Kardinala izan zenak) komentu honetan “ordena nagusiak” eman zizkiola hainbat apaizgairi (VIII, 156)..
410. Azken mendeko historia ezagutzeko, ik.: *Ayer y hor de nuestros Monasterios*. Zamora, 1993. 464-467 (eliza berriaren eraikitzea 1848-1849.etan izan zela dio hemen).
411. Labairu VIII, 235-241.
412. Labairu IV, 28
413. Labairu VIII, 237; IV, 252: “Este convento se hallaba en donde hoy la estación del Norte, y se llegaba a él por el camino que de la Naja se dirigía al *Arbol Gordo*”.
414. Labairu V, 75-76, 109; VIII, 236; Uribe 1996: 351.
415. Uribe 1960: 233, 260. Ik. Uribe 1996: 352, 353. Labairu saiatu zen zenbait mojaren biografiak biltzen, betiere komentutik pasa zizkioten paperak erabiliz (VIII, 239-241).
416. Labairu VIII, 235-236; IV, 252.
417. Labairu VIII, 237.
418. Labairu VIII, 237.
419. Labairu VIII, 236.
420. Labairu V, 109; VIII, 236
421. Labairu VI, 619.
422. Labairu VII, 185.
423. Armada espainolak ere moldatu zuen etxea ospitaletarako, Bilbon egondako tartaldi batean, 1808ko urrian. Labairu VII, 195.
424. Labairu VIII, 237.
425. Labairu VIII, 66, 237.
426. Labairu VIII, 101.
427. Labairu VIII, 238.
428. Uribe 1996: 344, 347, 348. Labyru VIII, 302. Ikusiko dugun Gorgollaren hilburukoa mojek klausurara bil zitezten emandakoa zen: Labairu V, 17, 71-72. Labairuk klaratartzea 1619an eman zuen, baina Uriberena hobetsi dugu hemen.
429. Labairu VIII, 300-312.

430. Uribe 1996: 344-345.
431. Labairu VIII, 303.
432. Labairu VIII, 302, 304, 305, 306.
433. Labairu VIII, 303-304.
434. Labairu VIII, 308, 309.
435. *Ayer y hoy de nuestros monasterios*. Zamora, 1993. 528.
436. Labairu VIII, 308, 310.
437. Labairu VIII, 309, 310.
438. *Mastiçar* zuen izena eta T. Legizamon-ena zen; 120 dukatetan erosi zioten honi. Labairu IV, 528.
439. Gorgolla-ren testamentua Labairurenean dago, jasota: Labairu V, 15-19.
440. Iturrirako bidea urratu (*Iturribide*) eta harriztatu zuten gero mojek. Labairu V, 139.
441. Labairu VIII, 300-305, *passim*, 306.
442. Labairu VIII, 305-306.
443. Labairu VIII, 306, 307.
444. Hemen, Labyuren arrastoan esandakoak osatu eta zenbait xehetasunetan zuzentzeko ere, ik. Uribe 1996: 344-349.
445. Portilla Bikario Probintzialaren gutuna (1700), adibidez. Labairu V, 598-599. Eta seguraski moja-komentuetatik bildutako zertxobait.
446. Ez luzatzearren, ez dugu hemen Labairu beste historialariek in alderatu-ko; baina Garibai-rekin erkatu nahi bagenu, azken hau komentu bakar baten historialaria dela esan beharko genuke (Arrasate), edo gehienez birena (Arrasate eta Arantzazu). Gorosabel, bere lanaren jitean, Landa-zurirengandik hurbilago dago, Labairurengandik baino; hala ere, Gorosabel bere oinarri-azpi ideologikoak bereizten du beste historialari guztietatik.

II.5. Iparraldea: Veillet-engandik Ducéré-renganaino

447. Ik. historialari honi buruzko lanok: (1978): *EGIPV. Literatura*. III, 194-197; BOISSEL, W. (1946): "L'œuvre scientifique de M. le chanoine Daranatz", in: *BSSLAB*. 1946, 71-74.
448. DARANATZ, J.-B. (1926): *Curiosités du Pays Basque*. Bayonne: Lasserre (2 libk.). Baina euskaraz gutxi idatzi zuen Daranatz-ek. Antolo-

- gietara olerki bat iritsi da batez ere, "Eskuara" deritzana (*Biarritz-Thermal*. 1911, 3. z.), Vinson zorrotzak bere "Hamalaurcuna" poesiak agurtu zuena (*RIEV*. V, 1911, 101). Olerki bakar horrek badu interesik, ikertzaille porrokatua zen batengandik datorrela, hizkuntzaren inguruko zenbait ideia interesgarririk bertan badelako.
449. Akizekoa izan zen 1566ra arte Zuberoa, eta Oloroekoa geroztik, diozesi konstituzionalak (1790) eta Konkordatuaren arabekoak (1801) sortu ziren arte (1823an egin zen azken diozesi-banaketa). Ikus kartak: *Recherches* 1910: I, 176 (1566rainokoa); *DHGE*. VII, 1934, 58 (s. v. "Bayonne"; karta: 58); XIV, 1960, 127-140 (s. v. "Dax"; karta: 132). Eta Diozesien barruti geografikoaz kartografi segida: XVIII, 1977, 15, 36, 46, 70, 86, 103-106, 115-116.
450. Lafitte-k fraide "sokadunak" idatzi izan zuen (Lafitte 1977: 4). "Cordelier", termino frantsesa, ez da sekula Ordenaren izen ofiziala izan, fraide horien izendapen herritarra baizik; adiera bikoitza edo hirukoitza izan zuen horrek Frantzian, betiere tokian tokiko egoeraren arabera: lehenik frantziskotar *komentutarrak* izan ziren horrela deituak (Erdi Arotik hasita), baina gero, hauetako gehienak Obserbantziara iragan ondoren ere, izen berarekin jarraitu zuten herri askotan; hala ere, beste zenbaitetan (Obserbantzia berri hori gabe, komentutarrak bakarrik zituztenetan), lehenago betiko "cordeliers" izenarekin jarraitu zuten hauek. Dena den, Baionako kasuan (eta hau bakarrik da hemen interesetzen zai-guna) frantziskotarrak beti horrelaxe izan ziren deituak, *cordeliers*, bai komentuar ziren garaietan eta bai gero, XVI.aren hastapenetatik aurrera, Obserbantziara pasatu zirenean. Baionako kordoidunei buruz hona albiste-lekuak: VEILLET, R.; DUBARAT, V.; DARANATZ, J.-B. (1910-1929): *Recherches sur la Ville et sur l'Église de Bayonne*. Pau/Bayonne: L. Lasserre/ A. Lafon et Vve Ribaut (gero: Massignac et Vve Ribaut). I: LXXVIII, LXXIX, 53, 62, 92, 104, 126, 160, 220, 227, 238, 239, 283, 454, 455; II: 32, 91, 92, 122, 128, 169, 172, 184, 423, 500; III: 1317, 1392, 1405. Gogoan hartu behar da, gainera, obra honetan badela hainbat plano eta argazki ere.— Veillet-en aurreko historiografian gogoratzekoa da: COMPAIGNE, Bertrand de (1660): *Chronique de la ville et diocèse de Bayonne*. Paris. Eta beste hainbat obra ere.
451. Erregimen Zaharreko Baionako erlijioso-etxeen berri jakiteko: Lespès de Hureaux 1718: 78-83; *Missel de 1543*: CCCXLIX-CCCCV; Haristoy 1895: 33-38; HOURMAT, P. (1986): *Histoire de Bayonne. Des origines à la Révolution Française*. Bayonne: BSSLAB [=Hourmat 1986]. I, 102-105, 293-298, 522-524; HOURMAT, P. (1992): *Histoire de Bayonne. La*

- Révolution. 1789.1799.* Bayonne: *BSSLAB* [=Hourmat 1992]. II, 61-63. Erdi Aroko komentuen sortze-datak: *Recherches 1929*: III, 1392. Data hauen esanahiaz zera idatzi zuten Dubarat/Daranatz-ek: “Ce ne sont pas des actes de fondation, mais des accords avec les Evêques qui nous donnent approximativement les dates de fondation”. Berdintsu esan daiteke frantziskotarren lehen data agiriztatuz. GIBERT, Ph. (1981-1982): “Le couvent des Mineurs de Bayonne”, in: *BSSALB*. 1981-1982: 98-99, eta bertako 5-11. oh.
452. Inondik ere, errakuntza bat dago *Recherches 1910*: 160, 3. oharrean: “Les Cordeliers étaient sur la rive gauche de la Nive, au Petit Bayonne”, eskuineko ibaiertzean baitzeuden frantziskotarrak, ez ezkerrekoan. Ik. *Recherches 1924*: II, 91, 4. oh. (“...leur chapelle du bord de la Nive, près de l’Arsenal”). Era berean, ik. *Recherches 1929*: III: 1317 (“A la droite du Nive”). Gibert-en lanean berrikitaiko oharrak: Gibert 1981: 99, eta 18 oh.: komentua murru berrien barnean geratzen zela azpimarratu du honek, Ducéré-ri jarraikiz. (Ikerlan hau guztiz interesgarria da, bereziki arkitekturari buruzkoetan; badu Du Viert-ek 1612an egindako komentu-marrakiz bat ere).
453. DEDIEU, H. (1978): “Franciscains et Capucins originaires des provinces basques de Labourd, Basse-Navarre et Soule. Essai de répertoire chronologique (XVIIe siècle - début XXe siècle)”, in: *Bull. Musée Basque*. 1978, 109-182.
454. *Recherches 1929*: 1331. Baionako Apezpikuen zerrenda osoa ezagutze-ko, adibidez: *Annuaire du Diocèse de Bayonne*. 1998. 43-45.
455. Gibert 1981: 100, 103, 105. Eraikinen azken neurriak honela kalkulatu dira: Eliza, 62 x 14 m, eta komentu-klaustroak, bi hegalekin (ibaialde eraikinik gabe zela). 43 x 12 m ekialdekoa eta 37 x 9 m hegoaldekoa; azkenik XVIII.ean edo egindako hirugarren hegalak, ibaialdeari zegokionak, 58 x 12 m zituen (Ib. 101, 30. oh.; 105, 39-40. oh.).
456. GOYHENECHE, E. (1990): *Bayonne et la région Bayonnaise du XIIe au XVe siècle*. Bilbo: EHU. Bereziki: 67-102, 78. Baiona Tipiko eta inguruko auzoen oldarra, honela laburtu du historialariak: “Ces faubourgs [Errobi eta Aturriren tartekoak, alegia] abritaient une population au moins égale à celle de la ville même, ils étaient peut-être les quartiers les plus actifs de la ville et leur destruction en 1523, puis en 1680, porta un coup sensible à la prospérité de Bayonne et modifia considérablement sa physionomie” (ib., 85).
457. *Recherches 1924*: 91.

- hedapenez ik.: OMAECHEVARRIA, I. (1972): *Las clarisas a través de los siglos*. Madrid: Cisneros. 47.
474. *Recherches 1929*: 1343.
475. *Recherches 1910, 1929*: I: XXIII, 102, 126, 149, 201-203, 226, 227; III: 1343-1346.
476. *Missel 1543*: CCCXCIII-CCCXCVIII.
477. Poydenot 1875-1879: II, 109. (Dubarat-en aipua). *Recherches 1910*: 202: 1296ko otsailaren 16a eman zuten Dubarat/Daranatz-ek agiriaren data bezala, baina lehenago autore berek (*Missel 1543*: CCCXCIV) eta gero Ducéré-k (Ducéré 1911: 276) 1297a eman izan dute. *Recherches 1910*-ean autoreek zuzenketa-asmorik erakutsi ez zutenez, 1297ko beraien data hobetsi da hemen. E. Goienetxe-k nahasketa larriagoa du bere testuren batean Sta. Klarako sortze-datari eta lehen lekuari dagozkienetan (nahiz eta beste bere testu batzuetan horrelakorik aipatzen ez duen: Goyheneche 1990: 78, 85). Goyheneche 1990: 83an zera dio: “Au quartier d’Esteiron, l’abbaye de Saint-Bernard, d’abord monastère de Bénédictins, fut occupée par des Clarisses à partir de 1245, et reçut les noms d’abbaye de Betbeder, d’Esteiron et de Notre-Dame. En face était l’île de Belai ou de Saint-Bernard”. Lapsus bat izan du hor historialariak: erabili dituen bi albiste-iturrietan aipatutakoak (biak ere Veillet-erengandik datoznak) ez dira klaratarrak, zistertarrak baizik (*Recherches 1910*: 72, eta 73 ere: “...au moins de l’année 1245, elle prit le nom de St Bernard, et fut occupée par des Religieuses, qui, [...] observoient la règle de St Benoist, sous l’institution de Cisteaux”; zuzenketa honek berdin balio du, Daranatz 1926ari Goienetxek egiten dion aipurako ere, hor ere zistertarrak bakarrik aipatzen baitira: Daranatz 1924: 349). Hortaz, 1245eko datak eta Esteiron auzoak ez dute klaratarrekin zerikusirik.
478. DURIEUX, F. (1954): *Pages franciscaines*. Pau. 149.
479. *Recherches 1910*: 202.
480. *Missel 1543*: CCCXCIV. orrialdean baino argiago: *Recherches 1910*: 202.eko 2. oh.
481. Ik. urte haietako hiri-antolaearen birmoldatzeaz: Hourmat 1986: 198-199.
482. Hourmat 1986: 199.
483. *Recherches 1910*: 202-203.
484. Veillet-ek honela utzi zigun aldakuntza horien berri: “Le projet de ces nouvelles fortifications les obligea d’acheter le 26 octobre 1680 à Michel Duverger de Joannis la maison où elles sont à présent logées à la rue de la Sabaterie avec ses appartenances et dépendances pour la somme de

- 18.000 l. qu'elles ont payées, à quoi elles ont ajouté de petites maisons et de places vides pour bâtir leur nouvelle Eglise et pour se procurer un jardin" (*Recherches 1910*: 203). Hori gorabehera, Dubarat-ek (testu horren paratzaileak), klaustro eta baratarzik ez zutela ukan idatzi zuen: ik. *Missel 1543*: CCCXCVI. Loupès-ek, zein albiste-iturri duen esan gabe, baratzaren bat ere ba ote zuten suposatuta du (Loupès 1981-1982: 203).
485. *Missel 1543*: CCCXCV: "Les dépenses jetèrent les pauvres religieuses dans la misère". Margolariarena: ib., 1. oh.
486. Santa Klarako monasterioaren planoak ik. *Recherches 1929*: 201, 202. (*Missel 1543*: CCCXCV, 3. oh. Artxiiboetatik jasota: *Arch.B.-P. révól.*, III Q 64: legendarik gabeko planoak omen).
487. *Recherches 1910*: 203.
488. *Missel 1543*: CCCXCV-CCCXCVI.
489. *Recherches 1910*: 201-202.
490. *Recherches 1910*: 227, 1. oh. (*Arch. B.-P.*, H, 178); ib., 201, 5. oh.; XVIII.ean, Hiriko eskale eta behartsuen arazoak Baionan zein leku zuten jakiteko, ik. Ducéré 1911: II, 77-78.
491. *Missel 1543*: CCCXCVI; Loupès 1981-1982: 195. Begira beronek aipatuak: *Arch. B.-P.*, H, 177, 178; MASEIN, *Essai historique*. 38; BAY-LACQ, *Nouv. Chron.* 126.
492. Ik. DEVRON, J. M. (1889): *Histoire d'un collège municipal aux XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles [...] à Bayonne avant 1789*. Agen: Lenthalic.
493. Hourmat 1990: 257.
494. *Missel 1543*: CCCXCVII, CCCXCVI.
495. Lespès de Hureaux-ek 1718an kopuru bera adierazi zuen; Lespès de Hureaux 1718: 81; *Missel 1543*: CCCXCVII; Loupès 1981-1982: 201, 202, 203.
496. *Missel 1543*: CCCXCVI, 7. oh ere; Loupès 1981-1982: 194; *Recherches 1910*: 201, 227 (bestalde Duverger-tarrek saldu zieten 1680an, komentuz aldatzean, behar zuten etxea: "rue Montaut, dans la maison du coin donnant sur la Sabaterie, à gauche en partant des cloîtres", dio Dubarat-ek. Ib., 227, 4. oh.): *Recherches 1929*: 1344, 1345.
497. Ik. Holzapfel 1909: 311-315; Iriarte 1978: 217-219.
498. PAVIE, O. de (1900-1907): *L'Aquitaine Seraphique*. Auch/Vanves/Tournai: Foix/Impr. Franciscaine Missionnaire/N.-D. de Prés. (I. 1900; II, 1901; III, 1905; IV. 1907). Iparraldeko frantziskotarren (1897an, batasun leondarrera bildutako Ordenen) historia orokorra da hau). Pavie 1907: 450.

499. Holzapfel 1909: 313, 355, 378. Errekoletoen historia orokorrax gogoan izan Holzapfel-ek aipatutako hauek: [AKITANIAKO ERREKOLETO-AK] (1613): *Pro tuenda atque agenda reformatione fratrum Min. Reformatorum seu Recollectorum strictior. obs. [...] humilis supplicatio ex parte ac nomine totius custodiae Recollectorum Prov. Aquitaniae Antiquioris*. Burdigalæ. (Hemen Akitania Zaharreko bezala agertzeak ez gaitu harritu behar, zeren Aita Santuari zuzendutako erregu hau egitean, artean formalki Probintzia horretakoak baitziren, harik eta 1614an errekoletook Probintzia bereizikotzat ezagutuak izan ziren arte). RAPINE, Ch. (1630): *Histoire générale de l'origine et progres des Frères Mineurs de St. François, vulgairement apellés en France, Flandre, Italie, Espagne, Récollets, Reformés ou Déchaux, de 1486 à 1630*. Paris. CHEVALLIER, P. (1960): "Les sources de l'histoire des Récollets et des Tertiares réguliers français de 1766 à 1789", in: *Etudes Franciscanines*. X (NS), 1960, 163-187. Akitaniako frantziskotar errekoletoen historia O. de Pavie-ren obran begira daiteke, adibidez: IV, 28-30, 52, 58-59, 122. 127-133, 270, 308-309, 450, 468-469. Penintsulako albistekak: Uribe 1996: 173-186.
500. Pavie 1907: 127-128.
501. *Recherches 1910*: 190-192.
502. DOMINGUEZ ORTIZ, A.; VINCENT, B. (1978): *Historia de los moriscos. Vida y tragedia de una minoría*. Madrid: Revista de Occidente. 195.
503. Domínguez/Vincent 1978: 191.
504. LAPEYRE, H. (1986): *Geografía de la España morisca*. València: Diputació Provincial. (eranskinetako 2. karta). "La mayoría de los moriscos se quedaron agrupados en Saint-Jean-de-Luz, 3.000 en septiembre de 1611 según se dice, 4.000 en enero de 1612 [...]. Estos curiosos informes nos presentan S. J. de-Luz como el trampolín de la emigración morisca, papel análogo al que esta misma ciudad o Bayona han tenido en otros episodios dramáticos de la historia de España (ib., 229, 230).
505. Ez zen hura lehenengo aldia. Ik. berorren kronologia: VEYRIN, Ph. (1975): *Les Basques de Labourd, de Soule et de Basse Navarre. Leur histoire et leurs traditions*. S. 1.: Arthaud. 247-253; Goyheneche 1979: 234-235.
506. Veillet-ek adierazi zigunaz gain, sorgin-pertsegioetako buruzagi protagonista beraren lana hartu behar da aintzakotzat: LANCRE, Pierre de (1982): *Tableau de l'inconstance des mauvais anges et démons, où il est amplement traité des sorciers et de la sorcellerie*. Paris: Aubier, 1982 (=Lancre/Jacques 1982). Ikus bertan bilduta bibliografia modernoa: 43-45. Lancre

- jaunaren inguruko historiaz, luze eta arreta onez: CARO BAROJA, J. (1966): "Los grandes procesos de comienzos del siglo XVII en el País Vasco", in: ID. (1966): *Las brujas y su mundo*. Madrid: Alianza Ed. 202-218; CARO BAROJA, J. (1980): "La brujería en el país vasco-francés: Pierre de Lancre", in: ID. (1980): *Brujería vasca*. San Sebastián: Txertoa: 149-226.
507. Lancre/Jacques 1982: 15.
508. *Recherches 1910*: 192, 1. oh.
509. DARANATZ, J.-B. (1926): "Bertrand d'Échaux et le journal de Héroard. La sorcellerie au Pays Basque", in: Daranatz 1926: II, 33-45. Gotzainari buruzko iturrirei eta bibliografiari buruz hainbat ohar dago idazlan hone-tan (33-34).
510. NOGARET, J. (1925): *Saint-Jean-de-Luz, des origines à nos jours*. Bayonne: Impr. du "Courrier". 82.
511. Nogaret 1925: 82.
512. *Recherches 1910*: 192, 8. oh.
513. Hariztoi-k eta Dubarat/Daranatz-ek fraideen etorrera urtea 1612ko irai-lean jarri zuten (Haristoy 1893: 16; *Recherches 1910*: 192, 8. oh); baina data hori ez da zuzena, Hariztoi berak emandako agiririari kasu egin nahi baldin bazaio (Haristoy 1893: 18). Nogaret-ek, oster, 1611 eman zuen. Daranatz-en agiri-bildumako kronologiari jarraitzea hobetsiz (Daranatz 1934: 352-353), hor ere lausotasunen bat badugun arren, oraingoz hone-la utz dezakegu kronologia: errekoletoei dei egiteko deliberoa (1610ko azaroan: Haristoy 1893: 17) - lehen bi fraideen etorrera Ithurburukoa ikuskatzeko (Haristoy 1893: 17) - leku berri baten bilaketa - irlan zibu-rutar eta donibandarrak gurutzea(k) informalki ezartzea (1611ko otsaila-ren 21ean: Haristoy 1893: 19; Daranatz 1934: 353) - komentuko lehen harria jartzea (1611ko apirilaren 14an: ib.) - bost fraideen etorrera eta Ithurburu auzoan jartzea (1611ko irailean: Haristoy 1893: 18) - hitzeko azken prozedura ofiziala (1612ko abenduaren 13an: Haristoy 1893: 16) - Irlako komentuen eraikuntza bukatuta (1613: *Recherches 1910*: 192, 8. oh.; Nogaret 1925: 83). Badirudi, agirietako testuak dakartzanez, Daranatz 1934 dela berriemaile fidagarriena (Daranatz 1934: 353).
514. Daranatz 1934: 352.
515. Daranatz 1934: 353-354. Pentsa ote daiteke, gero, hobespen horren arra-zoietako bat Etxaus-ek zenbait kordoidunekin (ez, ordea, Ordenako Na-gusiekin) Baionan izandako predikari-gorabeherak ere izan zirela (1603-

- 1605)? Bestela, frantziskotarrak, Bordelera joan gabe, diozesian bertan baitzituen Gotzainak.
516. Haristoy 1893: 18.
517. Haristoy 1893: 18.
518. Haristoy 1893: 20.
519. Haristoy 1893: 49; Haristoy 1895: 78.
520. Grabatuetan eta bidarien egunkarietan ikus eta irakur daitezke irla eta komentu honi buruzkoak. Begira Lamant-Duhart 1992: 112/113 (XVII. mendeko marrazkiak),
521. ALTUBE, F. (191984): *De Biarritz a San Sebastián*. Donostia: Gipuzkoako Aurrezki Kutxa. Testua, sarreran, Donibaneri buruzkoan, eta ondoko liburutik hartu eta itzulita: MURRAY, J. (1823): *Campaign of the Left Wing of the allied army in the Western Pyrennees and South of France on the years 1813-1814*. [London?]. Donibaneri buruzko grabatueterako, Lomet eta Le Gomaz-en “Le port de St Jean de Luz” eta Batty-ren “St. Jean de Luz & lanks of the Nivelle from Ciboure” dira interesgarriak
522. Robin Saint-Martin 1992: 259.
523. Haristoy 1893: 50; Haristoy 1895: 78.
524. Gaurko egoera baino hobea zuen batean egindako marrazkian ere ikus daiteke iturri hori: *Recherches 1910*: 234. Honela jaso zuen Hariztoi-k putzu-buruan dagoen esakuna: “Iulius Card. Mazarinus pace inter Reges Franciæ et Hispaniarum facta cœnobium hoc dicatum Deo et Beatæ Mariæ de Pace inter amaras maris aquas atque potu deficiens dulcibus aquis potare fecit. Anno MDLX”. Hor ageri den “1660” hori ez da putzu-burua eraiki zen urtea, jakin badakigu-eta 1662ko apirilaren 14an jarri zela berorren lehen harria (Haristoy 1893: 49). Komentu-erakinen deskribapena: Ochoa de Alda 1992: 106-113.
525. Robin Saint-Martin 1992: 258.
526. Haristoy 1895: 78.
527. Haristoy 1893: 50.
528. Haristoy 1893: 50: “...encore les membres du clergé séculier qui aimaient à venir dans ce manastère” (erretiro-etxe eta ikastegi bezala erabiliz, alegia).
529. *Gero* 1976: 12 (Villasante-k honela dio: “Itxuren arabera, Materrerren ondoren agertu ziren euskal liburuen egileak (Axular barne delarik) Donibaneko komentuan biltzen ziren, eta handik sortu zen Lapurdiko euskal literaturaren abiadura”).
530. Peyrous 1977: 229.

546. *Recherches 1910*: 242-244.
547. Bi aipuetarako: *Missel 1543*: CCCLXXV-CCCLXXVI.
548. Montauban-etik idatzitako Ministro Probintzialaren gutun bat da horren lekuko (1729). Ik. *Missel 1543*: CCCLXXVI, 1. oh.
549. Peyrous 1977: 235-236.
550. Lespès de Hureaux 1718: 81: “le nombre des religieux de cette communauté est ordinairement de 22”; komentuko Goardianoak zera idatzi zion Erregularren Erret Batzordeari: “La communauté y est actuellement composée de vingt cinq religieux tant prêtres que clercs et frères lais. Elle tire sa subsistance de l’honoraire des services spirituels qu’elle rend au public, et de la charité journalière des fidèles” (Peyrous 1977: 229). Porte 1893: 330-331; Haristoy 1895: 34; *Missel 1543*: CCCLXXVI; Peyrous 1977: 229, 237. Karmeldarrek batezbesteko adina 45ekoa zuten, domingotarrek 50ekoa, agustindarrek 54koa eta frantziskotar kordoidunek 58koa (Porteren datuen arabera kalkulatuak: Porte 1893: 331, 448-450).
551. Dedieu 1978: 143-144. Iturrien arabera, zalantza txikiren bat bada (batzuetan, 21/22; besteetan 23/24).
552. Porte 1893: 331-332.
553. Porte 1893: 332.
554. Ik. Porte 1893: 331-332; Hourmat 1992: 72.
555. Moreau 1970: 315-316.
556. HARISTOY, P. (1901): *Les paroisses du Pays Basque pendant la première période révolutionnaire. Mauléon*. Pau: Impr. Vignancour. 71-73; LANTENAY, A. (1901): “Fondation des Capucins de Mauléon”, in: *EHRDB*. X, 1901, 185. Beste kasuetan bezala, Mauleko honetan ere aurreko historiografia osorik ezagutu nahi duenak, euskal historiografiako lanak ez-ezik kaputxinoen Ordenako historiorafia ere aintzakotzat hartu beharko du. Alde honetatik, Baionako komentuz jardutean esandakoek gisa berean balio dute hemen ere.
557. *Memorabilia*, nº 110. Lantenay-k egindako transkribapena da (Lantenay 1901: 185).
558. *Memorabilia*, nº 110.
559. Datarako ik: *Lexikon capuccinum*, s. v. “Mauléon”.
560. Ducéré-k honela deskribatu zuen berori: “À partir de 1310 environ, les Jacobins font de nombreuses acquisitions de terrains. [...] Le couvent fut rebâti entièrement à neuf en 1545, et était devenu de beaucoup le plus riche de Bayonne. [...] Au XVIIe siècle, le couvent des Jacobins occupe

un très vaste espace de terrain. Il était situé entre la rue Bourgneuf et la courtine dite des Jacobins. Il se composait de deux vastes et beaux cloîtres, dont un petit était exclusivement réservé à l'usage des religieux. De beaux jardins entouraient les bâtiments, et une belle église avec bas-côtés servait au services religieux.[...]. Les bâtiments du couvent étaient extrêmement vastes [...]. Vers la fin du XVIIe siècle, ils étaient en grande partie inoccupés". Ducéré 1976: s. v. "Jacobins (Couvent des)". *Missel 1910*: 111, 114, 199 (marrazkiak: domingotarren komentua, eta ondoan kaputxinoena).

561. Ducéré 1893: 253-255; 1976: I, 243.

562. Ducéré 1887: I, 159; Ducéré 1976: 278-279.

563. Ducéré 1893: V, 14-15.

564. Ducéré 1893: V, 15; Ducéré 1976: 160.

III. Inoizko historiografiatik egungo ikerkuntzara

565. Jada bada hainbat monografia. Bi adibide bakarrik ekarriko ditugu hona: GARCIA DE CORTAZAR, J. A. (1969): *El dominio del Monasterio de San Millán de la Cogolla (siglos X a XIII)*. Salamanca: Publ. de la Universidad de S.; FORTUN, L. J. (1993): *Leire, un señorío monástico en Navarra (siglos IX-XIX)*. Pamplona: Gobierno de Navarra.

Erabilitako bibliografia

Oharra: Aurreko orrialdeak lantzeko erabilitako bibliografia jaso dugu baka-
rrik hurrengo zerrendan. Euskal Herriko frantziskotarren historia ezagutzeko
oinarrizko bibliografia ondoko beste argitalpen baterako uzten dugu, hortaz.

* * * * *

(1721): *Constituciones y Estatutos hechos para las ocho Casas de la Santa
Recolección, de esta Santa Provincia de la Purísima Concepción.*
Madrid. (Arantzazuko liburutegian dago ale bat).

(1810): *Estado de todos los Conventos de Religiosas.* Arch. Prov. de Alava.
D. 1262-2.

ALEÇON, U. d' (1918) *Leçons d'histoire franciscaine.* Paris: Libr. St-François.

ALTUBE, F. (1984): *De Biarritz a San Sebastián.* Donostia: Gipuzkoako
Aurrezki Kutxa.

ALUSTIZA, J. (1976): "Atarrabi apeza eta Pedro de Atarrabia", in: *Euskera.*
XXI, 1976, 108-111.

AÑORBE, C. de (1951): *La antigua Provincia capuchina de Navarra y
Cantabria.* Pamplona: Ed. Verdad y Caridad.

APRAIZ, E. (1951): "El «caso» del Convento de San Francisco de Vitoria",
in: *Aránzazu.* XXXI, 1951, 319-329, 354-360 (argazkiz hornitua).

APRAIZ, E. (1971): "S. Francisco y Sto. Domingo. (Conventos desaparecidos)",
in: (1971): *Catálogo monumental. Diócesis de Vitoria.* Vitoria: Caja
de Ahorros Municipal. III, 301-318. Argazkiak: 502-516.

- ARCAYA, J. de (1993): *Compendio historial y antigüedades de la Provincia de Alava. (Un manuscrito del siglo XVII para la historia de Alava)*. Vitoria-Gasteiz: Arabako Foru Aldundia.
- AROCENA, F. (1960): *Garibay*. Zarauz: Editorial Icharopena.
- AROCENA, F. (1963): *Diccionario biográfico vasco. I. Guipúzcoa*. San Sebastián: Editorial Auñamendi.
- ARTECHE, J. (1958): *Saint-Cyran*. Zarautz: Auñamendi.
- ASTARLOA, P. (1818): *Urteco domeca gustijetarako verbaldi icasbidecuak*. Bilbo: Pedro Apraiz. (Longa Jeneralari egiten dion eskaintza luzea: III.XV).
- AZKUE, J. M. (1923): *Aita Prantzisko Donsuaren ta bere prailien loratxuak*. Tolosa: Muguerza Anaiak.
- A[RANA, J.] (1894): "Noticia biográfica bibliográfica del R. P. M. Gabriel de Henao de la Compañía de Jesús", in: Henao 1894-1895: II: VII-XLVII. or. Ik., gainera, VI, 175-188.
- A[RANA, J.] (1895): "Ilustraciones sobre la Historia de Guipúzcoa", in: Henao 1894-1895: VI, 9-32.
- BAGÜES, J. (1979): *Catálogo del antiguo archivo musical del Santuario de Aránzazu*. San Sebastián: Caja de A. Provincial de Guipúzcoa.
- BAGÜES, J. (1990): *La música en la Real Sociedad Bascongada de los Amigos del País*. Donostia.
- BARANDIARAN, J. M. (1972): *Diccionario ilustrado de mitología vasca*, in: *Obras Completas*. Bilbao: La Gran Enciclopedia Vasca.
- BEOBIDE, K. (1966): *Asis'ko Loria*. Tolosa: Auspoa Liburutegia.
- BOISSEL, W. (1946): "L'œuvre scientifique de M. le chanoine Daranatz", in: *BSSLAB*. 1946, 71-74.
- BOST, J., et al. (1992): *Saint-Jean-de-Luz*. [St-Jean-de-Luz:] Ekaina.
- BOZAS-URRUTIA, R. (1968): "Un «Materre» de 1704", in: *BRSBAP*. XXIV, 1968, 191-205.
- CADIER, L. (1979): *Les États de Béarn, depuis leurs origines jusqu'au commencement du XVIe siècle*. Marseille: Laffitte Reprints.
- CARO BAROJA, J. (1966a): *Las brujas y su mundo*. Madrid: Alianza Ed.
- CARO BAROJA, J. (1966b): "Los grandes procesos de comienzos del siglo XVII en el País Vasco", in: Caro Baroja 1966a: 202-218.

- CARO BAROJA, J. (1972): *Los vascos y la historia a través de Garibay. (Ensayo de biografía antropológica)*. San Sebastián: Editorial Txertoa.
- CARO BAROJA, J. (1980a): *Brujería vasca*. San Sebastián: Txertoa: 149-226.
- CARO BAROJA, J. (1980b): "La brujería en el país vasco-francés: Pierre de Lancre", in: Caro Baroja 1980: 149-226.
- CASTRO, J. R. (1969): "La Historiografía Navarra antes del P. Moret", in: Moret/Alesón 1969-1979: V, epílogo.
- CASTRO, J. R. (1971): *Historiografía. Los Cronistas Moret y Alesón*. Pamplona: Inst. Príncipe de Viana (TCP).
- CASTRO, J. R. (1981²): *Yanguas y Miranda..* Pamplona: Inst. Príncipe de Viana (TCP).
- CASTRO, J. R. (1987²): *Los Anales*. Pamplona: Inst. Príncipe de Viana (TCP).
- COROLEU, J.; PELLA, J. (1876): *Las Cortes catalanas*. Barcelona: Rev. Hist. Latina.
- CUZACQ, R. (1977): "Le Bigle de Bayonne", in: *BSSLAB*. 1977, 109-116.
- DARANATZ, J.-B. (1911a): "Edouard Ducéré", in: *RIEV*. V, 1911, 502-531.
- DARANATZ, J.-B. (1911b): "Eskuara", in: *Biarritz-Thermal*. 1911, 3. z.
- DARANATZ, J.-B. (1926a): *Curiosités du Pays Basque*. Bayonne: Lasserre (2 libk.).
- DARANATZ, J.-B. (1926b): "Bertrand d'Échaux et le journal de Héroard. La sorcellerie au Pays Basque", in: Daranatz 1926: II, 33-45.
- DARANATZ, J.-B. (1926c): "Un singulier procès en 1603-1605", in: Daranatz 1926: I, 95-99.
- DARANATZ, J.-B. (1934): "Le couvent des Récollets de Ciboure", in: *BSSLAB*. 1934, 351-366.
- DEDIEU, H. (1977): "Etienne Materre, Franciscain français écrivain d'expression basque", in: *Bulletin du Musée Basque*. 1977, 97-100.
- DEDIEU, H. (1978): "Franciscains et Capucins originaires des provinces basques de Labourd, Basse-Navarre et Soule. Essai de répertoire chronologique (XVIIe siècle - début XXe siècle)", in: *Bull. Musée Basque*. 1978, 109-182.
- DEGERT, A. (1934): «Bayonne», in: *DHGE*. VII, 1934, 54-59.
- DIAZ ACOSTA, J. M. (1996): "Evocaciones y debates romántico-nacionalistas", in: MARTIN DUQUE, A. (de.) (1996): *Signos de identidad histórica para Navarra*. Pamplona: CAN. I, 61-82.

- DOMINGUEZ ORTIZ, A.; VINCENT, B. (1978): *Historia de los moriscos. Vida y tragedia de una minoría*. Madrid: Revista de Occidente.
- DUBARAT, V. (1901a): *Le Missel de Bayonne de 1543*. Pau: Vve Léon Ribaut.
- DUBARAT, V. (1901b): "Notice biographique sur M. l'Abbé P. Haristoy, curé de Ciboure, fondateur des *Etudes historiques et Religieuses du Diocèse de Bayonne*", in: *EHRDB*. X, 1901, 145-180.
- DUBARAT, V. (1914): "Le dictionnaire basque et les Rudiments du P. Dominique Bidégaray, franciscain du couvent de Pau", 8. or., in: *RIEV*. VIII, 1914, 6-16.
- DUBARAT, V.; DARANATZ, J.-B- (1910-1929): *Recherches sur la Ville et sur l'Église de Bayonne*. Pau/Bayonne: L. Laserre/ A. Lafon et Vve Ribaut (gero: Massignac et Vve Ribaut.— I. 1910; II. 1924; III. 1929). [=Recherches 1910; Recherches 1924; Recherches 1929].
- DUCERE, E. (1887-1896): *Histoire topographique et anecdotique des Rues de Bayonne*. Bayonne: Lamaignère (I. 1887; II. 1887; III. 1889; IV. 1892; V. 1893; VI. 1894; Table alphabétique des matières, 1896).
- DUCERE, E. (1976): *Dictionnaire historique de Bayonne*. Marseille: Laffitte Reprints. (Lehen ed.: 1911-1915).
- DURIEUX, F. (1954): *Pages franciscaines. Dits & gestes franciscains. Études historiques portant sur le territoire de l'actuelle province des franciscains d'Aquitaine*. Spécial de la revue *Notre Lien*. N° 45, Juin, 1954.
- ECHEGARAY, B. (1945): "¿Se establecieron los moriscos en el país vasco de Francia?", in: *Bulletin Hispanique*. XLVII, 1945, 92-102.
- ECHEGARAY, C. (1899): "Al que leyer", in: *Gorosabel 1899-1901* [1972]: 17-26.
- ELLIOTT, J. H. (1965): *La España imperial. 1469-1716*. Barcelona: Vicens Vives.
- ERKOREKA, A. (1997): *Izaro. Historia y tradiciones*. Bilbao: Doniene Bilduma.
- EUSKALTZAINDIA (1994): *Oihenarten laugarren Mendeurrena*. Bilbo (Iker-8).
- GAMARRA, G. de] (1966): *Historia de Aránzazu (1648)*. Vitoria. (*Scriptorium Victoriense* aldizkarian argitaratua: XII, 1966, 74-173. Aita L. Villasantek paraturiko edizioa).
- GARAY, M. (1742): *Compendio chronológico... de la santa Provincia de Burgos*. Pamplona: P. J. Ezquerro.

- GARCIA DE CORTAZAR, F.; MONTERO, M. (1983): "Historiografía", in: *Diccionario de Historia del País Vasco*. San Sebastián: Editorial Txertoa. I, 402-444.
- GARCIA FERNANDEZ, E. (ed.) (1994a): *Religiosidad y sociedad en el País Vasco (s. XIV-XVI)*. Bilbao: EHU/UPV.
- GARCIA FERNANDEZ, E. (1994b): "Alonso de Mella y los herejes de Durango en el siglo XV", in: García Fernández 1994a: 83-115.
- GARIBAY, E. (1571): *Compendio historial*. Antwerpen: Plantino.
- GIBERT, Ph. (1981-1982): "Le couvent des Mineurs de Bayonne", in: BSS-LAB. 1981-1982: 97-107.
- GOMEZ, R.; LAKARRA, J. A. (1992): *Euskalaritzaren historiaz, I: XVI-XIX. mendeak*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- GONZAGA, F. (1587): *De origine seraphicæ religionis franciscanæ*. Romæ.
- GOROSABEL, P. de (1853): *Bosquejo de las antigüedades, gobierno, administración y otras cosas notables de la villa de Tolosa*. Tolosa: Viuda de Mendizabal.
- GOROSABEL, P. de (1899-1901): *Noticias de las cosas memorables de Guipúzcoa*. Tolosa: E. López. 3 libk. (Ed. faksimila: La Gran Enciclopedia Vasca. Bilbao, 1972. Hau da erabili den edizio).
- GOROSABEL, P. de (1962): *Diccionario histórico-geográfico-descriptivo de los pueblos, valles, partidos, alcaldías y uniones de Guipúzcoa*. Tolosa. (Ed. faksimila: La Gran Enciclopedia Vasca. Bilbao, 1972. Hau da erabili den edizio)
- GOYHENECHÉ, E. (1979): *Le Pays Basque*. Pau: Société Nouvelle d'Éditions Régionales.
- GOYHENECHÉ, E. (1990): *Bayonne et la région Bayonnaise du XIIe au XVe siècle*. Bilbo: EHU.
- GOYHENETCHE, J. (1993): *Les Basques et leur Histoire. Mythes et réalités*. Bayonne: Elkar.
- GUIARD, T. (1912): *Historia de la Noble Villa de Bilbao*. Bilbao: José de Astuy.
- HARISTOY, P. (1893): "Le Monastère de Notre-Dame de la Paix, de Saint-Jean-de-Luz-Ciboure", in: *EHRDB*. II, 1893, 16-21, 49-51.
- HARISTOY, P. (1895): *St-Jean-de-Luz et Ciboure*. Pau: Impr. Vignancour.
- HARISTOY, P. (1901): *Les paroisses du Pays Basque pendant la première période révolutionnaire. Mauléon*. Pau: Impr. Vignancour.

- HENAO, G. de (1894-1895): *Averiguaciones de las antigüedades de Cantabria*. Salamanca: E. A. García. (Hemen erabili dugun edizioa, M. Villalta-rena da: 1894-1895]: Tolosa: E. López. Henaoren biografia A. J. Arana-rena da).
- HERNAEZ DE LA TORRE, D.; SAEZ DE ARQUINIGO, J. (1722): *Primera parte de la Chronica de la Provincia de Burgos*. Madrid: Gerónimo Roxo.
- HOLZAPFEL, H. (1909): *Manuale historiae Ordinis Fratrum Minorum*. Briburgi Brisgoviae Herder.
- HOORMAT, P. (1986-1992): *Histoire de Bayonne*. Bayonne: BSSLAB [=Hourmat 1986].
- ILARREGUI, P.; LAPUERTA, S. (1964): *Fuero General de Navarra. Amejoramiento del Rey Don Felipe. Amejoramiento de Carlos III*. Pamplona: Pamplona.
- IRIARTE, L. (1979): *Historia franciscana*. Valencia: Editorial Asis.
- ISASTI, L. Martínez de (1850): *Compendio historial de Guipúzcoa*. San Sebastián I. R. Baroja. (Ed. faksimila: Bilbao: La Gran Enciclopedia Vasca. Argitaraldi hau erabili da lan honetarako).
- ITHURBIDE, J. (1934): "Le Collège de Mauléon", in: *Gure Herria*. XIV, 1934, 142-161, 248-259.
- ITURRIZA, J. R. (1884): *Historia general de Vizcaya*. Barcelona: J. Subirana. (Ed. F. Fita. Bigarren liburuan ik. herriz herri emandako albisteak).
- JACQUES-CHAQUIN, N. (1982): "Les circonstances. Quelques aspects biographiques et historiques [Lancre-ren *Tableau-ri sarrera*]", in: Lancre/Jacques 1982: 5-45.
- JIMENEZ, E. (1996): *Urdaibaiko ipuin eta kondairak* Bilbo: Zubia-Santillana.
- JIMENEZ, E. (1997): *Baleen barbaroa*. Iruñea: Txalaparta.
- L. M. (1894): "Une Vie de Saint François d'Assise", in: *EHRDB*. III, 1894, 73-78, 304.
- LABAYRU (1880): *Estudios y hechos de la vida del Illmo. y Venerable vizcaíno D. Fr. Juan de Zumárraga, natural de Durango. Primer obispo y arzobispo de Méjico*. Bilbao: Velasco. (Hemen erabili dugun edizio faksimila: Labairu 1968-1972: VII, 457-657).
- LABAYRU, E. J. de (1968-1972): *Historia General del Señorío de Bizcaya*. Bilbao: La Gran Enciclopedia Vasca.

- LABEAGA MENDIOLA, J. C. (1984): *Viana monumental y artística*. Pamplona: Institución Príncipe de Viana.
- LABEAGA MENDIOLA, J. C. (1993): *Sangüesa en el Camino de Santiago*. Sangüesa: Ayuntamiento de Sangüesa.
- LACARRA, J. M. (1973): *Historia política del reino de Navarra*. Pamplona: Editorial Aranzadi.
- LACARRA, J. M. (1975): *Historia del Reino de Navarra en la Edad Media*. Pamplona: CAN.
- LAFITTE, P. (1931): *Eskualdunen Loretegia: XVIgarren mendetik hunateko liburuetarik bildua*. Baiona: Lasserre.
- LAFITTE, P. (1977): "Frantzes Asis-tar sainduaren Ordenak Ipar-aldeko Euskaldunen artean", in: *Gure Herria*. 1977 (Separata).
- LAKARRA, J. A. (1992): "Larramendiren aurreko hiztegitantzaren historia: aztergai eta gogoeta", in: Gómez/Lakarra 1992: 275-311.
- LAMANT-DUHART, H. (ed.): *Ciboure*. [St-Jean-de-Luz:] Ekaina.
- LANCRE, Pierre de (1982): *Tableau de l'inconstance des mauvais anges et démons, où il est amplement traité des sorciers et de la sorcellerie*. Paris: Aubier, 1982 (=Lancre/Jacques 1982).
- LANDAZURI, J. J. (1780): *Historia civil, eclesiástica... de Vitoria*. Madrid: Pedro Marín.
- LANDAZURI, J. J. (1780): *Historia civil... de Alava*. Vitoria: Manteli. I-LII.
- LANDAZURI, J. J. (1791): *Los varones ilustres alaveses...* Vitoria: Baltasar Manteli.
- LANDAZURI, J. J. (1797): *Historia eclesiástica de... Alava*. Pamplona: Miguel Cosculluela.
- LANDAZURI, J. J. (1921): *Historia de Guipúzcoa*. Madrid: Vicente Rico.
- LANTENAY, A. (1901): "Fondation des Capucins de Mauléon", in: *EHRDB*. X, 1901, 185.
- LAPEYRE, H. (1986): *Geografía de la España morisca*. València: Diputació Provincial.
- LARRINAGA, J. Ruiz de (1946): "La Historia Inédita de Guipúzcoa del franciscano Padre Inurrigarro a través de su índice impreso en 1670", in: *BRS-BAP*. II, 1946, 193-217.
- LARRINAGA, J. Ruiz de, et al. (1995): *Necrologio de la Seráfica Provincia de Cantabria*. Zarautz (M. Berazak paratutako edizio bateratua. *Necr. de Cantabria bezala aipatu da liburuan*).

- LESPEDES DE HUREAUX (1718): "Mémoire sur Bayonne, le Labourd et St-Espirit", in: *EHRDB*. I, 1892, 74-87.
- LIZARRALDE, J. A. (1921): *Historia del Convento de la Purísima Concepción de Azpeitia*. Santiago: Tip. de El Eco Franciscano.
- LIZARRALDE, J. A. (1951): *Historia de la Virgen y del Santuario de Aránzazu*. Arantzazu: EFA.
- LOJENDIO, L. M. (1969): "Referencias a la Historia vasca que se contienen en «Los quarenta libros del Compendio Historial» de Esteban de Garibay", in: *Príncipe de Viana*. 1969, 121 eta 329. or. (Separata).
- LOPEZ, A. (1915): *La Provincia de España de los Frailes Menores. Apuntes histórico-críticos sobre los orígenes de la Orden Franciscana en España*. Santiago: Tip. El Eco Franciscano.
- LOUPÈS, Ph. (1981-1982): "Les Clarisses de Bayonne aux XVIIe et XVIIIe siècles", in: *BSSLAB*. 1981-1982, 191-204.
- LUZURIAGA, J. de (1686): *Paranympho celeste. Historia de la mystica zarza, milagrosa imagen y prodigioso Santuario de Aránzazu, de Religiosos Observantes de N. Seraphico Padre San Francisco en la Provincia de Guipúzcoa de la región de Cantabria*. Mexico: Viuda de Bernardo Calderón.
- LYNCH, J. (1970): *España bajo los Austrias. Imperio y absolutismo, 1516-1598*. Barcelona: Ed. Península.
- MADOZ, P. (1845-1850): *Diccionario Geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*. Madrid. (Hegoaldeko lau Herrialdeetako albisteekin argitalpen berriak egin dira berrikitan: (1986): *Navarra*. Pamplona: Gobierno de Navarra; (1989) *Alava/Araba*. Arabako Biltzar Nagusiak; (1990): *Bizkaia*. Bizkaiko Batzar Nagusiak. (1991); *Gipuzkoa*. Gipuzkoako Batzarre Nagusiak).
- MAÑARICUA, A. (1956): "El convento mercedario de Burceña", in: *BRSBAP*. XII, 1956, 297-309.
- MAÑARICUA, E. E. de (1973²): *Historiografía de Vizcaya. (Desde Lope García de Salazar a Labayru)*. Bilbao: La Editorial Enciclopedia Vasca.
- MENDIZABAL, M. (1994): *Historia de Santa Clara de Guernica. 1422?-1994*. Gernika.
- MIRANDA GARCIA, F.; RAMIREZ VAQUERO, E. (1996): "De la cronística finimedieval a los «Anales del reino»", in: MARTIN DUQUE, A. (de.) (1996): *Signos de identidad histórica para Navarra*. Pamplona: CAN. I, 51-60.
- MONREAL, G. (1974): *Las Instituciones Públicas del Señorío de Vizcaya*. Bilbao: Diputación de Vizcaya.

- MONREAL, G. (1984): "Incidencia de las instituciones públicas de Alava del Medievo en el pensamiento político de los alaveses de la Edad Media", in: *Anuario de Historia del Derecho Español*. Madrid: Inst. Nacional de Estudios Jurídicos. 1984, 613-638.
- MOREAU, R. (1970a): *Histoire de l'âme basque*. Bordeaux: Impre. Taffard.
- MOREAU, R. (1970b): "Le souffle de Port-Royal", in: Moreau 1970: 254-270.
- MORET, J.; ALESON, F. (1969-1979): *Annales del Reyno de Navarra*. Bilbao: La Gran Enciclopedia Vasca. 5. lib.
- MUGARTEGUI, J. J. de (1933): "Fundación de los conventos de Vizcaya según Juan Ramón de Iturriza y Zavala", in: *RIEV*. XIV, 1933, 622-626.
- MUTILOA, J. M. (1975): *Desamortización, Fueros y Pronunciamientos en Alava en el siglo XIX*. Vitoria: Diputación Foral.
- MUTILOA POZA, J. M. (1984): *La desamortización en Vizcaya*. Bilbao: CAV.
- NOGARET, J. (1925): *Saint-Jean-de-Luz, dès origines à nos jours*. Bayonne: Impr. du "Courrier".
- O'CALLAGHAN, J.: *Las Cortes de Castilla y León. 1188-1350*. Valladolid: Ambito.
- OCHOA AXPE, M. (1983): "Alaveses ilustres", in: (1983): *Alava en sus manos*. Vitoria-Gasteiz: Arabako Kutxa. II, 73-104.
- OCHOA DE ALDA, Ch. M. (1992): "Le couvent de Récollets", in: Lamant-Duhart 1992: 106-113.
- OIHENART, A. d' (1992): *Notitia utriusque Vasconiae, tum Ibericæ, tum Aquitanicæ...* Vitoria-Gasteiz: Eusko Legebiltzarra/Parlamento Vasco. (R. Ciervide-ren sarrera-lan zabala du: 15-99 or.).
- OMAEHEVARRIA, I. (1962): *San Bartolomé de Rocaforte en el camino de Santiago*. Arantzazu.
- OMAEHEVARRIA, I. (1972): *Las clarisas a través de los siglos*. Madrid: Cisneros.
- ONAINDIA, S. (1972): *Euskal literatura*. Bilbao: Etor.
- OYHARÇABAL, B. (1992): "Les travaux de grammaire basque avant Larra-mendi (1729)", in: Gómez/Lakarra 1992: 91-105.
- PARIS, [Gratien de] (1928): *Histoire de la fondation et de l'évolution de l'Ordre des Frères Mineurs au XIIIe siècle*. Paris: Soc. et Libr. S. François d'Assise/Libr. J. Duculot, Editeur.

- PAVIE, O. de (1900-1907): *L'Aquitaine Seraphique*. Auch/Vanves/Tournai: Foix/Impr. Franciscaine Missionnaire/N.-D. de Prés. (I. 1900; II, 1901; III, 1905; IV. 1907).
- PERRET, M. G. (1926): *L'Ordre Franciscain à Bayonne depuis sept siècles*. Bayonne: «Aux Capucins»
- PEYROUS, B. (1977): “Les Établissements religieux du Diocèse de Bayonne à la fin du XVIIIe siècle. L'enquête de la commission des réguliers en 1767-1768”, in: *BSSLAB*. 1977, 217-237.
- POBLADURA, M. a (1947-1951): *Historia generalis Ordinis Fratrum Minorum Capuccinorum*. Romæ: Inst. Hist. OFMCAp.
- PORTE, V. (1893): “Notes et documents sur la Révolution dans la Diocèse de Bayonne”, in: *EHRDB*. II, 1893, 450.
- PORTILLA OGUETA, S. (1993): “Introducción [historiográfica]”, in: *Arcaya* 1993: 9-35.
- REAL ACADEMIA DE LA HISTORIA (1802): *Diccionario histórico-geográfico de España*. Madrid: Vda. de Joaquín Ibarra.
- Recherches 1910; Recherches 1924; Recherches 1929*: ik. Dubarat/Daranatz 1910-1929.
- ROBIN SAINT-MARTIN (1992): “Les Récollets”, in: Lamant-Duhart 1992: 251-263.
- RUNCIMAN, S. (1973); *Historia de las Cruzadas*. Madrid: Alianza Editorial.
- SAGÜES, P. (1960): *El Padre Jose Areso*. Madrid: Cisneros. 82-87.
- SALABER, M.; PIALLOUX, G. (1992): “Les Récollets”, in: Bost/Alíi 1992: I, 450-451.
- SERDAN, E. (1922): *Rincones de la historia vitoriana*. Vitoria: Imprenta Provincial.
- SOLAGUREN, C.; MAIZ, J. J. (1978): *La Exclaustración y Restauración de los Franciscanos de Cantabria...* Arantzazu: EFA.
- SOLANO, F. (1973): “Introducción a la *Historia Eclesiástica Indiana*”, in: MENDIETA, J. de. (1973): *Historia Eclesiástica Indiana*. Madrid: BAE (160: V-CIV).
- URIBE, A. (1960): *Estado de la Provincia de Cantabria en el siglo XVII*. Madrid (separata). Ik. *Archivo Ibero-Americano*: XX, 1960, 540, 544, 547, 548.
- URIBE, A. (1988-1996): *La Provincia franciscana de Cantabria*. Arantzazu: EFA. 2 libk.

- VARII (1968-1988): *Catálogo monumental. Diócesis de Vitoria*. Vitoria: Caja de Ahorros Municipal.
- VARII (1980...): *Catálogo monumental de Navarra*. Pamplona: Institución Príncipe de Viana.
- VARII (1993): *El ayer y el hoy de nuestros monasterios*. Zamora: Fed. de Hnas. Clarisas.
- VEILLET, R.: ik. Dubarat/Daranatz 1910/1924/1929.
- VELASCO, L. de (1886): *Memorias del Vitoria de antaño*. Vitoria: Domingo Sar. (Ed. faksimila: Arabako Foru-Aldundia, s.d.).
- VERDU, Mlle. (1972): «Les Ordres religieux féminins à Bayonne et en Pays Basque aux XVIIe et XVIIIe», in: *BSSLAB*. 1972, 383-393.
- VEYRIN, Ph. (1975): *Les Basques de Labourd, de Soule et de Basse Navarre. Leur histoire et leurs traditions*. S. l.: Arthaud.
- VICTORIA, Fray Juan de (1975): *Nobiliario alavés de Fray Juan de Victoria. Siglo XVI*. Bilbao: La Gran Enciclopedia Vasca. (J. L. Vidaurrazaga-k paratutako edizioa, in: *Dicc. onomástico y heráldico vasco*-ko VI. liburukian emana).
- VILLASANTE (1972): *Axular. Mendea, gizona, liburua*. Arantzazu: Jakin.
- VILLASANTE, L. (1961): *Historia de la literatura vasca*. Bilbao: Sendoa.
- VINSON, J. (1891-1898): *Essai d'une bibliographie de la langue basque*. Paris.
- VINSON, J. (1911): "Hamalaurcuna", in: *RIEV*. V, 1911, 101.
- YANGUAS MIRANDA, J. (1964): *Diccionario de Antigüedades del reino de Navarra*. Pamplona: Inst. Príncipe de Viana.
- ZALDIBIA, Bachiller Juan Martínez de (1945): *Suma de las cosas cantábricas y guipuzcoanas*. San Sebastián: Diputación Provincial. (Introducción y notas, por Fausto Arocena).
- ZAVALA, F. (1972): "Gorosabel y los Fueros", in: *Gorosabel 1899-1901 [1972]*: I, XIII-XIX. or.
- ZUBIZARRETA, C.; OTERO, M. M. (1993): *Inventario del Archivo del Monasterio de Santa Engracia. Olite*. Pamplona: Gobierno de Navarra.

Aurkibideak

Testu hautatuen aurkibidea

Oharra:

Liburu honetan ez dugu izan testu-antologia bat egiteko xederik, baizik eta gure azalpenaren harian egoki zetozkeen pasarteak aukeratu dizkiegu, besterik gabe, euskal historialariei, osotasun antologikorik lortzeke. Hala ere, horrela, bide batez bildutakoa aski adierazgarria delakoan, aurkibide honetan emango da liburuan zehar datozen testuen zerrenda osoa.

1. LACARRA: Eskeko Ordenak Nafarroan: 18-19
2. LORATXOAK: San Frantzisko Nafarroan (?): 22
3. BEOBIDE: San Frantziskoren Penintsulako bidaia eta ibilerak (?): 22
4. HERNAEZ/ARQUIÑIGO: Frai Bernardo Zangozan (Rocaforte), euskaldunen artean predikari, omen: 23
5. LANDAZURI: Gasteizko Sta. Klara komentuarien sortzeaz: 24
6. OIHENART: Nafarroako Abade beneditarrak erreinuko Gorteetan: 36
7. NAFARROAKO FORU-HOBKUNTZA (1330): Pedro Atarrabia frantziskotarra Batzorde-Buru: 37-38
8. MORET: Fraide frantziskotar eta moja klaratarren sarrera Nafarroan, Antso Azkarraren garaian: 40
9. MORET: Frantziskotarren Iruñeko lehen egoitzak (Ibaiondoan eta geroago Taconera-n): 41
10. MORET: Tibalt II.a eta frantziskotarren Zangozako komentua: 42
11. GARIBAI: Frantziskotarrek Tunisian predikatzeke Errege kristauek hitzartutako eskubidea (1270): 42

12. MORET: Tibalt II.ak hilburukoan fraide frantziskotarrei eta moja klaratarrei utzitako dohaintzak (1270): 43
13. GARIBAI: Cisneros Kardinala Nafarroako gotorleku eta herrien desegitearen alde, omen: 45
14. MORET/ALESON: Erriberriko komentu frantziskotarra eraitsita, Cisneros-en aginduz: 45
15. GARIBAI: Ordena frantziskotarraren^{ofm} zabalkundea eta berorren fraidekopurua: 53
16. GARIBAI: Arantzazuko Andre Mariaren Agerkundea (1468 edo 1469). Sutea [1553] eta berreraikuntza. (Ik. 21 eta 23. Agiriak): 56
17. ISASTI: Isasti, Aita Tolosa Tuy-ko Gotzainaren zerbitzari: 59
18. ISASTI: Aita Zigarroa sorginen kontra predikatzen: 62
19. REAL ACADEMIA: Tolosako komentuko Ikastetxea: 64
20. LANDAZURI: Tolosako komentuko Ikastetxea: 64
21. MADDOZ: Erreketa (1834) eta Esklaustrazio ondoko Arantzazu: 66
22. ETXEGARAI: Gorosabel-en biografia: 67
23. GOROSABEL: Erreketa (1834) eta Esklaustrazio ondoko Arantzazu. (Ik. 16, 21. Agiriak): 69
24. GOROSABEL: Tolosako frantziskotarren komentuko Ikastetxea: 69
25. GOROSABEL: Bergarako Esperantzako komentua: Mariaren Lagundiko moja irakasleak (1797): 71
26. ARKAIA: Gasteizko fraide frantziskotarren komentua, San Frantziskok sortua omen: 76
27. ARKAIA: Arabako Historian Arantzazuko Santutegiaz hain luze zergatik idatzi zuen historialariak: 77
28. LANDAZURI: Arkaiaren *Compendio Historial de Alava* Aita Sarralde frantziskotarraren eskuetan ote?: 77-78
29. LANDAZURI: Aita Melchor Amigo historialari gasteiztar eta frantziskotarraren biografia: 81
30. LANDAZURI: Aita Amigo historialariaren lan-moldeaz (2 agiri). (Ikus 41. Agiria): 81, 82
31. LANDAZURI: Gasteizko San Frantzisko komentuaen bikaintasunaz: 83
32. LANDAZURI: Gasteizko San Frantzisko komentuko elizaren deskribapena: 84

33. LANDAZURI: Gasteizko San Frantzisko komentuko beste eraikin eta osagarrien deskribapena (sakristia, klaustroa, iturriak, jangela, baratza): 84-85
34. LANDAZURI: Gasteizko San Frantziskoko fraide-estatistikak: 85
35. LANDAZURI: Gasteizko San Frantziskoko fraideekiko herritarren estimua: 86
36. MADOZ: Gasteizko San Frantzisko komentua, Probintziako Batzar Nagusien bilera-leku izandakoa XIX. mendean kaserna, ospitale eta biltegi bihurtua: 86
37. LANDAZURI: Gasteizko Sorkundeko fraide-komentuaren balioespen artistikoa: 87
38. LANDAZURI: Bastidako komentu frantziskotarreko fraide-estatistikak: 88
39. MADOZ: Bastidako komentu frantziskotarra, Esklaustrazio ostein: 88
40. LANDAZURI: Piedrola-Kanpezuko komentu frantziskotarra eta bertako fraideen estatistikak: 89
41. LANDAZURI: Gasteizko Santa Klararen sortze-urteak agirizaturik daude: 91
42. LANDAZURI: Gasteizko Santa Klarako artxiboa arakatzan (A.Aranaren laguntza). Moja-komentuetako iker-zailtasunak.(Ik. 95. Or.): 92
43. LANDAZURI: Gasteizko Santa Klarako eraikinaren balioespina: 93
44. LABAIRU: Bermeoko komentuaren sortzea (1357) (2 agiri): 103
45. LABAIRU: Izaroko komentuaren sortzea (1422): 103-104
46. LABAIRU: Izaroko komentuko fraideen bizi-moldea: 104
47. LABAIRU: Izaroko fraideak erne, eraso armatuen beldurrez (1583): 106
48. LABAIRU: Izaroko komentuko fraideak eta Arroxelako higanoten erasoa (Drake, 1596): 107
49. LABAIRU: Izaroko komentuko fraideak lur-lehorrera etorri nahian (1714): 108
50. LABAIRU: Abando-Bilboko Santimamineko komentuaren deskribapena: 109
51. LABAIRU: Jaurretiko erlijiosoak eta Jose I.aren Dekretuak (1808) (Ik. 56. agiria, 117. Or): 111-112
52. LABAIRU: Pulpituetatik Erregimenaren aldeko sermoiak zabaltzeko Bizkaiko Korregidore josetiarraren Agindua (1809). (Ik. 223: 284. Oh.): 113
53. LABAIRU: Abando-Bilboko Santimamineko komentuaren egoera (1833): 114

54. LABAIRU: Abando-Bilboko San Frantzisko: Eraikinak eta fraide-kopurua (c. 1808). Ik. 62. agiria: 122. Or.): 115
55. LABAIRU: Abando-Bilboko San Frantziskoko fraideak Konbentzioko gerran (1795) (3 agiri): 115-116
56. LABAIRU: Bizkaiko zenbait komentu itxi araziz Jose I.aren Dekretua (1808-08-30). Artikulu nagusiak. (2 agiri). (Ik. 51. agiria: 111-112 or.): 117
57. LABAIRU: Abando-Bilboko San Frantzisko komentuko orubea, ospitale-tarako hartuta (1809). Udalaren kezka arazoaz (1814): 118
58. LABAIRU: Abando-Bilboko San Frantziskoko zubia, eta beronen erai-kuntza ezberdinak: 119
59. LABAIRU: Abando-Bilboko San Frantziskoko zubiari frantsesek su ematea (1813): 120
60. LABAIRU: Abando-Bilboko San Frantziskon kanposantua jartzeko udal erabakia (1826): 121
61. LABAIRU: Abando-Bilboko San Frantzisko komentuko zerbitzu eskaintza (sakramentuak, predikua, ikasketak: herritarren estimua): 121-122
62. LABAIRU: Abando-Bilboko San Frantzisko komentuko fraide-kopurua. (Ik. 54. agiria: 115. or.): 122
63. LABAIRU: Deustuko komentu kaputxinoaren fundatzaileak (1669): 123
64. LABAIRU: Deustuko komentu kaputxinoaren itxiera, eta ondoko zertzeladak (1833-1873): 124
65. LABAIRU: Karlos II.aren hileta ofizialeterako frantziskotarrei Gernikarako deia (1700): 128
66. LABAIRU: Bilboko Udalaren Sortzez Garbiaren aldeko zina, frantziskotarren komentuan (1620): 130
67. LABAIRU: Sortzez Garbiaren aldeko manifestaldi herritarrak eta orduan izandako liskarrak (1620): 131
68. LABAIRU: Bilboko Udalaren eta predikari domingotarren arteko auzia (1661), Sortzez Garbiarekiko laudoriozko prediku-esakuna zela eta. (2 agiri): 131
69. LABAIRU: Zin sortzez-garbizalearen derrigortasuna sermolariei ezartzeko Bizkaiko Batzar Nagusien erabakia (1663): 132
70. LABAIRU: Zin sortzez-garbizalea egiteko Bizkaiko Batzar Nagusien erabakia (1735): 132
71. LABAIRU: Guatemalako jatorrizko hizkuntzen aldeko Aita Salcedo bizkaitarraren lanak: 134

72. LABAIRU: Aita Jeronimo Mendieta gasteiztarra Bilbon: 134
73. LABAIRU: Aita Pedro Astarloaren euskal lana (†1821): 135
74. ASTARLOA: Aita Pedro Astarloak laudoriozko hitzak Longa Jeneralari (1816): 135-136
75. LABAIRU: Urduña eta Bizkaiko lehenengo moja-ahizpartearen albistea (klaratarrak, 1296): 140
76. LABAIRU: Bilboko Santa Klarako serorak klaratar eta moja itxi bihurtzearen (des)egokitasunaz Ahizpen eta Jaurreriko Batzarren iritziak (1603): 141
77. LABAIRU: Bilboko Santa Klara komentuaren ondasunak: 142
78. URIBE: Bilboko Santa Klarako artxiboaren galera: 142
79. LABAIRU: Bilboko Santa Klarako mojak, komentuan Konbentzioko gerratean (1795): 142-143
80. LABAIRU: Bilboko Santa Klarako mojak, komentutik kanpo (1813): 143
81. LABAIRU: Durangoko serora frantziskotar eta, gero, moja klaratarren sorrera (1439): 143-144
82. LABAIRU: Bilboko Sorkundeko moja frantziskotarren komentuaren lekumendua: 145
83. LABAIRU: Bilboko Sorkundeko komentuaren ondasunak (2 agiri): 146
84. LABAIRU: Bilboko Sorkundeko komentua soldadu-ospitale bilakaturik (1808): 147
85. LABAIRU: Bilboko Santa Krutzeko klaratarren komentuaren azken hamarkadak (1833-1873): 150
86. VEILLET: Baionako frantziskotar kordoidunen eliz lan-eskumenak (XIII. mendean).161
87. DUBARAT: Baionako klaratarren komentuaren kokalekua: 165
88. VEILLET: Baionako klaratarren komentuaren bigarren kokalekua (1520): 166
89. VEILLET: Baionako klaratarren komentuko prediku-egun ezagutuak zeintzuk ziren: 167
90. DUBARAT: Baionako klaratarren Ahizparte miseriatik irteteko bideak: 167
91. VEILLET: Baionako klaratarren limosna-eskerako eskumena eta klausura itxiaren arazo kanonikoa (1605, 1633): 168

92. VEILLET: Lapurdiko sorginen arazoa eta Ziburuko komentu frantziskotar errekoletaren sortze-unea (1610-1611): 172
93. DUBARAT, NOGARET: Eliz eta erret agintariak De Lancre-ren kontra eta sorgin-arazoa bakebidez eramatearen alde, frantziskotar errekoletak ekarriz eta: 173
94. DUBARAT: Donibane-Ziburuko frantziskotar errekoletaren etorrera (1610-1612): 174
95. DUBARAT, HARIZTOI: Donibane-Ziburuko frantziskotar errekoletaren etorrera-kronologia eta lekuaren hautatzea (1610-1612) (3 agiri). (Ik. 96. Agiria): 174-175
96. MURRAY/ALTUBE: Ziburuko frantziskotar errekoletaren komentuen leku-parajeak (1813.1814) (Ik. 95. Agiria): 175
97. HARIZTOI: Ziburuko frantziskotar errekoletaren erakarmen soziala: 176
98. HARIZTOI, AUSSIBOT: Ziburuko frantziskotar errekoletaren liburutegia (1790): 177
99. SAINT-MARTIN: Ziburuko komentu frantziskotar errekoletaren itxiera, agintari iraultzaileen aginduz (1791): 178
100. VEILLET: Baionako kaputxinoen komentuen sorrera-ibilierak, lehen harriaren ezartzea eta erret onarpen ofizialak (1615-1616). (3 agiri): 180
101. BAIONAKO APEZPIKUA: Baionako frantziskotar kaputxinoen zerbitzuen premia, diozesirako (1768). : 182
102. GOBERNUA/PORTE: Komentua hustu eta Pauekora biltzeko agindua Baionako frantziskotar kaputxinoei (1791): 183
103. NAPOLEON/DUCERE: Baionako frantziskotar kordoidunen komentuko eraikinak eta orubea Hiriko Udalari soldadu-ospitaletarako emanez Enperadorearen Dekretua (1808): 186
104. ACADEMIA DE LA HISTORIA, R: Donostiako komentu frantziskotarraren^{ofm} albiste laburra (1802). (Orrialdeko 91. oharra): 209
105. HENAO: Tolosako komentu frantziskotarreko Ikastetxeaz (c. 1690). (Orrialdeko 106. oharra): 210-211
106. LANDAZURI: Gasteizko San Frantzisko komentuko Ikastetxeaz(1797). (Orrialdeko 169. oharra): 215
107. HOYO: Gasteizko San Frantzisko komentuko Ikastetxeaz (1680). (Orrialdeko 169. oharra): 215
108. L. VELASCO: Gasteizko San Frantzisko komentuen oroitzapena haur gasteiztar baten baitan (1886an idatzita). (Orrialdeko 173. oharra): 215

109. ACADEMIA DE LA HISTORIA, R.: Bastidako komentuko egoera ekonomiko erosoan, eta bertako fraide-kopurua (1802). (Orrialdeko 182. oharra): 216
110. W. HUMBOLDT: Izaroko komentu frantziskotarraren inguruko legendak (1801). (Orrialdeko 244. oharra): 220-221
111. GOBERNU-BULEGOA: Hiru Probintzietako mojen sakabanatze-egoera (1810). (Orrialdeko 277. oharra): 222

Aurkibide analitikoa (zenbait gai eta izen nagusirena)

Oharra:

Ondoko aurkibide alfabetiko honetan liburuko gairik deigarrienak eta zenbait izen nagusi bildu ditugu; baina ez dugu gai guztiak osorik metatzeko asmorik izan; gehiago saiatu gara euskal historialariek zer-nolako gaiak jaso izan dituzten erakus zezaketen aztergairik esanahitsuenak ematen. Besterik gabe.— Obserbantiako frantziskotarrei buruz jardutean, berorietaz bereiziki ari garela argiro uzteko, OFM^(ofm) laburduraz baliatu gara; era berean, kaputxinoena honela adierazi dugu: OFC^(ofc).

Abando: -Santimamine^{ofm}: 108-114, 222; 269. oh.; San Frantzisko^{ofm} 114-121. Moja-etxeetarako ik. BILBO.

Academia de la Historia, Real: -frantziskotarrak, 63-65; -testuak: 64, 209, 216

Agurain (Salvatierra): -klaratarak: 93.

Agustindarrak: -Nafarroan: 19; -Gipuzkoan (fraide eta moja): 60, 61; -Bizkaian: 101; -Baionan: 166.

Ahizpartea: Ik. KOMUNITATEA.

Aldundiak: -Bizkaia: 115-116 (frantziskotarrak Konbentzioko Gerran), 123 (kaputxinoak).

Altube: -testua: 175.

Amigo, M. (hist.): 80-82.

Anaiartea: Ik. KOMUNITATEA.

Apezpiku frantziskotarrak, Baionako -: 162-163.

Apezpikuak, Baionako -: -Ziburuko komentuan: 173, 175, 176; -predikari frantziskotarrekin auziak: 163; kaputxinoekin harremanetan: 180, 181; -testua: 182.

Araba: - azterlan orokorra: 75-96; -frantziskotartasuna: 78; -komentuak: 82-83; -Euskal Herriko komentuen artean: 17-18.

- Arantzazu: -testuinguru orokorrean: 18; -Agerkundera: 55; -frantziskotarrak^{ofm}: 55-56 (Garibai), 60 (Isasti), 64 (Academia), 68 eta 69 (Gorosabel).
- Areatza (Villaro): -moja frantziskotarrak: 139.
- Argantzun (Puebla de Arganzón): -frantziskotarrak^{ofm}: 89.
- Arkaia: -historialaria, 76-77; -eta frantziskotarrak: 76-78; -testuak: 76, 77.
- Arrasate (Mondragón): -sorkundetarrak: 52; frantziskotarrak^{ofm}: 18 (sorrera), 52, 58 (Garibai), 60 (Isasti), 68 (Gorosabel).
- Astarloa: -biografia: 135; -testua: 135-136.
- Aussibot, Aita -: -testua: 177.
- Azkoien (Peralta): -kaputxinoak: 18.
- Azkoitia: -klaratarrak: 52 (Garibai), 61 (Isasti), 64 (Academia), 66 (Madoz).
- Baiona (Bayonne): -frantziskotar kordoidunak^{ofm}: 166-164, 185-186; -klaratarrak: 164-170, 186; -kaputxinoak: 18, 178-183, 186-187.
- Balmaseda (Valmaseda): -moja frantziskotarrak: 138, 139.
- Balterra (Valtierra): -kaputxinoak: 18.
- Bastida (Labastida): -frantziskotarrak^{ofm}: 87.
- Batzar Nagusiak: -Araba: 66; -Bizkaia: 127-128; Gipuzkoa: 72. Ik. GORTEAK ere.
- Beneditarrak: -Nafarroan: 17, 19; -Aba-deak Nafarroako Gortetan: 36-37; -Monasterioak: 38.
- Beobide: -testua, 22.
- Bera (- de Bidasoa): -kaputxinoak: 18.
- Bergara: -elisabetarrak: 61 (Isasti), 70, 72 (Gorosabel).
- Bermeo: -frantziskotarrak^{ofm}: 102-103; -Izarokoentzat ospizioan aterpea: 107.
- Biana (Viana): -frantziskotarrak^{ofm}: 18; -kaputxinoak: 18.
- Biasteri (Laguardia): -frantziskotarrak (1270)? : 43; kaputxinoak^{ofc}: 18, 89.
- Bibliografia: 243-256
- Bilbo (Bilbao): -Santimamine^{ofm}: 108-114, 222; 269 eta 271. oh.; -San Frantzisko^{ofm}: 114-121; -Sta. Klara: 140-143; Sorkundera: 145-148; -Sta. Krutz: 148-151; -Sortzez Garbiaren udal zina eta auzia: 130-132; -San Frantziskoko zubia eta frantziskotarrakiko harremanak: 119-122; -herri-tarren estimua: 121-122 (Labairu). Ik. DEUSTUA
- Biografiak: -Araba: 78 (zenbait gizandi); 80-82 (Landazuri: Amigo-ren biogr.), 90-91 (Landazuri), 217: 201-202. oh.; -Bizkaia: 132-137 (Labairu); -Gipuzkoa: 53-54 (Garibai), 61-63 (Isasti), 26-29 (Inurriagarro-ren biogr.); -Iparraldea: 162-163 (Veillet); Nafarroa: 37-38 (Atarrabia-ren aipuak).
- Bizimodua: -Gasteizko San Frantzisko: 86; -Izaro: 104; -Baionako frantziskotarrak^{ofm}: 163-164; -Baionako kaputxinoak: 181-182; -Ziburuko frantziskotar errekoletak: 176-177.
- Bizkaia: - azterlan orokorra: 97-154; -komentuak: 101-102 eta 137-138; -Jaurerria eta mojen klausura itxia: 128, 141, 228: 382-383. oh.; -Euskal

- Herriko komentuen artean: 17-18. Ik. BATZAR NAGUSIAK.
- Daranatz, V. P. (hist.): 158-159
- Deba: ik. SASIOLA-DEBA.
- Debozioak: Ik. JAIERAK.
- Desamortizazioa: Ik. ESKLAUSTRAZIOA ETA DESAMORTIZAZIOA.
- Deustua (Deusto): -kaputxinoak^{ofc}: 18, 122-124.
- Diru-maileguak, Mojen -: -Bilboko sorkundetarrek: 146; -Bilboko Sta. Krutzeko klaratarrek: 150; -Baionako klaratarrek: 168.
- Dohaintzak: -Tibalt II.a erregerenak: 42-44; -Abando-Bilboko Santimamine: 109; -Foruko komentua eraikitze: 108; -Durangoko klaratarrei: 144; -Baionako klaratarrei: 168; -Tolosako frantziskotarrei^{ofm}: 69.
- Domingotarrak: -Nafarroan: 19; -Gipuzkoan: 60; -eta Errosarioko Amaren jaiera: 129; Bizkaian: 101.
- Donibane-Garazi: -Tibalt II.ak izendatutako komentua: 43; -Baionako Apezpiku frantziskotarra: 163.
- Donostia: -komentu-fundazioak: 18 (Antigua, Txurrutal); -Txurrutal (Gros): 60, 61 (Isasti), 68, 71 (Gorosabel).
- Dotea: -Baionako klaratarretan: 168.
- Dubarat: -historialaria: 158; -testuak, 165, 167, 173, 174, 174-175.
- Ducéré: -historialaria: 184-185; -eta frantziskotarrak: 185-187.
- Dulantzi (Alegría de A.): -klaratarrek: 93.
- Durango: -heretikoak: 54-55; -fraide frantziskotarrak: 125; -serorak/klaratarrak: 143-144.
- Eibar: -sorkundetarrek: 60, 61 (Isasti), 64 (Academia), 67 (Madoz), 70 (Gorosabel).
- Ekonomia: ik. DIRU-MAILEGUAK, DOHAINTZAK, ERAIKINAK, LIMOSNA, ONDAREA, DOTEA.
- Elgoibar: -frantziskotarrak^{ofm}: 18 (sorrera); -Isastik aipatua: 60.
- Elisabetarrak: -Oñatiko Sta. Ana: 61; Agurain: 93; -Bergara: 61 -Isastik elisabetar bezala aipatuak: 61.
- Eraikinak: -Abando-Bilboko Santimamine^{ofm}: 109; -Abando-Bilboko San Frantzisko: 114; -Arantzazu: 56; -Baionako frantziskotarrak^{ofm}: 160-161; -Baionako kaputxinoak: 180; -Baionako klaratarrek: 164-166; -Bastida^{ofm}: 88; -Piedrola^{ofm}: 89; -Bermeo^{ofm}: 103; -Bilboko Sta. Krutzeko komentua: 151; -Erriberriko komentua^{ofm} eraitsita: 45; -Gasteizko San Frantzisko^{ofm}: 83-85; -Gasteizko Sorkundea^{ofm}: 87; -Gasteizko Sta. Klara: 93; -Izaro^{ofm}: 104; -Ziburuko frantziskotar errekoletok: 174-176.
- Erakundeak: ik. ERREGAEK, GORTEAK, BATZAR NAGUSIAK, UDALAK.
- Erregeak: -Nafarroako Antso VII.a Azkara: 18-19 eta 40; -Tibalt II.a: 41-44; -Nafarroako Felipe II.a: 37-38; -Gaztelako Isabel Katolikoa: 104; -Frantziako Enrike IV.a: 179; Frantziako Luis XIV.a: 176; -Felipe; IV.a: 181.

Erreketak: ik. SUTEAK.

Errekoletok: -Ziburu: 171-178.

Errenteria: -kaputxinoak: 18 (sorrera-urtea), 61 (Isasti), 68, 71 (Gorosabel).

Erriberri (Olite): -testuinguru orokorra: 19; -frantziskotarrak^{ofm}: 44; -komentuaren^{ofm} eraistea (1521): 45 (Garibai); -Nafarroa eta Euskal Herriko komentuen artean: 17-18.

Eskeko Ordenak: -Orokorrean: 17-20; -sarrera-unea Nafarroan: 40 (Moret). Ik. Ordena bakoitzarena aurkibide honetan: AGUSTINDARRAK, etb.

Esklaustrazioa eta Desamortizazioa: - **Iparraldean** (1791...): -Baionako kordoidunak^{ofm}: 164, 186; -Baionako klaratarrak: 170, 186; -Baionako kaputxinoak: 182-183, 186-187; -Mauleko kaputxinoak: 184; -Ziburuko errekoletok^{ofm}: 178. -**Hegoaldean**: -*Arabako komentuak*: 86 (Gasteizko S. Frantzisko: Madoz), 87 (Gasteizko Sorkundea^{ofm}: Madoz), 88 (Bastida^{ofm}: Madoz); -*Bizkaiko komentuak*: 110-114 (Abando-Bilboko Santimamine: Labairu), 113-114 eta 120-122 (Abando-Bilboko San Frantzisko: Labairu), 123 (Urduña^{ofm}: Labairu), 142-143 (Bilboko Sta. Klara: Labairu), 144 (Durangoko klaratarrak: Labairu), 147-148 (Bilboko sorkundetarrak: Labairu), 149-150, 151 (Bilboko Sta. Krutz: Labairu); 124 (Deustua^{ofc}: Labairu); -*Gipuzkoako komentuak*: 66-67 (orokorrean: Madoz), 68-69 (fraideak), 69 eta 71 (mojak); -komentuekiko jarrera: -Madoz : 65; -Gorosabel: 68, 72, 73-74.

Estatistikak: -Euskal Herri osoa: 13, 19; -*Araba*: 78 eta 82-83 (datu orokorrak), 91 (mojak orotara), 85 (Gasteizko S. Frantzisko), 87 (Gasteizko Sorkundea^{ofm}), 88 (Bastida^{ofm}), 88 (Piedrola^{ofm}), 89 (Biasteri^{ofc}), 93 (Agurain, Dulantzi); -*Bizkaia*: 138 (Jaurerriko moja-komentuak), 103 eta 104 (Bermeo), 107 (Izaro), 109 eta 114 (Abando-Bilboko Santimamine), 112 (frantziskotar eta klaratar ohiak Bilbon: 1810), 115 eta 122 (Abando-Bilboko S. Frantzisko), 141 (Bilboko Santa Klara), 144 (Durangoko klaratarrak), 145 (Bilboko sorkundetarrak), 149 (Bilboko Sta. Krutzeko klaratarrak); -*Gipuzkoa*: 60-61 (Isasti-ren datu orokorrak komentu eta erlijiosotan, Oñati gabe: 1625), 64 (zenbait komentutako datu zehatzak); -*Nafarroa*: Ez dago historiografia honetan datu estatistikorik; -*Iparraldea*: 182-183 (Iparraldeko kaputxinoen datu orokorretara hurbilketa), 163 eta 164 (Baionako frantziskotarrak^{ofm}), 169 (Baionako klaratarrak), 176 eta 178 (Ziburuko errekoletok), 182 (Baionako kaputxinoak); -*Ordenetako datu orokorrak*: -Ordena Frantziskotarra^{ofm}: 53 (Garibai); -Errekoletok: 171; -Kaputxinoak: 179.

Etxegarai, K.: -testua, 67

Euskal Herriko frantziskotarrak: -legendetan: 21-25; -datu orokorrak: 13, 17-20; Garibai: 54; -ikergaiak: 192-198. Ik. ESTATISTIKAK, eta Herrialdeak banaka, aurkibide honetan, IPARRALDEA barne.

- Forua (Bizkaia): -frantziskotarrak^{ofm}: 107-108. Ik. IZARO.
- Forua, Nafarroako -: -testuak, 37-38.
- Fraideartea: Ik. KOMUNITATEA.
- Frantziskotarrak^{ofm}: Ik. EUSKAL HERRIKO FRANTZISKOTARRAK, KAPUTXINOAK, ELISABETARRAK, KLARATARRAK, SORKUNDE-TARRAK, HIRUGARREN ORDENA, ESTATISTIKAK.
- Gamarra, G. de (hist.): 75.
- Gares (Puente la Reina): -kaputxinoak: 18.
- Garibai: -historialaria: 49-50, 57-58; -eta frantziskotarrak, 50-56; -testuak: 42, 45, 53, 56.
- Gasteiz: -testuinguru orokorra: 18; -Tibalt II.aren dohaintza: 43; -San Frantzisko^{ofm}: 83-86; -Sorkundea^{ofm}: 87; -klaratarak (Sta. Klara): 91-93; -bestetik?: 52 (Garibai).
- Gernika: -moja frantziskotarrak (klaratarak): 139; -Izarokoentzat komentu berria?: 108.
- Gipuzkoa: -azterlan orokorra: 48-74; -komentuak: 60-61 eta 64; -Euskal Herriko komentuen artean: 17-18.
- Gobernu-Bulegoa (1810): -testua: 222.
- Gobernua, Frantziako -: -testua: 183.
- Gordexola (Gordejuela): -moja frantziskotarrak: 138, 139.
- Gorosabel: -historialaria: 67-68, 73-74; -eta frantziskotarrak: 67-74; -testuak, 69, 71.
- Hariztoi: -historialaria: 159; -eta frantziskotarrak: 159; -testuak, 174-175, 176, 177.
- Henao: -historialaria: 97; eta frantziskotarrak: 98; -testua: 210-211: 106. oh.
- Hernández: -testua: 23.
- Herriak: Ik. hemen daudenetako bakoitz bere izenpean.
- Hezkuntza: ik. IKASTETXEAK.
- Hiriburuak: ik. bakoitza bere izenpean.
- Hirugarren Ordena: -Baiona: 162.
- Historialarien ekarria: -Inurriarrok frantziskotarra: 26-29; -Garibai: 57-58; -Gorosabel: 73-74; -Veillet eta Ducéré: 187-188; -Isasti: 63; -Labairu: 151-154; -Landazuri: 94-96; -Moret: 46-47; -azken balioespen kritikoa: 191-198.
- Hondarria: -kaputxinoak: 18 (sortzeurtea), 68 eta 71 (Gorosabel).
- Hoyo: -testua, 215.
- Humboldt, W. von: -testua, 220-221.
- Idazleak, Euskal -: -Hegoaldean: 135-136; -Iparraldean: 163, 164.
- Ikastetxeak: -hezkuntza, oro har: 127 (Bizkaian); -Abando-Bilboko San Frantzisko^{ofm}: 121; -Abando-Bilboko Santimamine^{ofm}: 114; -Arrasate^{ofm}: 52; -Baionako klaratarak: 168-169; -Bastida^{ofm}: 88; -Bilboko Sta. Krutzeko klaratarak: 148-149; -Durangoko klaratarak: 144; -Gasteizko San Frantzisko^{ofm}: 85; -Tolosa^{ofm}: 64 (Academia, Landazuri), 69 (Gorosabel), 210: 106. oh. (Henao); -Ziburu: 177-178.
- Inurriarrok, B. de (hist.): 26-29.
- Iparraldea: -azterlan orokorra: 155-188; -Euskal Herriko beste komentuen artean: 17-18. Ik. BAIONA, JATSU, MAULE, ZIBURU.

Irakaskuntza: Ik. IKASTETXEAK.

Iraultza Frantsesa (1789): -Baionako Frantziskotarrak^{ofm}: 164, 186; -Baionako klaratarrak: 170; -Ziburuko frantziskotar errekoletak: 178; -Baionako kaputxinoak: 182-183 eta 186-187; -Mauleko kaputxinoak: 184. Ik. KONBENTZIOKO GERRA, Hegoaldeko gertakarietarako.

Iruñea: -testuinguru orokorrean: 17-18; -klaratarrak (Sta. Garazi): 40, 43; -San Pedro "Ibaiondokia" eta Taconera^{ofm}: 17, 41, 43; -kaputxinoak: 18.

Isasti: -historialaria: 58, 63; -eta frantziskotarrak: 58-63; -testuak: 59, 62.

Iturritza: -eta frantziskotarrak, 98-99.

Izaro Irla (Isla de Izaro): -frantziskotarrak^{ofm}: 18, 103-107; ; -bizimodua: 104; -Isabel Erregina bertara: 104; -Drake eta higanoten eraso: 106-107; -Humboldt: 220: 244. oh.; -legendak: 25, 107, 221: 258. oh. Ik. FORUA (Bizkaia).

Jaiarak: -Bizkaia: 128-132; -Gipuzkoa: 72.

Jatsu (Uztaritze): -klaratarrak: 170.

Josulagunak: -Gipuzkoan: 60; -Bizkaian: 101; -eta Jesusen Bihotzaren jaiara: 129.

Kantabriako Probintzia^{ofm}: 54 eta 58 (Garibai); 61 (Isasti).

Kaputxinoak: -Zenbait datu orokor: 179; -Nafarroan: 18; -Arabian: 89-90 (Biasteri); -Bizkaian: 123-124 (Deustua); -Gipuzkoan: 60, 66 eta 68 (Errenteria), 66 eta 68 (Hondarribia); -Iparraldean: 178-183 (Baiona), 183-184 (Maule).

Karlista, Lehenengo Gerra - (1833-1839): -Abando-Bilboko Santimamine: 114; -Abando-Bilboko San Frantzisko: 122; -Bilboko Sta. Klara: 143; -Bilboko sokundetarrak: 147-148; -Sta. Krutzeko klaratarrak: 150. Ik. ESKLAUSTRAZIOA.

Karmeldarrak: -Bizkaian: 101; -Baionan: 166; -eta Karmengo Ama: 129.

Klaratarrak: -*Arabako komentuak*: 91-93 (Gasteizkoak: Landazuri), 93 (Aguirain eta Dulantzi: Landazuri); -*Bizkaiko komentuak*: 137-139 (begiratu orokorra: Labairu), 139-140 (Urduña: Labairu), 140-143 (Bilboko Sta. Klara: Labairu), 143-144 (Durango: Labairu), 148-151 (Bilboko Sta. Krutz: Labairu); -*Gipuzkoako komentuak*: 60, eta 61 (Isasti), 64 (Academia), 66-67 (Madoz); -*Iparraldeko komentuak*: 164-170 (Baionako klaratarrak: Veillet), 170 (Jatsu: Veillet); -*Nafarroako komentuak*: 40-41, 43-44. Ik. ESTATISTIKAK, eta Herrialde baikoitzarekikoak, berorien izenetan.

Klausura-arazoak, Serora edo mojen -: -Bizkaia: 141 (Bilboko Sta. Klara); 144 (Durangoko mojak), 145 (Bilboko sokundetarrak), -Baionako klaratarrak: 168; -Erromatik Batzar Nagusiei galdetza: 141. Ik. LIMOSNA.

Komentuak: Ik. herrien izenetan.

Komunitatea: -Bilboko sokundetarrak: 146; -Bilboko Santa Krutz-eko klaratarrak: 148-149; -Baionako klaratarrak: 169-170; -Gasteizko Sta. Klara: 96; -Ziburuko errekoletak: 176-177; -Baionako kaputxinoak: 182-183; -Er-

- lijioso eredugarriak: 61-63 (Gipuzkoa: Isasti), 90 (Araba: Landazuri), 132-136 (Bizkaia: Labairu), 162 (Baiona: Veillet). Ik. ESTATISTIKAK.
- Konbentzioko Gerra (1794-1795): - Abando-Bilboko Santimamine: 110; - Bilboko Sta. Klara: 142-143; -Bilboko sorkundetarrak: 147; -Bilboko Sta. Krutzeko klaratarrak: 149-150.
- Kronologia: -gaur jeneralean onartutakoa: 17-18 eta 31; -komentu bakoitzarena (gaur onartua eta historialariek emandakoa): ik. aurkibide orokorrean, eta liburu barneko izenburuetan.
- Kultura: -Araba: 85; -Bizkaia: 127; -Gipuzkoa: . Ik. IKASTETXEAK.
- Labairu: -historialaria: 99-101, 151-154; -frantziskotarrak, 101-151; -testuak: 22, 103, 103-104, 104, 106, 107, 108, 109, 111-112, 113, 114, 115, 115-116, 117, 118, 119, 120, 121, 121-122, 122, 123, 124, 128, 130, 131, 132, 134, 135, 140, 141, 142, 142-143, 143, 143-144, 145, 146, 147, 150.
- Lacarra: -testua: 18-19.
- Lana: Ik. IKASTETXEAK, PREDIKUA, ZERBITZUAK.
- Landazuri: -historialaria, 79-80, 94-96; -frantziskotarrak, 80-94; -testuak, 22, 64, 77-78, 81, 82, 83, 84, 84-85, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 92, 93, 215.
- Lapardi: ik. BAIONA, ZIBURU, JATSU.
- Legenda frantziskotarrak: 21-25.
- Lekeitio: -frantziskotarrak: 18, 123.
- Lerin: -kaputxinoak: 18.
- Liburuak, Liburutegia: 177 (Ziburu).
- Limosna: -Deustuko kaputxinoei baime-na: 123-124; -Baionako klaratarrak: 167-168; -Baionako kaputxinoak: 181. Hegaldekoaz gehiagorik: ik. KLAUSURA, ONDAREA.
- Lizarra (Estella): -frantziskotarrak^{ofm}: 17, 18, 19, 41.
- Loratxoak: -testua: 22.
- Lur Santuak: 129.
- Luzuriaga, J. de (hist.): 75.
- Madoz: -frantziskotarrak: 65-67; -testuak: 66, 86, 88.
- Maule (Mauléon): -kaputxinoak: 183-184.
- Mesedetarrak: -Bizkaian: 101; -eta Mesedetako Ama Euskal Herrian: 128.
- Moret: -historialaria: 38-39, 46-47; -frantziskotarrak, 39-46; -testuak: 40, 41, 42, 43, 45.
- Mundaka: -Izaroko frantziskotarren^{ofm} kapera eta ostatua: 107.
- Murray: -testua: 175.
- Nafarroa Beherea: -Donibane-Garazin fraide-komentua (1270)? : 43, 44.
- Nafarroa: -azterlan orokorra: 35-47; -komentuak: 17-18 eta 40-41 (lehenengoak), 43-44 (1270ean), 44-46 (Nafarroa konkistatuan); -kaputxinoen XVIIeko hedapena: 18; -Euskal Herriko komentuen artean: 17-19.
- Napoleon: -testua: 186 (Baionako kordoidunen komentua).
- Napoleondarra, Gerra (1808-1814): - Abando-Bilboko Santimamine: 110-113; -Abando-Bilboko San Frantzisko^{ofm}: 116-117; -Bilboko Santa Klara:

- 143; -Durangoko klaratarrak: 144; - Bilboko sorkundetarrak: 147.
- Nogaret: -testua: 173 (Ziburuko komentua).
- Oihenart: -historialaria: 35-36; -frantziskotarrak: 36-38; -testua: 36.
- Ondarea: -Bilboko Sta. Klara: 141-142; -Bilboko Sorkundea: 145-147; -Bilboko Sta. Krutz: 150-151; -Baionako klaratarrak: 166-167; -Baionako kaputxi-noak: 181. Ik. ERAIKINAK, LIMOSNA, DOTEA, IKASTETXEAK, ZERBITZUA.
- Ondasunak: ik. ONDAREA.
- Oñati: -Sta. Ana-ko komentua: 60-61 (Isasti), 64 (Academia), 67 (Madoz); -Bidaurretako komentua: 64 (Academia), 67 (Madoz); -frantziskotarrak: 64; -Isasti daturik gabe: 60; -aipatuak (Academia): 64. Ik. ARANTZAZU.
- Ordena Frantziskotarra^{ofm}: 53-54 (Garibai).
- Ospakizun ofizialak: -Bizkaian (Gernika): 127-128; -Gasteizko San Frantziskon Udalak eta Batzar Nagusiek: 86; -Piedrolan, Markiz-ko Hermandadeak: 88.
- Piedrola-Kanpezu (Piédrola-Sta. Cruz de Campezo): -frantziskotarrak^{ofm}: 18, 88-89.
- Portugalete: -frantziskotarrak?: 124-125; -klaratarrak: 139.
- Predikua: -Ordena^{ofm} osoko indarrak: 56 (Garibai); -Mella heretikoarena Durangon: 55 (Garibai); -Gasteizko San Frantziskon: 85-86; -Bizkaian: 126-127; -Baionako frantziskotarrek: 163; -Baionako kaputxi-noak: 181; -Baionako klaratarretako prediku-egunak: 166-167; -Ziburuko errekoletok: 176; -Baztango sorginen kontra: 62; -Lapurdikoko sorginkeraren sendabide: 172, 173; -Aita Amigo, predikari ona: 81; -Bizkaian arazoak frantsesekin: 113.
- Rocaforte (Zangoza): -fraideen lehen bizilekua ote?: 18, 21-25, 41. Ik. ZANGOZA.
- Saint-Martin: -testua: 178.
- Salvatierra, D. de (hist.): 75.
- San Frantzisko Asiskoa: -euskal legendetan: 21-23; -Gasteizen?: 83; -Nafarroan?: 22-23, 93.
- Santimamine (San Mamés): Ik. BILBO, ABANDO.
- Santurtzi (Santurce): -frantziskotarrak?: 124-125. Ik. PORTUGALETE.
- Sarria, A. de (hist.): 75.
- Sasiola-Deba: -frantziskotarrak^{ofm}: 18, 60 (Isasti), 66 (Madoz), 68 (Gorosabel).
- Segura: -moja frantziskotarrak: 67 (Madoz).
- Senitartea: Ik. KOMUNITATEA.
- Serorak: -Abiapuntu oso orokorra Bizkaian: 138-139 (Labairu); -Urduña: 139 eta 140; -Bilboko Sta. Klara: 140-141; -Durango: 143-144; -Bilboko sorkundetarrak: 145; -Bilboko Sta. Krutz: 148; -Urduñaok: 122-123; -Agurain: 93; -serorei buruzko bibliografia: 228: 382. oh. (Lizarralde).

- Sorkundetarrak: -Arrasate: 52 (Gari-
bai); -Azpeitia: 61 (Isasti).
- Sortzez Garbia: -Bizkaia: 129-132; -
Gipuzkoa: 72.
- Suteak: -Arantzazu (1553): 56 (Ga-
ribai), 66 (Madoz), 69 (Gorosabel); -
Abando-Bilboko Santimamine: 110; -
Abando-Bilboko San Frantzisko: 114;
-Bilbo-San Frantziskoko zubia: 120; -
Bilboko Sorkundea: 145; -Bilboko
Santa Krutz komentua: 146.
- Tafalla: -frantziskotarrak^{ofm}: 18; kapu-
txinoak: 18.
- Tolosa: -sorrera-urteak: 18; -frantzis-
kotarrak eta klaratarrak: -Isasti: 60,
61; -Landazuri: 64; -Madoz: 66; -
Gorosabel: 69 eta 71; -Henao: 210:
106. oh. Ik. IKASTETXEAK.
- Tutera (Tudela): -frantziskotarrak: 18,
19, 43; -kaputxinoak: 18; -klarata-
rrak: 44.
- Udalak: -Bilbokoa eta frantziskota-
rrak: 110, 119-121, 126-127, 132; -
Gasteiz: 83 eta 86 (S. Frantzisko,
Udalaren biltokia). -Tolosa: 69. Ik.
gainera herri-izenak.
- Urantzia (Los Arcos): -kaputxinoak: 18.
- Urduña (Orduña): -frantziskotarrak^{ofm}:
18, 101, 122-123; -serorak/klarata-
rrak: 122-123, 139-140.
- Uribe: -testua, 142.
- Veillet: -historialaria: 157-158, 187-188;
-frantziskotarrak, 155-156, 160-183; -
testuak: 161, 166, 167, 168, 172, 180.
- Velasco, L.: -testua: 215 (Gasteizko San
Frantzisko komentuaoren oroitzapena).
- Victoria, Juan de (hist.): 75.
- Zaldibia (hist.): 48-49.
- Zangoza (Sangüesa): -frantziskotarra-
k^{ofm}: 17, 18, 21-25, 41, 43. Ik.
ROCAFORTE.
- Zarautz: -testuinguru orokorra: 18; -
frantziskotarrak eta klaratarrak: Isasti:
60; Academia: 64; Madoz: 66; Goro-
sabel: 68.
- Zentroniko (Cintruéni): -kaputxino-
ak: 18.
- Zerbitzuak: -Abando-Bilboko San Fran-
tzisko: 121-122; -Baionako kordoidu-
nak^{ofm}: 163-164; -Baionako kaputxi-
noak: 181-182; -Baionako klaratarrak:
168-169; -Bizkaiko frantziskotarrak:
126-128; -Gasteizko San Frantzis-
ko^{ofm}: 86; -Ziburuko errekoletok:
176-178. Ik. IKASTETXEAK, PREDIKUA.
- Ziburu (Ciboure): -frantziskotar erre-
koletok: 18, 170-178.
- Zuberoa: -kaputxinoak Maulen: 183-
184.